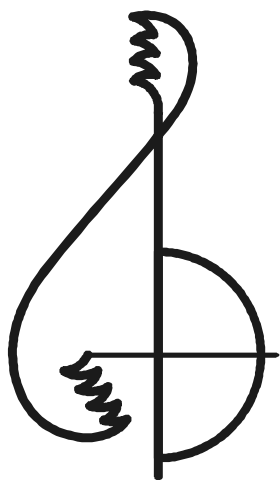

8
2011

НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Издается с мая 1934 года

Главный редактор

Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств. секретарь, проза – Борис ГУСАЛОВ

Поэзия, драматургия – Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Станислав КАДЗАЕВ, Елизавета КОЧИЕВА,
Анатолий КУСПАЕВ, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2011

ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН АЕМÆ АЕХСÆНАДОН-
ПОЛИТИКОН АЕРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

Сæйраг редактор
ХЪОДЗАТЫ АЕхсар

Редакци

Бæрнон секретарь, прозæ – ГУСАЛТЫ Барис
Поэзи, драматурги – МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы æхсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЪОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизæ, КЪАДЗАТЫ Станислав, КЪУСРАТЫ Анатоли,
ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2011

НОМЫРЫ ИС:

ТУГЪАНТЫ МАХАРБЕГ: 130 АЗЫ

Уазы фырт Ацæмæз. Кадæг 6

Нарти Насиран. Кадæнгæ 16

*ТУГЪАНТЫ Махарбег. Куыд куыстон нарты кадджыты
нывтыл* 18

МАХ ДУДЖЫ РАВДЫСТ 24

Мысинæгтæ. Махарбеджы тыххæй дзурынц Абайты Вассо,
Мамиты Димитр, Дзугаты Георги, Калоты Фатимæ,
Гасынты Жорж 38

ХЪАЙТЫХЪТЫ ГЕОР: 100 АЗЫ

*ХЪАЙТЫХЪТЫ Геор. Цæуын мæ зæххыл хъалæй.
Æмдзæвгæтæ* 58

АРДАСЕНТЫ ХАДЗЫБАТЫР: 100 АЗЫ

*АРДАСЕНТЫ Хадзыбатыр. Æз бауарзтон, фæтæнриу
денджыз, дæу. Æмдзæвгæтæ* 64

ГУЫЦМÆЗТЫ АЛЕШ: 60 АЗЫ

*ДЗУЦЦАТЫ Хадзы-Мурат. Ды хъуамæ... Алеш, мæ судзаг
рис* 72

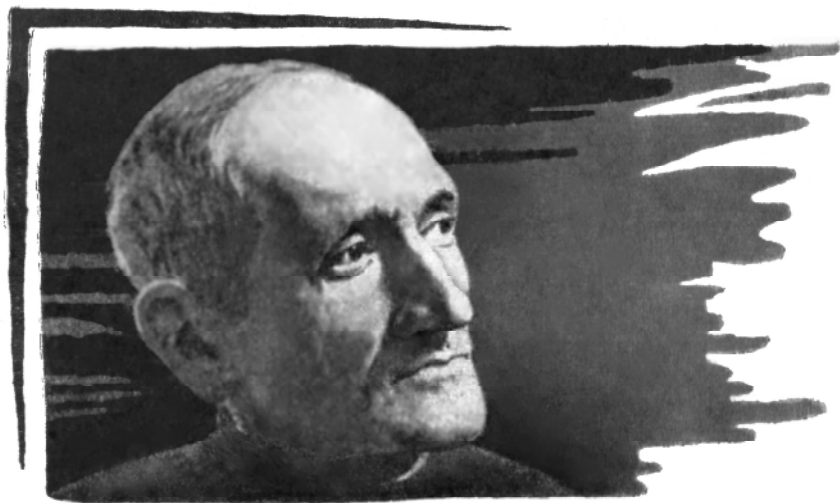
ГУЫЦМÆЗТЫ Алеш. Индиаг хæрæфырт. Радзырд 76

*ДАУЫРАТЫ Дамир. Иры буц уазджытæ. Документалон
уацау* 95

АРВИСТОН 136

Журналы авторты хъуыдытимæ редакци
алкæд разы нæ вæййы

ТУГЪАНТЫ МАХАРБЕГ: 130 АЗЫ

М. Мураман

УАЗЫ ФЫРТ АЦÆМÆЗ

Сау хохы цæрæг Сайнæг æлдар у.
Уымæн йæ чызг та – Агуындæ-рæсугъд,
Йæ иунæг буц чызг, йæ бындуры хай,
Зæронд æлдарæн – йæ зæрдæдарæн.
Йæ цыллæ дзыкку – йæ фадхъулты онг,
Йæ сау цæсты ‘нгас – фæскъæвда ирд хур,
Йæ куыстмæ февнæлд – бирæгъы лæбурд,
Йæ донмæ рацъд – дон-хъазы ленкау.
Сæумæ раджыйы куы рацæйцæуы, –
Йæ нарæг астæу уæд тасгæ-уасгæ,
Мæйрухс ивылы йæ урс гогонæй,
Сæууон хуры рухс – йæхи цæсгомæй.
Нарты лæппутæн сæ хæрзхаст бæхтæ
Фæтыхсаст вæййынц йæ разы хъазтæй:
Агуындæ-рæсугъд бæрзонд айнæгæй
Нæ рафæлгæсы йæ рæсугъд цæстæй.
Ныхасы бадæг Нарты зæрæдтæн
Минæварцыдæй сæ галдзарм уæфстæ
Сау хохы рæгътыл байхсыдысты:
«Нæ»-йæ уæлдай сын ницы дзуапп ис.

Нарты Уазы фырт чысыл Ацæмæз
Агуындæханмæ фæзæрдæмхиц и.
Сау хъæды астæу гæмæх æрдузы
Йæ сау нæл сæгътæ дзæгъæл ныууадзы,
Дзæгъæл ныууадзы æмæ срæвдз кæны
Йæ фыды хæзна – сау нывæфтыдтæ
Сызгъæрин уадындз. Сау хохы цъупмæ
Куы сфардæг вæййы йæ уадындзимæ.
Уæрсты фæстæ ма хорз Ацæмæзæн
Уый куы баззади хæзнайы номыл.

Уазы хæдзары йæ фыртты æхсæн
 Уæрсты хъаугъа дæр уый тыххæй æрцыд:
 Нарты сгуыхт лæгтæ куы нæ базонынц
 Уый раст байуарын сæ авд тæрхоны,
 Æмæ авд хатты, быцæугæнгæйæ,
 Фæйнæрдæмыты куы ныппырх вæййынц.
 Нарты магуыйраг чъиудзæст зæронд лæг
 Фæстаг æмбырды фæци сæ уарæг,
 Рæстуарджыты раст иунæг уый уыди:
 Фос уæнт хистæрты, уадындрæ – кæстæры,
 Уазы фырттæ дæр куы сразы вæййынц.

Нарты Уазы фырт чысыл Ацæмæз
 Сау хохы сæрмæ куы сфардæг вæййы,
 Æхсон къæдзæхыл æрбады æмæ
 Цъæгъдынтæ сисы зæрин хæтæлæй.
 Агуындæ хъусы уадындрæ цæгъдмæ.
 Рацыди æмæ Сау хохы айнæг
 Уæд рудзынджы бæрц куы байгом вæййы.
 Агуындæ-рæсугъд йæ куыст ныууадзы,
 Йæ куыст ныууадзы, æнæ фезмæлгæ
 Куы хъусы нæртон лæппуйы цæгъдмæ,
 Лæппуйы зæрдæ уый куы бамбары.
 Уазы гуырден дын йæ рæсугъд цæгъдмæ
 Æгас дунетæ æрыхъал вæййынц,
 Æнусон цъити тайын райдайы,
 Уæрæх быдырмæ нæ уынгæг кæмттæй,
 Фæдисон лæгау, мæстæйдзаг дæттæ
 Хæл-хæлгæнгæйæ иууылдæр уайынц,
 Æнæбын денджыз куы ‘рбафæйлауы.
 Хъуымы быдыры цъæх дудахъхъытæ
 Æмæ совахътæ уæд куы фæкафынц.
 Ацæмæз та дын зæрин уадындрæй
 Тынгдæр цæгъдынтæ уæд куы байдайы.
 Цæгаты ‘рсытæ сæ тарф фынайæ
 Хъуыр-хъуыргæнгæйæ куы райхъал вæййынц,
 Сæ хъарм лæгæттæ уым куы ныууадзынц,
 Сау хъæды астæу лæпп-лæпгæнгæйæ
 Кафын, симынтæ уæд куы байдайынц.

Тæгæрджынæй йæм сæрджын хъал сагтæ,
 Уæд хъуазтæ æмæ къæлæт сионтæ
 Згъорын райдайынц. Туацъæйы былтыл
 Хъæлзæнг сæгуыттæ уæд куы фæуайынц.
 Æфсатийы фос Сау хохы бынмæ
 Дзугтæ, рæгъæуттæй нæртоны зардмæ
 Æмбырдтæ кæнын уæд куы райдайынц.
 Ацæмæз дæр дын уæд йæ уадынзæй
 Рæсугъддæр цагъдмæ æргуыбыр вæййы...
 Сау хъæд йæ размæ тъыфылтæй хауы,
 Гæмæх къуылдымтæ, гæмæх æрдузтæ
 Сæ цъæх æелдаг æм уæд ранывæндынц,
 Уым алыхуызон рæсугъд дидинæг
 Райдзаст быдырты уæд куы райхæлы,
 Уæрæх быдырты Фæлвæрайы фос
 Куы байдзаг вæййынц; уæд дидинджытыл
 Гæлæбутæ 'мæ мыдыбындзæтæ
 Дыв-дывгæнгæйæ куы нымбырд вæййынц.
 Рæсугъд мæргътæ дæр сæ уастæй сау хъæд
 Сæ сæрыл сисынц. Хорз Ацæмæзæн
 Хъыргæ куы кæнынц. Уалдзыгон хур дæр
 Æгас дунемæ йæ цæхæр цæстæй
 Уæд куы ракæсы; сыгъдæг дымгæмæ
 Алы удгоймаг, йæхи даргæйæ,
 Фæтæн риуы дзаг уæд ысулæфы.

Нарты Уазы фырт чысыл Адæмæз
 Йæ рæсугъддæр цагъд уæд куы равзары...
 Мигъы къуымбилтæ куы рарæгъ вæййынц,
 Сæ хъарм цæстысыг уæд куы фæкалынц.
 Сау хъæдрæбынты арвы нæрын дæр
 Гъеуæд райдайы, цъæх кæрдæджы хал
 Райдзастæй йæхи уæд куы бацæгъды.
 Нарты Уазы фырт чысыл Ацæмæз
 Йæ цагъд рæсугъддæр уæд куы ауадзы...
 Агуындæ уымæ айнæджы фарсæй
 Бирæ фæхъусы 'мæ йæм радзуры:
 «Уæ, дзæбæх лæппу, дæ ныййарæгæн
 Ды йæ фæндиаг хорз куы рацæрис,

Мæн та куы уайд дæ зæрин уадындз,
 Дæ зæрин хæтæл, дæ сау нæл сæгътæ».

Нарты Уазы фырт æрбамастджын и;
 Йæ рæсугъд уадындз Сау хохы къæйтыл
 Фæхауын кæны лыстæг сау хъæлтæ.
 Сæ хæдзармæ дын куы рараст вæййы
 Йæ сæр гуыбырæй, йæ уæнтæ хъилæй.
 Саурæсугъд чызгай, Сайнаджы бындар,
 Уæд куы рахизы айнаг-рудзынгæй.
 Ёрæмбырд кæны уадындзы хъæлтæ,
 Куы сæ бадæтты йæ зæронд фыдмæ.
 Уый сæ куы 'рцæвы нымæтын ехсæй, –
 Уадындзы муртæ куы баныхæсынц.
 Агуындæ-рæсугъд фыййауы уадындз
 Уæд сырх дарийы хорз куы батухы,
 Куы йæ бавæры хъандзал чырыны.

Хорз Ныккола 'мæ Рæсты Уастырджи
 Сæ бæхтыл бадгæ куы рацæйцæуынц,
 Уæд се 'рвон рухсæй цæст куы тар кæны.
 Сæ бæхтæ иууыл – æфсургъы мыггаг,
 Сты Лæгтыдзуарæн йæ бæхрæгъауæй;
 Куырдалæгонæн йæ цæфхады сагъд
 Бæгуы бæрæг у: æрцъыккæхсонау
 Уый хохы рæгътыл цæхæртæ калы.
 Мæнæ æрцæуынц зæдтæ, дауджытæ,
 Мæйрухсы хуызæн хохыл фæйлаутæ.
 Сæ алфæмбылай куы рафæлгæсынц:
 Уынынц сæ разæй тъæпæн быдыртæ,
 Сæ рахиз фарс ис Хъæриуы бæрзонд,
 Сæ галиу фарс ис Бестауы бæрзонд.
 Уазы фырты дын уыдон куы суынынц:
 «Дæ фæндаг раст уа, чысыл Апæмæз!
 Кæдæм фæцæуыс, дæ къæхтæ къуыргæ,
 Дæ уæнтæ хаудæй, дæ сæр гуыбырæй?
 Чи дын фæтардта дæ сау нæл сæгътæ,
 Кæнæ цы фæци дæ зынаргъ хæтæл?»
 «Табу уæхицæн, уæ, нæ рухс зæдтæ,
 Ныфс ма чи хæссы Нарты адæмæй
 Сайнаг æлдармæ минæвар цæуын.

Ды мын куы уаис, нæ рухс Уастырджи,
Ды мын куы уаис къухылхæцæгæй,
Раздзæуæгæн мын – бæрзонд Ныккола,
Рухс дауджытæ та – чындзхон æмбæлттæ, –
Мæ къæхтæ къуыргæ уæд æз нал цæуин,
Мæ сæр гуыбырæй уæд æз нал хæссин».
Уæд ын куы зæгъынц зæдтæ, дауджытæ:
«Рамбырд кæн, уæдæ, чындзхон æмбæлттæ.
Сæ рæнхъæй мах дæр нæ раздæхдзыстæм».

Нарты Уазы фырт чысыл Ацæмæз
Сæууон уазалы йæ бæх ныннадта,
Хурæн йе скастыл куы рафæндараст.
Нарты фæйнæгфарс – хорз Созырыхъо –
Уым Ацæмæзæн рахизæрдыгæй
Йæ бæх Æрфæныл хъæлдзæгæй бадтис.
Хистæр æмбалæн хорз Ацæмæзæн
Æнæзивæгæй уый уым куы уыдис.
Сæ чындзхонтæм уæд хатæг куы цæуынц,
Æрджнынарæгмæ – рухс Тæтæртупмæ,
Куырыппы рагъмæ – быдыры зæдмæ,
Тыбауы хохмæ – урс Елиамæ,
Уазы бæрзæндмæ – хорз Ныкколамæ,
Адайы хохыл сын – рогвад Æфсати,
Хъæриуы хохыл – тæтон Фæлвæра,
Дыгургомы та – Рæсты Уастырджи.
Худаистæй сын лæгъстæ куы кæнынц.

Уæд нæ бæлцæттæ – зæдтæ, дауджытæ
Куы ‘рæмбырд вæййынц, куы рараст вæййынц
Сау хохы бадæг Сайнæг æлдармæ.
Урссæр Тæтæртупп – сæ къорды хистæр,
Йæ галиу фарс та – æхсарджын Елиа,
Йæ рахиз фарс та – бæрзонд Ныккола,
Уазджыты кæстæр – Рæсты Уастырджи,
Сæ фæстæ къордæй – иннæ дауджытæ.
Хæхтæ нырризынц бæхты хуыrrыттæй,
Бæхты улафтæй цъæх мигъ ысбады,
Бæхты идæттыл рæфтон хур хъазы.

Зæдтæ, дауджытæ уæд куы байдайынд
 Уынаффæ кæнын сæ дард фæндагыл:
 «Ацы хатт дæр ма Сайнæджы зæронд
 Нæ къорды хатыр куы нæ фæкæна,
 Нæ уынаффæ уæд цæуыл банцайа?»
 Нæ Дыгургомы цытджын Уастырджи
 Уæд рухс дауджытæн афтæ куы зæгъы:
 «Æз Уазы фыртæн къухылхæцæг дæн
 Æмæ уæ курын, уæ, ме ‘мсæр адæм,
 Кæд нын æй ратта фæндонæй – хуыздæр,
 Кæд ныффæрск уа, уæд йæхицæн фыддæр:
 Ацы æмбырдæй зæронд хивæндæн
 Йæ рæсугъд чызджы тыхæй рахæссæм».
 «Сау хохы айнæг, – зæгъы Тæтæртупп, –
 Æгæр бæрзонд у, æгæр фидар у,
 Агуындæ-рæсугъд – Сайнæджы бындар,
 Йæ фыды цурæй зын ыскъæфæн у».
 Дардыл æхсарджын, мæнгæрдты сурæг
 Урс Елиа дын уæд афтæ зæгъы:
 «Нæ къорды хистæр, Хуыцауы уарзон,
 Куы нын ракурис бæрзонд Хуыцауæй
 Йæ бирæ ‘врæгътæй иу мигъы къуыбар,
 Мигъы иу ыстыг, уæд бавзарин æз,
 Уæд бавзарин æз, чи фидардæр у,
 Сау хохы айнæг æви мæ хъару».
 «Нæ урс Елиа, ды сау хох фехал. –
 Уастырджи æмæ мæ быгъдуан фæуæд
 Сайнæг æлдарæн йæ чызг раскъæфын». –
 Афтæ куы зæгъы бæрзонд Ныккола.
 Уымæ хъусгæйæ, рогвад Æфсати
 Уайтагъд фæцырд и: «Лæгау фæлæууæм!
 Ме ‘взаргæ фосæй авд сæрджын саджы
 Æвзист уæрдоны ифтыгъд уыдзысты,
 Сау хохы рæбын хизгæ лæудзысты.
 «Æз та уын, – загъта Быдыры бардуаг –
 Фæндагамонæг, уæ разæй тæхгæ».
 Дæсны Фæлвæра афтæ куы зæгъы:
 «Уæ иу абонæй иннæ абонмæ
 Хæлцæн цы хъæуа – цæттæ мæ фосæй».

Нæ рухс дауджытæ, уынаффæгæнгæ,
 Сау хохы бынмæ бахæстæг вæййынц,
 Уæларвон бæхтæй æрфистæг вæййынц,
 Сау кæрдойы бын, фæндаджы кæрон,
 Цъæх нæууы астæу, бæласы аууон
 Сæ урс нымæттæ дардыл айтауынц.
 Комы дымгæ сын сæ даргъ зачъетæ,
 Æрдугай тилгæ, сатæг куы кæны.

Сайнæг-æлдарæн йæ уæрæх кæрты
 Зæдтæ дыууæйæ æрфистæг ысты.
 Сайнæг-æлдарæн йæ цырд кæстæртæ
 Хъæлдзæг сæ размæ куы радугъ кодтой,
 Сæ идæттæм сын куы фæлæбурдтой.
 Йæ уазджытæм дын куы рацæйцæуы
 Сайнæджы зæронд æлхынцъæрфыгæй,
 Æлхынцъæрфыгæй, урс цыллæ зачъе,
 Хæрз нарæг астæу, фæтæн уæхсчытæ,
 Йæ уæхсчытыл конд теуахъуын цухъхъа,
 Æвзист лæдзæг та йæ галиу къухы.
 «Æгас æрцæут!» – «Хорз цæр, зæронд лæг!»
 Куы сæ бахоны йæ уазæгдонмæ.
 Лæгтыдзуар æмæ бæрзонд Ныккола,
 Пылыстæг тæрхæг – сæ уæздан бадæн.
 Сæ балцы хъуыддаг уымæн радзурынц:
 «Уæ, дæ хорзæх нæ куы уайд, Сайнæг.
 Нæ хистæртæ дæ æнхъæлцау ысты,
 Минæвæрттæ стæм мах Уазы фыртæн, –
 Йæ хæс ис йе ‘ккой минæвар лæгæн.
 Уазы фырты дын ничи бафаудзæн,
 Йæ фыд куы уыди Нартæн нымæд лæг,
 Уæд йæхæдæг та – лæппуты хуыздæр.
 Йæ уадындыз цæгъд зæрдæ куы ‘лхæны,
 Йæ сау фосæй та быдыр тар кæны.
 Йæ хæстæджытæн – хи æфсымæрау,
 Зæрдæджын æмæ ныхыдзуарджын у.
 Сайнæг, дæ хорзæх ныр мах куы уайд, –
 Дæттæг курагæн йæ къух саразид».
 «Уæ, мæ сыгъдæгуд, мæ хорз уазджытæ,

Аз ныр ацы бон мæ цæрæнбонты
 Ахсæвы рухсыл банымайдзынæн,
 Уæхи куыд фæнды, афтæ бакæнут,
 Уæ раст ныхæстыл цы зæгъинаг дæн?
 Фæлæ-ма 'ркæсут, нæ рухс дауджытæ,
 Мæгуыр зæрондмæ, мæгуырæг фыдмæ!
 Кæм ма мæм ис ныр фыццаджы хъару?
 Аерхæццæ мæм и мæ царды зымæг.
 Мæ зонд фæчиудта, фæхырыз ме стæг,
 Аз сау ингæнмæ куы фæхæстæг дæн.
 Хуры цæст ма мын ацы 'нкъард бонты,
 Табу уæ фарнæн, мæ иунæг чызг у.
 Аз куыд æмбарын мæ хорз хъæбулы, –
 Нæ аппаратзæнис йæ зæронд фыды:
 Агæр æвзонг у чындзы цæуынæн».
 Сайнæджы дзырдмæ куы ницы зæгъынц,
 Нæ рухс дауджытæ куы фæраст вæййынц,
 Уыцы хуызæнæй се 'мбæлтты къордмæ.

Гуырвидыц æмæ нарæг æрфыгджын
 Сайнæджы буц чызг Агуындæ-рæсугъд,
 Цавæр дзырд радта йæ рухс уазджытæн,
 Уымæй бафæрсы йæ зæронд фыды.
 Дзуапп фехъусгæйæ æрбамæстджын и,
 Йæ даргъ æрфгуытæ æрбатар кæны,
 Федде ис æмæ хæдзары дуар
 Йæ рæсугъд къухæй куы ныгтуыпп ласы,
 Йæ фыды зæронд уый куы бамбары, –
 Фæхуды æмæ афтæ радзуры:
 «Куыд дæ æмбарын, уæ, мæ хивæнд чызг,
 Афтæмæй уарзыс рæсугъд цæгъдтытæ,
 Нывæфтыд уадынз æмæ нæл фыстæ.
 Уыдонæй фылдæр бæргæ бауарзтай
 Нарты Уазы фырт хорз Апæмæзы.
 Чындздзон чырыны хæрз хуымæтæджы
 Уадынзды цъæлтæ нæ нывæрдтаис».

Дыккаг æрвыст ма уæд куы бакæнынц, –
 Зæронд Сайнæг сын афтæ куы зæгъы:

«Сымах хатырæй, нæ рухс дауджытæ,
 Ме ‘мсæр адæмæн аккаг куы кæнын
 Мæ иунæг зæнæг, мæ иунæг чызджы».

Сайнаджы зæронд уæд куы бахоны
 Нæ рухс дауджыты фæрныг хæдзармæ.
 Хонæг фервиты ыстыр Нартмæ дæр,
 Нарты адæм дæр æрæмбырд вæййынц.
 Иу абонæй сæ иннæ абонмæ
 Уæд куы фæхынцы Сайнæг, зæронд лæг.
 Зырнайзылд фынгтæ, æвзисткæхджынтæ
 Уым зæдты размæ уæд куы радавынц.
 Хъабахты дæргъæн уæззау бын фынгтæ
 Куы æрæвæрынц Нарты адæмæн.
 Хæрзарæхст æмæ цæрдæг кæстæртæ
 Æртæ чъирийы, æхсыфæмбæлттæ
 Æфсæн уæхстыл сагъд уæд куы ‘рбахæссынц.
 Дыхъусæджы дзаг уæд сау бæгæны
 Æлутон фыхæй уым куы ‘рбавæрынц.
 Урссæр Тæгæртупп фæци сæ кувæг,
 Уазы фырт та дзы – кувæггаг исæг.
 Сæ нуæст уыдонæн – донæй арæхдæр,
 Хойраг уыдонæн – дывæрæй фылдæр,
 Сæ буц нуазæнтæ – дзæбидыр сытæ,
 Фынгтæ уым фыдæй бынмæ куы тонынц,
 Минас дзы бирæ – зæрдæвæндонæй.
 Æрмæст нæма ис минасы сæйраг:
 Нæма сæ хъуысы хъæлдзæг зарджытæ,
 Æфсисы зæрдæ зарын агуры.
 Апæмæзæн дын Сайнæг куы зæгъы:
 «Мæ нæуæг сияхс, цæуылнæ цæгъдыс
 Дæ зæринафтыд рæсугъд уадындзæй,
 Хъал чызджы зæрдæ кæмæй басастай,
 Кæмæй йын цагътай, уыцы хæзнайæ?»
 Нарты Уазы фырт Сайнæг-æлдармæ:
 «Раджы фæхауди, – зæгъгæ, бауæнды, –
 Ме ‘рыгон зæрдæ уадындзы цагъдæй.
 Мæ зæринафтыд, мæ рæсугъд уадындз
 Айнаджы тигъыл куы ныффæртт ластон,
 Лыстæг бырон æй уæд куы ныккодтон».

Уæд ын Агуындæ йæ фыды хæзна
 Дарийы тыхтæй уым куы рахæссы.

Уый дзы куы ‘ркæны рæсугъд цæгъдтытæ,
 Бахъæлдзæг вæййынц уæд уазджытæ дæр.
 Нарты хорз лæгтæ уым куы самайынц
 Сæ тымбыл фынгыл къæрццæнгуылдздзæгъдтæ,
 Сæ кæхцы былтыл нæртон кæфтытæ,
 Сæ цъæхнæуу кæрты – æнгом, уæззау симд.

Иу абонæй дын иннæ абонмæ
 Куы фæцæл кодтой, уæд райхæлдысты,
 Сау хохы рагъыл куы рарæгъ ысты,
 Ацæмæзæн дын йæ хорз чындзхонтæ
 Буц Агуындæйы ныр куы рахæссынц.
 Сæ чындздзон уæрдон – æвзистарм уæрдон,
 Ууыл ифтыгъд ис авд сæрджын саджы,
 Авд сæрджын саджы, ‘Фсатийы лæвар.
 Чындзхонты фæдыл уым авд уæрдоны,
 Уым авд уæрдоны – домбæйттæ ифтыгъд.
 Чындздзон дзауматæ уыдон куы ласынц,
 Уыдон куы ласынц Сау хохы рагъыл.
 Уæд къухылхæцæг – Рæсты Уастырджы,
 Дыккаг ахæм та – Нарты Уырымæг,
 Бæрзонд Ныккола – сæ разæйцæуæг,
 Быдыры зæд та – тырысахæссæг.
 Бæхыл æрхъазы цытджын Елиа,
 Йæ ехсы къæрцц у уæд арвы нæрын,
 Йæ арцы тæмæн – уæд арвы æрттывд.
 Йæ бæхы къахдзæф – æнæхъæн адаг,
 Йæ бæхы фынк та – зымæгон тымыгъ.
 Куы дын æркæнынц зæрдæхъæлдзæгæй
 Сайнæджы чызджы, буц Агуындæйы.
 Фæрнæй æркувы нæртон усы раз,
 Нæртон æхсины, Сатанайы раз,
 Æмæ нæуæгæй куы схъæлдзæг вæййынц.
 Уæдæй баззади æгъдауæн, мæ хур,
 Къуæре бæласæ¹ нæ хорз адæмæн.

*Ирон æвзагмæ ивд æрцыди
 Тугъанты Махарбеджы фыст дыгурон текстæй.
 Йæ радзурæг бæрæг нæу.*

¹ Къуæре бæласæ – чындзæхсæвы æгъдау, ахаста-иу къуырийы бæрц.

НАРТИ НАСИРАН

Нарти Насиран адтæй уосæ, лæги дарæсти. Дуйнебæл хæтун байдæдта æма уомæн æфсæддонæн ка нæ рацудæй, уæхæн нæййес. Авд сабати сæ авд æмбурди æркодта. Е ‘фсæдтæн сæ нимæдзæ ка ‘ссирдтайдæ, уомæ сæ барæ лæвардта. Кастæй алли сахат дæр æма си алли адæмæй дæр уидта е ‘фсади, фал си Ацæтæй неке адтæй. Бæрæг кæнунмæ сæмæ ‘ссудæй, ба сæмæ гъæр кодта, еу зæронд уосæ имæ ракастæй:

– Ци кæнæн, мæ хор, махæй раздæр дин ка фæццудайдæ æфсæдти, фал Ацæтæй еу змæлæг нæбал ес. Еу сувæллон сæмæ сæнтæстæй, е дæр гъазунгъон фæцæй, бæхбæл рабадтæй æма кумæдæр рандæ ‘й.

Рацудæй Нарти Насиран. Кæсуй: еу бæхбæл еу лæхъуæн гъазуй, – еуæрдæмæ кæсгон хуми дæргъцæ рагъазуй, иннердæмæ дæр уотæ. Фæстаг хатт Нарти Насиранмæ æхе ниййаразуй æма ин «бонхуарз» зæгъуй.

– Кæмæй дæ?

– Æз дæн Ацæтæй, æрæгиау ка рантæстæй, еци Ацæмæз.

– Мæ адæмтæ дæу ку хезунцæ, – зæгъуй Насиран.

Æ хæццæ рацæуй Ацæмæз, е ‘фсæдтæ ин банимайуй: финдæс мини, сæ уæлдай ба – æртæ сæди.

Цæунцæ нур денгизи билæбæл цæрæг Гуцмаз-æлдармæ. Дон сæ ласуй радугай.

Ацæмæз æхе сæ дæллаг фæрсти фæккæнуй æма сæ ахæссуй радугай.

Денгизи уордæг сæ æртумугъ кодта. Загъта син:

– Нур бал ами лæууетæ, æз ба, мæ бон ци уа, уой бакæндзæнæн!

Бацæуй бæхæргъæуттæмæ, ра сæ тæруй. Гуцмаз-æлдармæ фæдес фæккæнунцæ. Ра ‘й æййафуй, бон-изæрмæ фæттухтæнцæ, уæдта ин зæгъуй Гуцмаз-æлдар:

– Сæумæмæ, кæд лæг дæ, уæд мæмæ фæккæсæ, сæумæ бабæй тохдзинан.

Гуцмаз-æлдарæн адтæй уохæн силгоймаг, æма ин æ цæфтæ сдзæбæх кæнидæ. Сæумæ бабæй тохунцæ бон-изæрмæ. Изæри зæгъуй Гуцмаз-æлдар:

– Сæумæмæ мæмæ фæккæсæ.

Рандæ уй. Æ бæх зæгъуй Ацæмæзæн:

– Йарæбий, ци ‘нæзунд дæ! Амæн æ уосæ уохæн хуарз уосæ ‘й, æма ‘й æхсæвæ æ цæфтæй сдзæбæх кæнуй, дæу ба исон ра-мардзæнæй, еу амал ку нæ бакæнай, уæд. Дæхе марди хузæн ниййаразæ, тургъæмæ дæ е бæхи думæгбæл бастæй фæлласдзæнæй. Уоми дæбæл адæм æмбурдтæ кæндзæнæнцæ æма зæгъдзæнæнцæ: «Гъе уæууæй, Гуцмаз-æлдар, æртæ бони фæттухтæ аци сувæллони хæццæ?!» Дзатмабæл дæ æрæвæрдзæнæй. Æхсæвæ ниххусдзæнæй Гуцмаз-æлдар. Цалдæнмæ цæхæртæ хаун байдайæ æ гъæлæсæй, уалдæнмæ ма фестæ, уæдта имæ бацо ‘ма ‘й рамарæ!

Бæх куд загъта, уотæ æрцудæй гъуддаг. Æхсæвæ еу афони Ацæмæз «фестон» загъта æма фезмалдæй, мед аварæмæ ‘й балæдæрдтæй Гуцмаз-æлдар, рацудæй æма бабæй марди хузæн ниййаразта æхе Ацæмæз. Фæллæудтæй Гуцмаз-æлдар æ сæргъи, уæдта бабæй медæмæ бацудæй, æ хур-хур сервазтæй. Уæдта æхсæдæрфтæ хаун байдæдта æ гъæлæсæй.

Фестадæй Ацæмæз æма ‘й рамардта. Уосæ к’ адтæй, е уой бацæй. Уосæн загъта:

– Ис мæ дзæбæх кæнæ!

Е дæр æй сдзæбæх кодта. Фæстæмæ раздахтæй. Насирани ‘фсæдтæ денгизи баиста. Уой фæсте Насиран æ дарæстæ рагæлста æма загъта:

– Æз абони уæнгæ лæги хузæнæй фæццардтæн, лæги цæстæй мæмæ кастæнцæ, нур ба мæхе дæуæн аккаг кæнун, Ацæти Ацæмæз.

Уотемæй, Ацæмæз дууæ уосей хæццæ цæрун байдæдта. Æфсæдтæ фæххæлеу æнцæ.

Нæртон адæми астæу Ацæтæ сæ райдайæнæй сæ байдауæнмæ тухгиндæр ‘ссæнцæ.

*Йæ радзурæг бæрæг нæу.
Ныффыста йæ Тугъанты Махарбег*

КУЫД КУЫСТОН НАРТЫ КАДДЖЫТЫ НЫВТЫЛ

1948 азы Цæгат Ирыстоны рауагъдады уырыссаг æвзагыл мыхуыры рацыдысты «Нарты каджытæ» Хъулаты Хъуыб-дыйы разыхасимæ.

Нарты комитеты фæндæй чиныгыл бакусыны тыххæй хуынд æрцыдысты Ирыстоны хуыздæр кадæггæнджытæ, ахуырадон кусджытæ, фысджытæ, нывгæнджытæ. Мæнæн мæ хæс уыди каджытæм нывтæ скæнын, æмæ ахорæнтæй сарæзтон 12 стыр нывы, 27 чысыл нывы та циклон тексттæн, титулæн, каджыты райдайæнтæн æмæ кæрæттæн – ирон адæмон стильмæ гæсгæ. Раст зæгъгæйæ, кæцыфæнды адæмы фольклормæ дæр (аргъæуттæм, таурæгътæм, зарджытæм æмæ а. д.) нывтæ скæнын кæддæриддæр уæззау хъуыддаг уыд. Ам канд ахорæнтæй арæхсын нæ хъæуы, фæлæ ма алы уацмысы стиль дæр равдисын. Цæвиттон, ныв кæнын хъæуы, уацмыс цы адæмыхатты у, уый хынцгæйæ. Уый тыххæй та хъуамæ æнæмæнг зонай ивгъуыд заманты истори, цардыуаг, дарæс, сæйрагдар та, уацмыс сфæлдисыны нысан цы уыд, уый.

Цы хъуыддæгтæ ранымадтон, уыдоныл иу адæймаг нæ фæкусы, фæлæ бирæ фæлтæртæ, алыхуызон нывгæнджытæ æмæ ахуырадон кусджытæ. Уымæ гæсгæ нывгæнæгæн йæ разы ваййы бирæ фæндæгтæ æмæ фæлтæрддзинад.

Дзæуджыхъæуы реалон скъолайы куы ахуыр кодтон, уæд махæн, ахуыргæнинæгтæн, уырыссаг æвзаг æмæ литературæйы ахуыргæнджытæ амьдтой, адæмон сфæлдыстадæн – аргъæуттæн, зарджытæн, каджытæн, таурæгътæн, уыци-уыцитæн – цы стыр ахадындзинад ис, уый. Сæрды улæфты рæстæг-иу ацыдыстæм нæхимæ, æмæ-иу куы ‘рбаздæхтыстæм фæстæмæ, уæд-иу нæ ахуыргæнджытæм радтам, нæ хæдзæртты цы нывтæ скодтам, уыдон. Литературæйы ахуыргæнджытæ ахæм мадзæлттæй кæй архайдтой, уый нæ бар-æнæбары æфтыдта куыстыл, стæй

адæмон сфæлдыстады фарнæй нæ миддуне хъæздыгдæр кодта. Уый нын нæ дарддæры сфæлдыстады стыр ахъаз фæци.

Адæмон сфæлдыстадимæ фыццаг хатт базонгæ дæн, саби ма куы уыдтæн, уæд. Мæ зæрдыл æрлаууы ахæм ныв. Дур-Дуры хъæу. Рагон дæргъæй-дæргъмæ уазæгдоны бадынц уæздæттæ. Фæсивæд куыд-хистæрæй лæууынц къулгæрон. Уыдонæн бар нæ уыди хистæрты ныхасмæ дзырд æппарын. Ермæст-иу æнæдзургæйæ хъуыстаиккой хистæрты ныхæстæм. Къултыл тыбар-тыбур кодтой сызгъæриндоны æмæ æвзистдоны тылд хæцæнгæрзтæ. Фæсивæдыл дæр æмæ зæронд лæгтыл дæр – сызгъæрин æмæ æвзистсæр бæрцытæ, хъаматæ, дам-бацатæ... Мæнæ зæронд лæг йæ фæндыр сифтыгъта æмæ йын зæрдæ-мæхъаргæ хъæлæсæй бахъырныдта. Фæндыры цагъд азæлы фæл-мæнæй, уæзданæй. Райхъуыстысты кадæггæнæджы ныхæстæ: «Фæхъæр, зæгъы, кодта Нарты Сослан Æртæ Нартмæ: «Абон – майрæмбон, иннæ майрæмбоны Уазайы хохмæ Хъазæн фæзмæ чи нæ рацæуа, уымæн йæ хæдзарæй рахæсдзыстæм йæ къаннæгдæр лæппуйы». Ныккæуы, зæгъы, Албеджы фырт чысыл Тотырадзы мад йæ авдæны уæлхъус: «Нæ мыггаг фесæфти – Сослан æй зоны, нæ хæдзарæй зæронд Албегæй дарддæр кæй никамæн ис ацæуæн Хъазæн фæзмæ. Æмæ Сослан сфæнд кодта Албеджы мыггаг сискъуынын, йæ рагон маст исгæйæ». Уæд, зæгъы, йæхи аивæзта чысыл Тотырадз йæ авдæны æмæ афтæ фæзæгъы йæ зæронд мадæн: «Райхал мын мæ авдæны бæттæнтæ, æз мæхи арæвдз кæнон Хъазæн фæзмæ». Уæд та, зæгъы, ноджы тынгдæр ныккæуы мад: «Кæдæм цæуыс, мæ къона, нырма дæ хъуымыз дæ донгæмттæй куы кæлы, уæд, Сосланыл дæхи куыд барыс? » Уæд, зæгъы, чысыл Тотырадз йæхи аивазы, æмæ авдæн нызгъæлæнтæ вæййы. Йæ нывæрзæны фæйнаг Сау хохмæ фæхауы, йæ быны фæйнаг та Урс хохыл сæмбæлы. Æмæ рагæпп ласы Тотырадз, алæууы йæ фидар къæхтыл. Йæ мады арвмæ феппары æмæ йæ фæстæмæ йæ домбай къухтæй рацахсы æмæ йæ зæхмæ æрхауын нæ бауадзы».

Уыцы кадæг мын ме ‘взонг зæрдæ афтæ сызмæлын кодта, æмæ-иу мæ, хæхтæм æмæ хъæдтæм кæсгæйæ, æрфæндыди къаннæг Тотырадзы авдæны пырхытæ фенын. Тынг зæрдиагæй мæ уырныдта, Нарт адæмон фантазийæ кæй нæ равзæрдысты, фæлæ æцæгæй кæй цардысты, уый.

1894 азы мын фыццаг хатт фадат фæци Хохы Дыгурмæ бафтын, æрдзы диссæгтæ фенын, сæйрагдæр та – таурагътæ, кадджытæ, зарджытæ, æмбисæндтæ фехъусын æмæ кадæггæнджытæй

цыдæртæ ныффыссын. Уыцы кадæггæнджытæ удагас нал сты, фæлæ сæ кад нæ бамынаг. Ахæмтæ сты Саулаты Дзæрæх, Бæзиты Саулох, Уæдаты Хъуыбады æмæ иннæтæ. Уыдон руаджы адæмон кадджытæ мæ зæрдæйы арф бынат ссардтой æмæ иудадзыг бæллыдтæн, хæхтæм куы ацæуин æмæ уыцы диссаджы хæзнатæ гæххæттыл куы ныффыссын. Афтæ сабыргай хорз базонгæ дæн Нарты цардыуаг æмæ æгъдæуттимæ. Фæлæ иу хъуыддаг у кадджытæ ныффыссын, иннæ та – Нарты гуыппырсарты сурæттæ ахорæнтæй равдисын. Æмæ сфæлдыстадон сагъæсы бацыдтæн.

Ленинграды нывгæнынады академимæ бацæуынмæ мæхи куы цæттæ кодтон, уæд сарæзтон «Нарты куывд»-ы эскиз. Равдыстон дзы куывды бадæг бирæ ирæтты цухъхъаты мидæг, хъаматимæ. Се ‘хсæн та фынгыл кафыдысты Нарты гуыппырсартæ. Академийы инспектор Беляковичмæ мæ куыст куы радтон, уæд мæм уый æнæууæнк каст æрбакодта æмæ мæ бафарста: «Ай та циу? Æрра фесты æви фынджы уæлæ цы кафынц?»

Беляковы ныхæстæ мæ стыр сагъæсы баппæрстой æмæ загътон мæхицæн: Нарты сныв кæнын æнцон хъуыддаг нæу. Æмæ мæхинымæры скарстон: Нартыл мауал кусон, цалымæ уыцы дæсныадыл стыр нывгæнджыты куыстмæ гæсгæ нæ сахуыр уон, уалымæ. Нарты равдисынмæ мын фæндаг бацамыдта Васнецовы, Билибины, Поленовы æмæ Рерихы сфæлдыстадон фæлтæрддзинад. Мæхи цæстæй федтон, уыдон куыд лæмбынаг æмæ зæрдиагæй ахуыр кодтой фыдæлтыккон уырыссаг адæмон сфæлдыстад, археологи, истори, иконæтæ фыссыны фæтк, хъæдыл æмæ хъуымацыл нывæфтыдтæ аразыны дæсныад. Уæлдай тынгдæр мæ зæрдыл бадардтон нæ профессор Жебелевы ныхæстæ: «Скифты байзæддæгтæн фыссынад нæ баззад, уымæ гæсгæ сын сæ æрмæйкæнгæ культура сахуыр кæныны тыххæй базонын хъæуы сæ истори».

1907 азы мæ райгуырæн Ирыстонмæ куы ссыдтæн, уæд фæрсын райдыдтон зæрæдты рагон æгъдæуттæй, дарæсæй, хæценгарзтæй æмæ а. д. Уыцы рæстæджы Дзæуджыхъæуы Краснорядскы уынджы цардысты æмæ куыстой саргъгæнджытæ, топпаразджытæ, æрхуыгуырдтæ, зæрингуырдтæ. Æз сын сæ дæсныдæртимæ базонгæ дæн, бирæ цæуылдæрты сахуыр дæн, æвзистдонытылд алыхуызон хъаматæ куыд арæзтой, уый дæр уыдтон мæхи цæстæй. Хъаматæй иутæ хуындысты «ирон», иннæтæ «кæсгон», аннæтæ та «дагъистайнаг» æмæ а. д. Орнаментты æмæ хъаматæ аразыны техникайы тыххæй мын-иу æнæхъæн лекцитæ бакастысты. Арæх-иу сæм ссардтон

рагон нывæфтыд хъуымæцтæ æмæ хотыхтæ – æхсаргæрдтæ, згъæр худтæ, тахъатæ, уыди сæм керамикон дзауматæ дæр, сæ фылдæр – дагъистайнаг. Ёрхуы, æвзист, æфсæйнаг, хъæдæрмаг, цыргъгæнæн дуртæ – уыдæттæм кæсгæйæ-иу хъуыдыты аныгъуылдтæн, мæ сæнтты-иу атахтæн Нарты бæстæм, мæ цæстытыл-иу ауади, Куырдалæгон Нарты Батырадзы йæ куырдадзы куыд сæры, уый.

1910 азы мæ зæрды ногæй æрæфтыди Нарты каджытæм гæсгæ нывтæ скæнын. Фадат мын фæци нывгæнджыты къорд саразын дæр. Уыдысты дзы бынæттон нывгæнджытæ, нывгæнынады ахуыргæнджытæ æмæ аивадуарзджытæ. Бацæттæ кодтам равдыст дæр. Мæнæн дзы уыди æртæ нывы – Сосланы, Уырызмæджы æмæ Хæмыцы сурæттæ. Уыцы аз мыхуыры рацыди мæ фыццаг чиныг дыгуронау – «Дигорон кадæнгитæ». Нывтæ дæр ын мæхæдæг скодтон. Сæйраг бынат дзы ахста «Ацæмæзи зар». Уымæн ис йæхи истори. 1899 азы мæ фыд куы амард, уæд ын йæ гæххæттыты ‘хсæн ссардтон уырыссаг дамгъæтæй фыст «Ацæмæзы таурæгъ». Таурæгъы æвдыстæуыд, Ацæмæзы уадындзы цагъд æмæ зардæй æрдз куыд райхъал, уый. Мæ сабион бонты ма йæ фехъуыстон Дыгургом, фæлæ уый æнхъæл никуы уыдтæн, æмæ стыр эпикон уацмысы чысыл хай у. Ацы кадæг Абайты Вассо фæстæдæр схуыдта «Нарты каджыты налхъуыт-налмас». Йæ чиныг «Ирон эпос»-ы йæ æххæстæй радта уырыссаг æвзагмæ рæнхъæй-рæнхъмæ тæлмацæй. Къорд азы фæстæ Ацæмæзы кадæг æнæхъæнæй фехъуыстон адæмон сфæлдыстад зонæг, йæ лæппуы бонтæ рæгъаугæстимæ æмæ фыййæуттимæ чи арвыста, уыцы кадæггæнæг Хъуыбадты Сосланæй. Æмæ йæ уый ныхæстæй кæрæй-кæронмæ ныффыстон. Фæстагмæ йæ баххæст кодтон дыгурон æндæр кадæггæнджыты варианттæй. Зæгъын хъæуы уый, æмæ дыгурон вариантты Ацæмæз фыййау у, ирон вариантты та – хæстон.

Паддзахы цензурæ мын мæ «Дигорон кадæнгитæ» аст азы хъызæмарæй мардта, нæ сæ уагъта, æмæ сæ уæд мæхи хардзæй ныммыхуыр кодтон Шуваловы джиппыуадзæны. Нывтæ дæр сын мæхæдæг скодтон. Уыцы чиныджы къухфыст цензурæмæ лæвард æрцыди 1902 азы, мыхуыры рауадзыны бар та йын радтой 1910 азы. Афтæ «аудыдта» царизм йæ цагъаргонд адæмты культурон рæзтыл.

1914 азы иллюстрацитæ скодтон Нарты æндæр каджытæн. Мæ зæрды уыд, уыдон дæр ахæм чиныгæй нывтимæ рауадзын, фæлæ мæ бакъуылымпы кодта 1-аг дунеон хæст.

1926 азы ныффыстон «Нарты куывд». Дзæвгар ыл фæкуыстон. Раздæр уал мæ разы æрæвæрдтон хæс: адæмы ‘хсæн типтæ ссарын. Уырысы хуыздæр нывгæнджытæ Иванов, Репин, Суриков, Васнецов æмæ иннæты сфæлдыстадон метод мын стыр æххуыс фæци. Типтæ равдисыныл архайдтон, кадæггæнджытæ сæ куыд амыдтой, афтæ. Зæгъæм, Уырызмæгæн уыди миты хуызæн урс зачъетæ, уæнгты кондæй та – æрыгон лæппуйы æнгæс. Батрадзы цæстытæ-иу, сæ асмæ гæсгæ, абарстой куыройы фыдтыл, стæй, дам, уыдысты æндонхуыз. Нарты Сосланы хуыдтой фæтæнуæхск æмæ наæгастæу. Уæлгоммæ, дам-иу куы хуыссыд, уæд-иу тæрхъус алыгъд йæ уæнгтæй зæххы ‘хсæнты. Кæд Уырызмæг зонджын, хиуылхæцгæ, рæдау æмæ рæстзæрдæйæ æвдыст цæуы, уæд Хæмыц та рæузонд уыди, хаттис искай устыты фæдыл. Бедзæнæджы фырт Арыхъдзауы та афтæмæй æвдыстой кадæггæнджытæ: «Ацы тыхджын дымгæ у йæ бæхы комытæф. Цæгаты сæрмæ уыцы сау æндæрг та, – йæ бæхы къæхты сæфтджытæй хæрдмæ цы цъыфтæ хауынц, уыдон». Нарты Сосланы Мукарайы зæхмæ æххормаг фос хизынмæ куы арвыстой, уæд ын йæ сурæт уынæм ахæмæй: «Сослан-иу барæй йæ пæлæзы бын бамбæхста йе ‘хсаргард æмæ йæ фæттæ, йæхæдæг та-иу мæгуыр фыййауы хуызæн акодта йæхи». Нарты Сырдоны тыххæй загъдæуы: «Сырдон йе стыр рихиты бын бамбæхста дыууæ тахынæджы æмæ-иу йæхи афтæ æвдыста, цыма-иу йе ‘взагæй асдæрдта йæ салд рихитæ, уый та-иу тахынæг асдæрдта». Афтæ алыхуызæттæй æвдыстой кадæггæнджытæ Нарты геройты, æмæ сæ ныв кæнын дæр ахæм хуызы хъæуы.

Хохы Дыгуры мын амыдтой Нарты Сосланы зæппадз – Мæхческмæ хæстæг, Мацутæйы. Уым уыд æвæджиау стыр стæг. Бынæттон цæрджытæ йæ Сосланы стæг хуыдтой. Уымæ гæсгæ йæ нывгæнæг ныв кодта егъау лæгæй. Дæсгай азты дæргъы мæ сæрæй нæ хызт уыцы хъуыды: уæдæ цы хуызæнæй саразон Сосланы сурæт? Куыст уыди дæргъвæтин, фæлæ кадджын. Стыр æххуыс мын фесты, Уæрæсейы хуссарварс археологтæ цы сгарæн куыстытæ бакодтой, уыдон дæр: базыдтон, скифтæ, сæрмæттæ, алантæ цавæр дарæс дардтой, цы ‘гъдæуттыл хæст уыдысты æмæ а. д. Лæппу ма куы уыдтæн, уæд канд æлдæртты цард нæ уыдтон, фæлæ мæгуыр кусæг адæмы цард дæр: цавæр кусæнгæрзтæ, хæдзары дзаумæттæ сæм ис. Цыколайы Магкоты Хазбийы хæдзары фæдтон згъæр рон æхсаргардимæ. Раддзы заманы уацайрæгты

цы рæхысæй бастой, уый та разынди Чырыстонхъæуы – Акъотæм. Куырттаты комы Гайттатæм та уыди згъæр худ æвзистдоннытылдæй, стæй æвзистдоннытылд сæргътæ, фæттæ æмæ æрдын-тæ. Цыколайы Цæрикъатæй иу хæдзары сныв кодтон рагон æрхуы дзаума. Уыдис ын бынтон оригиналон формæ, суанг Дагъистаны дæр ахæм никуы федтон. Æрхуы агты кой нæ кæндзынæн, уыдон Дыгуры дæр, Куырттаты дæр, иннæ рæттты дæр уыдысты. Нывгæнæджы ма хуыздæр цы хъуыд! Гъемæ «Нарты куывд» сарæзтон æппæт уыцы æрмæг биноныгæй сахуыр кæныны фæстæ. Ацы нывы ма спайда кодтон, Дыгургомы Мæхческы хъæуы 200-гай азтæй фылдæр кæуыл цыд, ахæм хæдзæртты архитектурон мотивтæй. Мæхческы хъæуы Дакъойты Дикъойы, стæй Задалескы хъæуы иуæй-иу хæдзæртты цæджындзтыл валютæтæ нывгонд уыдысты фыры сыкъаты хуызæн.

Мæ ныв «Нарты куывд» æвдисы, Сослан æмæ Челахсæртæг быцæу кафт кæм кæнынц, раздæр фынгыл, стæй та – кæхцыл, уыцы бынат. Ахæм быцæу кафт мæхи цæстытæй федтон: иуæн йæ сæрыл бæгæныйæ дзаг кæхц, æмæ-иу дзы кафгæ-кафын иунæг æртах дæр нæ акалдта, иннæмæн та йæ сæрыл хъæдын кæхц нæ уыди, фæлæ бæгæныйы æвгтæ – фынгмæ-иу сгæпп кодта, стæй та-иу зæхмæ йæхи рахста, иунæг авг дæр дзы-иу нæ рахауд, афтæмæй. Ахæм хæрзарæхст фæсивæд кæддæриддæр уыд Ирыстоны. Уыдон кæфтытæ сæрмагондæй нæ ахуыр кодтой. «Нарты куывд»-ы сюжет аразгæйæ мæ цæстытыл уадысты уыцы дисаджы нывтæ. Цас арфдæр ныгъуылдтæн Нарты каджыты, цас бындурондæрæй ахуыр кодтон зæронд цард æмæ йе ‘гъдæуттæ, уыйас мæ тынгдæр уырнын байдыдта: Нарты эпос у ирон адæмæн сæхи сæрмагонд сфæлдыстад.

1940 азы Хуссар Ирыстоны мыхуыры рацыди чыныг «Нартæ» – æмдзæвгæты хуызы фыст. Уым дæр мæ нывтæй ис 23. Хицæн циклы архайджытæ сты Нарты Уæрхæг æмæ, йæ фырттæй раздæр чи цард, уыдон. Чыныгæн нывтæ аразгæйæ мæ бирæ фыдæбон кæнын бахъуыди. Нарты райдайæнæй суанг се сæфты онг эпосы цы фæлгонцтæ уыд, уыдонæн сæ сæйрагдæртæ хъуамæ æвдыст æрцыдаиккой. Уырымæг, Сатана, Сослан, Батырадз, Сырдон æмæ æндæртæ хъуамæ разындаиккой, «Нарты куывд»-ы цы хуызæн сты, афтæмæй.

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

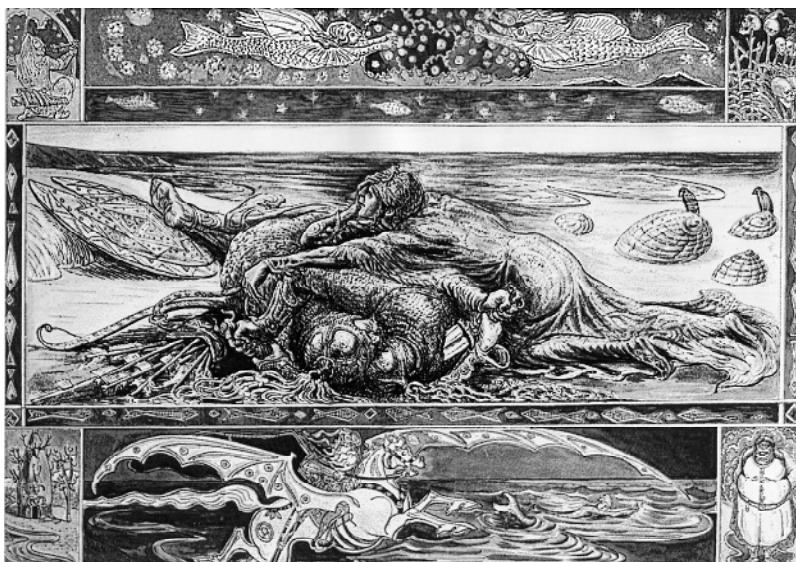

Нæ равдысты – Махарбеджы куыстытæ.

Махарбег йæ фырт Энверимæ.

Уырымæг.

Æхсар æмæ Æхсæртæджы мæлæт.

Нарты Уацамонгæ.

Батырадз Хызы фидар куыд басапта.

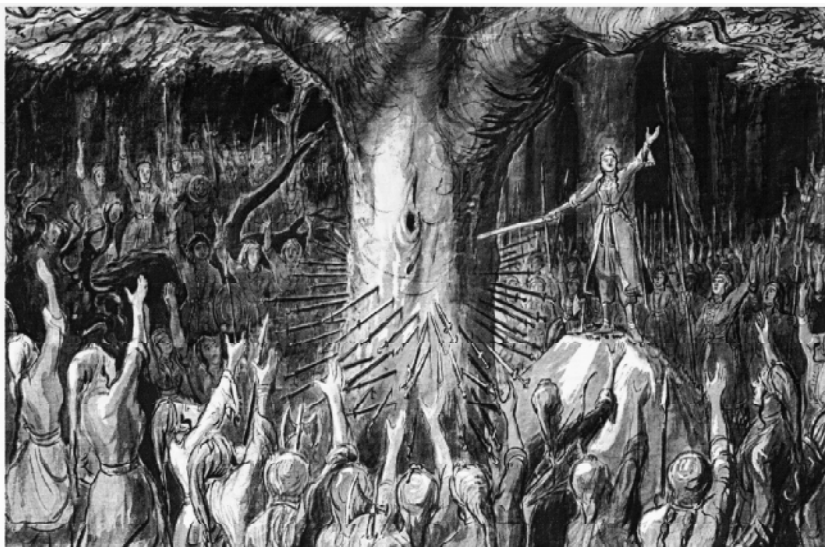
Уырымæг бирæгъы хуызы.

Сослан.

Батырадз æмæ Æфæроны фырт Алæф.

Нарты сългоймæгтæ.

Ацæмæз.

Нарты сау рувасдзарм.

Сæуæссæйы фæстаг хæст.

Куыд фæзынди фæндыр.

Дзылæу сагыл.

Созырыхъо æмæ Хъарадзау.

Нарты куывд.

Нарты сæфт.

Зæрисæры чызджы чызг-æфсад.

Сослан мæрдты бæсты.

Фатимæ.

Æрра фыййау.

Уæлмæрдты.

Хъуыбады

Уæйыг æмæ лæскъдзæрæн.

МЫСИНÆГТÆ

УДЫ ЦÆСТЫТÆЙ

Тугъанты Махарбегимæ бирæ хæттыты сæмбæлдтæн. Фæлæ æппæтæй тынгдæр бахъуыды кодтон нæ фистæгбалц Уæлладжыры коммæ. Уый уыди 30-æм азты райдайæны.

Сæмбæлдыстæм Алагыры Тлатты Агуыбейы уазæгуарзон хæдзары. Ам базонгæ дæн Зæнджиаты Бæбуимæ дæр, Толстойы «Хадзы-Мурат» æмæ «Хъазахъхъ» иттæг хорз чи ратæлмац кодта, уымæ. Цъæйæ æрбацыди Баситы Михал (Мишка). Агуыбемæ ма уыцы бонты уазæгуаты уыди, Ирыстонæн стыр хæрзты чи бацыд, ахæм лæг – Æмбалты Цоцко. «Философ Тæргайдоны былæй», – хъазгæйæ йæхи афтæ хуыдта Цоцко. Ацы лæгтимæ мæ фембæлдтытæ, нæ ныхæстæ мæ зæрдыл лæудзысты цæрæнбонты. Агуыбе, Бæбу, Мишка æмæ Цоцко уыдысты, ирон адæм «комы аргъ лæг» кæй хуыдтой, ахæмтæ.

Махарбег сшм канд йшц кармшц гшцгшц хшцшгшц ншц уыди, фшцшц ацы ирон интеллигенци адшммшц рухс хшцссыны хъуыддагыл шмдых-шмзондшцй кшцй куыстой, уымшцй дшцр. Ахшм фшцрншцй дзаг фшцндагыл шрлшцууыдысты номдзыд Къостайы хынцмшц. Биршцгшц дзы Къостайшцн йшцхи дшцр зыдтой. Шц мшц цшцстытыл шнцноншцй ауайын кшцншцн у, шцз сшм, шрыгон лшцппу ушцвгшцйшц, куыд цымыдисшцй хъуыстон, уый. Семшц цы бонтшц арвыстон, цы ныхшцстшц кодтой, уыдон систы мшццарды шлпшцгы ахсдж иагдшцр мысиншцгшц.

Хистшцртшц ншц Фшцндаг сар Уастырджийыл бафшцдзшцхстой, стшцй Махарбег шмшц шцз Алагиршцй комы ушлшмшц араст стшм. Буроны бахсшцвиуат кодтам, уырдыгшцй та, йшц диссаджы фидыц дардыл кшцмшцн айхъуыст, уыцы Цъшцйырджшм базылдыстшм. Уым фестшм иу къуыри. Шцз фыстон фольклорон шрмшг, Махарбег та сойын ахоршцнтшцй шрдзы нывтшц арцзта. Ахоршцнтшц шршгмшц хус кодтой. Нармшц цшуынафон шрхшццшц, нывтшц та нырма уымшл уыдысты. Цы чындшуа? Шц мшц Махарбегмшц замманай хъуыды фшцзынди – Баситы Мишкайы фшцрцы ншцкъухы бафтыди

хæрæг. Гъемæ уый рагъыл æрцауыгътам, чи нæма бахус, уыцы нывтæ. Къасарагомы цалдæр хатты æрлæууыдыстæм, æмæ Махарбег йæ «цæугæ равдыстмæ» ног пейзажтæ æфтыдта. Афтамæй Зæрæмæгмæ бахæццæ стæм. Нæ хæрæг йæ хъустæй йæ къæдзины онг фæлыст уыди нывтæй. Хайуанты мыггаг куы фæзынд, уæдæй ардæм дзы мах хæрæгæй нывджындæр, аивдæр нæма уыди. Зæрæмæджы цæрджытæ нæ размæ згъордтой, циркмæ кæсæгау кастысты хæрæгмæ. Сывæллæттæ-иу худæгæй бакъæццæлтæ сты.

Хæсты рæстæг та нæ хъысмæт баиу кодта Махарбегимæ, ацы хатт – Хуссар Ирыстоны сæйраг сахары. Изæрыгæтты арæх зылдыстæм Цхинвалы сабыр уынгты. Нæ ныхасы сæр уыдысты ирон адæмы ивгъуыд бонтæ, Нартæ, аивад. Махарбегимæ ныхас кæнын удæн тынг æхцон уыди. Ирон адæмы рагон цардыуаг иттæг хорз зыдта, æмæ-иу уыцы койтæ куы райдыдта, уæд-иу цæстыты раз сыстадысты фыдæлтыккон нывтæ, уæздæттæ æмæ хуымæтæджы адæмы ‘хсæн ахастдзинæдтæ йæ райгуырæн Дыгуры. Патриархалон феодализм – афтæ схонæн уайд уæдыккон цардæвæрдæн. Уыцы ахастдзинæдты бындурыл-иу худæджы хабæрттæ дæр рауад, æмæ сæ Махарбег дзырдта цыргъзонд юмори хуызы. Худгæйæ та йæ уынæр æппындæр нæ хъуысти. Куы худти, уæд-иу йæ цæстытæй йæ къæмисæнты онг лыстæг æнцъылдтæ згъорæгау акодтой. Гъемæ-иу ахæм сахат йæ цæсгом бынтон аив æмæ хæлархуыз аци.

Рагон ирон-дыгурон цард иттæг хорз кæй зыдта, уый бæрæг у йæ нывтæй бирæты, зæгъæм, «Бæхфæлдисын»-ы, «Туджджынты фыдауын кæнын»-ы æмæ иннæты. Уыцы нывтæ ахадынц куыд аивадон уацмыстæ, афтæ дæр, стæй ахъаз сты зонадон хуызы дæр. Ирд фæлгонцтæй нæ фыдæлты цардыуаг, æгъдæуттæ æвдыст кæм цæуынц, уыдон сты иллюстрацитæ ирæтты историон этнографимæ.

Нæ фембæлдтыты рæстæг уæлдай æхсызгондæрæй кодтам Нарты кой.

Нарты кадджытæ фыссыны æмæ сæ ахуыр кæныны хъуыдаджы Махарбегæн бирæ кæй бантыст, уый алчидæр зоны. Нывгæнæг цы кадджытæ ныффыста («Ацæмæзи зар» æмæ «Нарти Мæргъудзи кадæнгæ»), уыдонæн сæ формæмæ гæсгæ æмбал нæй. Иннæ кадджытæн сæ фылдæр сты прозæйæ кæнæ та прозæ æмдзæвгæтимæ æмхæццæйæ фыст. Махарбеджы фыстыты та

вазыгджын метрикон формæ кæрæй-кæронмæ æнæаипп у. Уый у дæсуæнгон стих, фæндзæм уæнджы фæстæ дзы ис цезурæ. Зæгъæм: «Нарти Уази фурт минкъи Ацæмæз Агундæ-ханмæ æрхицæ кодта...» æмæ а. д. Бæрцбарæн тексты иу ран дæр хæлд не 'рцыди. Уыцы хуызы Махарбеджы фыстытæ сты, æмбал кæмæн нæй, ахæмтæ. Уымæй дарддæр нывгæнæг фыста, Нартæ, дам, æртæ мыггагыл кæй дих кæнынц, уый хуымæтæджы хъуыд-даг нæу – алчидæр, дам дзы хицæн хæс æххæст кæны. Алæгатае Хуыцауæн кувæг адæм уыдысты, Æхсæртæггатае – хæстон, Борæтæ та – фæрныг, ома хæдзарадон хъуыддæгтимæ баст. Махарбеджы хъуыды фæстæдæр номдзыд францаг ахуыргонд Жорж Дюмезилæн ссис йæ æртæфункцион теорийы бындур. Уыцы фарстайы фæдыл уый ныффыста къорд уацы, йæ фæстаг чиныджы та фондзыссæдз фарсыл æвдисы йæ хъуыдытæ. Куыстæн йæ ном дæр хуыйны «Нарты æртæ мыггаджы».

Мæ бон у афтæ зæгъын: «Махарбег хорз зыдта Нарты эпос». Фæлæ йын уый йæ миддуне нæ равдисдзæни. Нывгæнæг Нарты дуне æндæр хуызы уыдта, йæ уды цæстытæй йæм каст æмæ-иу дзы цыдæр диссæгтæ ссардта. Уый бæрæг у йæ нывтæй, уæлдайдæр та «Нарты куывд»-æй. Ацы ныв æз кæддæр Репины «Запорожæгтимæ» абарстон. Иу сæ кæны, цард цы хуызæн у, афтæмæй æвдыст кæй цæуы, уый, стæй, нывгæнæгæн йæ бон сомбоны цаутæ, нывтæ уынын кæй у, уый. Репины нывмæ кæсгæйæ хъуыды кæныс: афтæмæй фыстой запорожæгтæ сæ фыстæг Турчы султанмæ. Махарбеджы нывмæ кæсгæйæ дæр хъуыды кæныс: Нартæ сæхи афтæ дардтой сæ куывды. Кæцæй цæуы уыцы диссаджы уынынад, дыууæ нывы дæр афтæ ирдæй чи зыны, уый? Афтæ мæм кæсы, æмæ уый нывгæнджытæн сæ аивадон интуицийы бæрæггæнæн у, зонадон эрудицийы нæ, фæлæ.

Францаг нывгæнæг Гюстав Дорэ скодта нывтæ Сервантесы «Дон Кихот»-мæ. Æмæ Дон Кихот йæхи хуызæн афтæ тынг рауад, æмæ нæ цæстытыл иудадзыг дæр уайы ахæмæй. Афтæ у «Нарты куывд»-ы хъысмæт дæр. Сослан кæхцы уæлæ кафгæйæ куыд æвдыст у, ахæмæй уайы нæ цæстытыл кæддæриддæр. Уæдæ Сырдоны дæр Махарбег цы хуызæнæй сныв кодта, афтæмæй баззад адæмы зæрдæйы. Æмæ уый дзурæг у Махарбеджы æмбисонды курдиатыл, зæгъæн ис, йæ генийыл.

Махарбег уыди классикон, реалистон аивады традицитыл хæст. Йæ зæрдæмæ нæ цыдысты алыхуызон модернистон фæзилæнтæ –

формализм, абстракционизм æмæ æндæр ахæмтæ. Афтæ-иу дзырдта, уыдон, дам, адæм не ‘мбарынц æмæ сæ хъæугæ дæр нæ кæнынц. Адæмы хъæуы реалистон аивад. Махарбеджы идейон-эстетикон позицийæн зæгъæн ис дыууæ ныхасæй: реализм, адæмондзинад. Уыцы принциптыл нывгæнæг хæст уыд йæ цард-цæрæнбонты.

Абайты Вассо

КОМЫ АРГЪ ЛÆГ

Хетæггаты Къостайы номыл Хуссар Ирыстоны паддзахадон театры кусын байдытон 1931 азы. Æз ма уæд æвзонг уыдтæн æмæ уымæ гæсгæ тынг цымыдис кодтон нæ хистæртæ Дзæхаты Дзæбидыр, Гуыбиаты Георги æмæ æндæрты ныхас æмæ уынаффæмæ, фæлæ сæм хæстæг нæ цыдтæн, æфсæрмы сæ кодтон. Арæх-иу се ‘хсæн бадти бæрзондгомау, къæсхуыр лæг. Уый уыди Тугъанты Махарбег.

Сценæйыл савæрынмæ цæттæ кодтам ирон хъайтарон пьесæ «Чермен». Мæнæн дзы бахæс кодтой Годайы ролъ.

Раст зæгъын хъæуы, нæ йыл «тых кодтон», стæй дзы зарын дæр æмæ хъисфæндырæй цæгъдын дæр хъуыди. Режиссеримæ-иу схъуырдухæн стæм.

Улæфты рæстæджы нæм фæссценæмæ æрбацыди Махарбег. Куы йæ ауыдтон, уæд фестадтæн мæ мидбынатæй æмæ иуварс ацæуынмæ куыд хъавыдтæн, афтæ мæ фæурæдта:

– Фæлæуу-ма, лæггаг, демæ мæ аныхас фæнды.

Æз ма цы фæуыдаин, уымæн ницыуал зыдтон, ме уæнгтæ дыз-дыз кодтой. Хæстæгдæр мæм æрбацыд, ме уæхскыл мын æрхæцыди:

– Æз кæм кусын, уæртæ нывгæнæн студийы, уым дæм æн-хъæлмæ кæсдзынæн. Репетици куы фæуат, уæд-иу уырдаæм рацу. Хорз?

– Хорз! – тыхстгомау ын дзуапп радтон.

Дыккаг бон æм бацыдтæн. Уый йæ ныв кæнын фæуагъта æмæ мæ размæ рауади.

– Дæ ном Димитр? Афтæ нæу?

Мæ сæр банкъуыстон дзуаппæн. Уый мæ бандоныл йæ фарсмæ æрбадын кодта æмæ мын бирæ цыдæртæ фæдзырдта ирон аивады

тыххæй, нæртон эпосы тыххæй æмæ а. д. Стæй мын рæвдаугæйæ загъта:

– Абонæй фæстæмæ тынгдæр схæлар уыдзыстæм. Пьесæтыл дæр иумæ кусдзыстæм.

Уæдæй фæстæмæ мæ куыст фæрæвдздæр. Годайы роль мын магуырау нæ рауад. Махарбег мæ хонын байддыта мæ хъайтары номæй, йæ мидбылхудгæ-иу мæм рæвдаугæ хъæлæсæй æрбадзырдта:

– Цæй, куыд сты хъуыддæгтæ, Годæ?

Æз дæр-иу мæ мидбылты бахудтæн:

– Тынг хорз!

– Исты дын мыййаг зын æмбарæн куы уа, уæд æфсæрмы ма кæн. Зæгъ-иу мæнæн. Ныр хæлæрттæ куы стæм, – дзырдта-иу мын нæ фарны хистæр.

Брытъиаты Елбызыхъойы трагеди «Хазби»-йыл куы куыстам, уæд мын режиссер Мургулия Виктор бахæс кодта Хъæссæйы роль. Уый иронау нæ зыдта æмæ уымæ гæстæ Махарбег æдзухæй дæр уыд йæ фарсмæ, æххуыс ын кодта. Æнæмæнг, Махарбеджы фарцы стыр æнтыстимæ æвæрд æрцыди «Хазби».

Махарбег ирон хъайтарон зарджытæ бирæ кæй уарзта, уый тыххæй-иу арæх фæдзырдта Плиты Гриш, Туаты Зураб, Андиаты Барис æмæ мæнмæ, цæмæй йын цалдæр зарæджы акодтаиккам. Йæхæдæг дæр-иу сабыргай хъырныдта нæ зардæн.

Махарбег уыди нæ театры рæбинаг цæджындз. Йæ æнувыд æвæллайтæ куысты руаджы рæвдз цыдис режиссер æмæ коллективы куыст. Спектаклы размæ-иу Махарбег æрбацыд æмæ-иу бастæрста алкæй костюм дæр. Басылыхъхъ бæттын алчи нæ зыдта æвзонг фæлтæрæй. Махарбег-иу нын сæ йæхæдæг баста, стæй хъама цы ран баст хъуамæ уа, уый-иу нын амыдта. Суанг ма-иу зæнгбæттæнтæм дæр æргуыбыр кодта æмæ-иу нын сæ йæхи къухæй бабæстон кодта.

Нæ театры сценæйыл дзæвгар пьесæтæ æвæрд æрцыд ирон драматургийæ: «Хазби», «Дыууæ хойы», «Амыран», «Аргъау», «Пæсæйы фæндон», «Усгур», «Нарты Батрадз», «Фыййæутты уæтæр», хурныгуылæйнаг классикайæ: «Отелло», «Æнæбары хосгæнæг», «Скапены митæ», «Жорж Данден», «Уазæгдоны хицау», гуырдзиаг æвзагæй тæлмацтæ: «Зæй», «Зынг», «Арсен», «Отараты идæдз», «Уалдзыгон райсом», «Мæ дидинагдон»,

уырыссаг æвзагæй тæлмацтæ: «Уырыссаг адæймæгтæ», «Инженер Сергеев» æмæ бирæ æндæртæ. Уыдонæн сæ фылдæрæн сценнограф уыди Махарбег.

Спектакль «Нарты Батрадз» куы ‘вæрдтам, уæд дзы æз æххæст кодтон сæйраг роль. Ме уæнгтæ-иу барызтысты йæ коймæ дæр. Зæгъын, куыд кæндзынæн, куыд ыл фæтых уыдзынæн? Æмæ та, алы хаттау, мæ уæлхъус февзæрди мæ ирвæзынгæнæг. Акодта мæ йæ нывгæнæн студимæ. Къултыл ауыгъд уыдысты нæртон хъайтарты нывтæ, бирæ сæм фæкастæн, бирæ мын фæдзырдта Батрадзы миниуджыты тыххæй, зæгъæн ис, фенын мын æй кодта, æмæ уæд æз дæр мæхиуыл баууæндыдтæн. Уый фæстæ мын лæмбынæг йæ хъус дардта мæ хъазтмæ, амыдта мын, нæртон хæцæнгæрзтимæ куыд архайон, хистæрæн куыд арфæ кæнон, сылгоймагæн куыд кад кæнон æмæ æнд.

Мæ зæрдыл ма лæууы, кафты æмæ зарды ансамбль нæм куы сырæзти, уæд Махарбег егъау æххуыс бакодта ансамблы разамонæг Бирæгъты Зауырæн, амыдта йын, зæронд ирон кæфтытæй рохуаты чи баззад, ахæмтæ. Бирæгъы-фырты цонгыл-иу æрхæцыд æмæ-иу фæндыры цагъды мелоди сабыргай зарыди («Тымбыл симд», «Сандæрахъ» æмæ æндæртæ).

Махарбег бирæ æххуыс бакодта театры нывгæнджытæн – йæ кæстæртæ Гæздæнты Цопан, Зассеты Алыксандр æмæ иннæтæн, цæмæй рæсугъддæр цыдаид нæ иумæйаг хъуыддаг.

Иууыл разæгъддæр, хуыздæр адæймаджы кой-иу куы ‘рхауд, уæд-иу нæ фыдæлтæ афтæ фæкодтой, комы аргъ лæг у, зæгъгæ. Ахæм адæймаг уыди Махарбег дæр.

Мамиты Димитр

ÆХСЫЗГОН ИЗÆР

1933 азы Хуссар Ирыстоны зонадон-иртасæн институт Сталинирмæ æрхуыдта Дзомагъæй Дзугаты зарджыты къорды: Хасахъо (сæ хистæр), Хъæрæсе æмæ Габойы. Уыдон Хетæггаты Къостайы номыл театры дыууæ къуырийы дæргъы алы бон дæр зарыдысты ирон адæмон зарджытæ.

Æз уæд ахуыр кодтон педагогон техникумы æмæ-иу мæ мæ

фыд дзوماгъаг студентæ Джыккайты Аким æмæ Плиты Никъа-лаимæ йемæ акодта, цæмæй сын хъырнынæн æххуыс кодтаик-кам. Сæ зарджытæ сын фысгæ та кодта композитор Галаты Барис фонографыл.

Зарджытæм хъусынмæ алы бон дæр цыдысты номдзыд нывгæнæг Тугъанты Махарбег æмæ зынгæ фыссæг Беджызаты Чермен. Уыдон стыр цымыдисæй хъуыстой алы зарæгмæ дæр. Чермен йæ фыссæн чиныджы фыста цыдæртæ. Зарджыты тексттæ æмæ сæ равзæрды историйы фæдыл-иу фарстытæ дæр лæвæрдта, чи зарыдис, уыдонмæ. Махарбег фыццаг бонты лæмбынæгæй хъуыста, стæй-иу чысыл дарддæр æрбадт æмæ ныв кæнын рай-дыдта Хасæхъойы, фæстæдæр та зарджыты къорды иумæ.

Дыууæ къуырийы фæстæ зарджыты къорд афардæг сты сæ-химæ, институты дирекци сæ цæмæйдæрты сбуц кодта, афтæ-мæй. Æз тынг цымыдис кодтон: цымæ мæ фыды ныв куыд рауа-дис, тæхуды, куы йæ фенин, зæгъгæ. Хаттæй-хатт-иу горæты уынгты Махарбегыл фембæлдтæн, фæлæ йæ бафæрсон, уый мæ цæсгом никуы бахъæцид. Æниу мын йæ сæр фæкъулæй кæддæрид салам лæвæрдта, уымæн æмæ уый размæ, зарыны рæстæджы, мемæ дæр базонгæ.

Цасдæр рæстæджы фæстæ, æнхæлдæн, афæдзы бæрц рауа-ид, афтæ иу улæфты бон ме ‘мбæлттимæ бацыдтæн Сталиниры бæстæзонаен музеймæ. Куыддæр хатæнтæй иуы дуарæй бахызтæн, афтæ мæм мæ бакомкоммæ къулæй æдзынæг касти мæ фыд.

Мæ зæрдæ ныссæххæтт кодта: уый ныв у, зæгъгæ, уый æви-ппайды мæ зонд нал ацахста. Уæртæ йæ фæлмæст, æнæхин цъæх цæстытæ, йæ сау цурк боцъо, йæ хъуынджын æрфгуытæ. Йæ дæрзæг къухæй хæцы йе стыр сауарæзт хъамайы сæрыл. Йæ уæ-лармы тарбын тугдадзинтæ бæрæгæй зынынц, æз сæ куыд зыд-тон, афтæмæй. Иу дзырдæй, фæлгæсы мæм бынтон цардæгасæй. Адæймагæн афтæ снывгæнæн ис, ууыл уæды онг никуы ахъуыды кодтон. Ныр сагъæсты ацыдтæн, стыр диссаг мæм фæкаст.

Ныв бынтондæр мæ фыды халдих кæй уыд, суанг йæ сау ри-хиты кæрæтты иугай гуыбыраив æрдуты онг, уый ма гъа, фæлæ-иу истæуыл йæ мæтæйдзаг сæнтты арф куы адзæгъæл, уæд цы хуызæн уыдис, уый йын нывгæнæг афтæ тыхджын кæй равдыс-та, ууыл дисæй мардтæн.

Рацыди бирæ азтæ. Фæци Фыдыбæстæйы Стыр хæст. 1945 азы фæззæджы æз дæр демобилизацийы рацыдтæн. Гъе æмæ та

иуахæмы бафтыдтæн нæхи Сталиныры бæстæзонæн музеймæ. Мæ кæддæры ахуыргæнæг, музейы директор Санахъоты Пъаулейы афарстон, мæ фыды ныв цы фæцис, зæгъгæ, ам æвæрд куы уыди хæсты агъоммæ.

Уый мæм сагъæсгæнæджы каст æрбакодта, стæй йæ сæр банкъуыста:

– Гъей, мæ хур, канд дæ фыды ныв нæ, фæлæ ма музейы зынгсирвæзты рæстæджы бабын бирæ хорз экспонаттæ, науæд та базадысты æрдæгсыгъдтытæй. Абон дæр сыл мæ зæрдæ судзы, фæлæ ма цы, гъа!

Хъыг мын куыннæ уыдаид! Мæ мидхъуыдыйы алыг кодтон, зæгъгæ, Махарбеджы бафæрсон, чи зоны ма йæм искуы эскизтæ уæддæр базадаид.

Тугъаны-фырт царди Сталины уынджы (йæ кусæн æрмадз дæр уым уыди), нæ театры агъуыстæй чысыл дæлдæр. Стыр нывгæнæгиу рæсугъд мæйрухс æхсæвты арæх тезгъо кодта театры раз фæзы, куы иунæгæй, куы та искæимæ.

Иу сабыр мил изæр та хæрз иунæгæй рацу-бацуйыл схæцыд уыцы фæзы. Мæ салдаттаг цинел бадзæбæхтæ кодтон æмæ йæм мæхи баластон æфсæрмдзæстæй. Салам ын радтон. Уæдмæ мæйы фæлмаст тынтæ се ‘взист базыртæ айтыгътой æгас горæтыл. Бæстæ сойнуæзтау, сабыр, иу сыбыртт никуыцæй хъуысы. Æгæрыстæмæй, фыдуаг Леуахи дæр ныр, фæззæджы кæронырдаем, йæ гæрзтæ æрæвæрдта æмæ йæ уынæр дардмæ нал хъуыст. Цъæх арвы риуæй тæмæнтæ калдтой æнæнымæц стъалытæ, цыма сæ исчи дæрзæг фæсмынæй бæстон ныссæрфта, уыйау.

– Алæмæты æхсæв у, уæллæй, – зæгъгæ, фæкодтон ныллæг хъæлæсæй.

Махарбег æрлæууыд, арвы ирд сивырма сфæлгæссыд:

– О, лирикон æхсæв! Ам, хуссары, хорз боныхъæд куы ахæссы, уæд фæззæг, суанг зымæджы райдианмæ ваййы уæлдай рæсугъд. Æз æнæуый дæр афæдзы афонтæй фæззæджы йас никæй уарзын, – фæци йæ ныхас æмæ та дарддæр ацыдыстæм. Стæй чысыл æрлæууыд æмæ мæм гæзæмæ худæндзастæй æрбакаст:

– Иу ахæм мæйрухс æхсæв, зæгъы, Турчы хæсты заманы кæмдæр акъоппыты лæзæрыдысты ирон хæстонтæ. Тынг сфæлмæцыдысты иу ран бадгæйæ. Уæд, дам, сæ иу иннæмæн афтæ зæгъы (ам Махарбег рахызти сыгъдæг иронау дзурынмæ, уæды онг дзырдта уырыссагау): «Аслæнджери, дæ хорзæхæй,

ацы боны хуызæн мæйрухсы ам кæдмæ ривæд кæндзыстæм? Ау, ирæттæ нал стæм, æви?! Цом азилæм, афæлгæсæм, кæддæра Турчы паша цы ми кæны? »..

– Гъе, æмæ, – дзуры дарддæр Тугъаны-фырт, йæ цæстытæй худæджы стъæлфæнтæ ‘рттивы, афтæмæй, – æнæхъæн взводы бæрцæй ацыдысты акъопгæрæтты сæ командиры æвастæй. Иу цасдæр куы ауадысты, уæд кæсынц æмæ уæртæ Турчырдыгæй æрбацауы стыр чырæ, бæхтыл, хæргæфстыл, кæрон дæр сын нæй, афтæ бирæ. Махуæттæ, зæгъы, айтæ-уыйтæ нал фæкодтой, фæлæ фæсвæдтæм фæранчы сæррæтт акодтой æмæ цалдæр ранæй æхсын райдыдтой чырæласджыты. Уыдон, æвæццæгæн, фенхъæлдтой, ома уырыссæгты æрхулайы бахаудтой æмæ цы сæ бон уыд, уымæй лыгъд радтой, сæ фæллой уым фæуагътой, афтæмæй. Аслæнджериитæ, мæ хур, уый куы базыдтой, къæдзæхсаргардджынтæ фæлыгъдысты, уæд чырæмæ сæхи байстой. Уæрдæттæ æмæ бричкæтæ се ‘мыдзаг уыдысты хæцæнгæрз, хæлц, дарæс, стæй уæд тырысатæй. Бон дзир-дзур райдыдта. «Цæй, ныр цы кæнæм, Аслæнджери, – афарста, зæгъы, сæ иу. – Фæллой бирæ байстам, фæлæ нæ хистæрты æвастæй рацыдыстæм æмæ?..» «Уæллæй, ацы хайуантæ æмæ хæцæнгæрзтæ, зæгъгæ, Ирыстоны мæ къухы сты, уæд, хъæлæкк, базонин, цы кæнын хъæуы, уый», – йæ сины сæрыл хæцгæйæ, дзуапп радта, Аслæнджери кæй хуыдтой, уый. О, æмæ дзырд дардыл у, фæлæ боныцъæхтыл хабар байхъуыст полчы командирмæ. Уый, зæгъы, атæппæт хъæздыг чырæ куы федта, уæд æвæстиатæй Бетъырбухмæ фехъусын кодта, зæгъгæ, тæккæ дысон ме ‘фсæдтæ хъæзуат тохы байстой ныхмæлаууæджы стыр чырæ æд хотыхтæ, æд хæлц, æд дарæс, æд тырысатæ. Афтæмæй булкъонæн къуырийы æмгъуыдмæ инæлары ном радтой, – фæци йæ ныхас Махарбег æмæ мæм йæ мидбылты худгæ æрбакаст.

– Æмæ уæд нæ иубæстон хъæбатырты ницæмæй бабуц кодтой? – афарстон æй æз.

– Уымæн ницы зонын, фæлæ, дам, хæст куы фæцис, уæд уыцы инæлар расидт: «Ирæттæ, хæсты быдыры кад æмæ лæгдзиннад сыхахмæ ссардтон æмæ ныр сабыр рæстæджы дæр цауын сыхахмæ, Ирыстонмæ, уе ‘хсæн кусынмæ...»

Нæ дыууæ дæр ныхъхъус стæм. Алчи дæр нæ, æвæццæгæн, йæхи сагъæсты аныгъуылд. Цæуæм та фæрсай-фæрстæм. Мæнмæ та уæддæр мæ зæрдæ сдзырдта: бафæрсон æй, зæгъын,

Хасæхъойы нывæй. Уый ма цыма бамбæрста, уыйау фæлæууыд æмæ афтæ:

– Дæ фыд куыдтæ цæры, дæ фыд? Зары ма, æви базæронд?

– О, фæзæронд, фæлæ уæддæр йæ зарын никуы ныууадздзæн.

– Абон дæр ма хъуысы ма хъусты йæ зæлланг хъæлæс. Уæлдай рæсугъд кодта Уастырджийы зарæг. Йæ зæрдæйы æппæт æнкъарæнтæ йын йæ фæлмæн, дæргъæтин зæлтæ æхцон фæйлаугæйæ хастой. Мæнмæ афтæ кæсы, æмæ ирон хъайтарон зарджытæ цæйбæрц бæрзонд сисынц, уыйбæрц динон æмæ цардыуагон зарджытæ та ныллæгдæр æмæ æнæскъуыйгæдæр фæзарынц. Уæвгæ, дæ фыд хъайтарон зарджытæ дæр, йе ‘мбæлтты хъауджыдæр, бæрзонд нæ иста. Уый йæ дæснийад хъæрæй зарыны фæрцы не ‘вдыста, фæлæ зæрдæйы æнкъарæнтæй, зæлдаг æлвисæгау.

– Мæнмæ та афтæ кæсы, æмæ ма фыд куыдты, чындзæхсæвты кæнæ куысты уæлхъус куы зарыд, уæд цыма аивдæр нывæзта йæ зард, ам Галайы-фыртмæ куы зарыд, уымæ абаргæйæ.

– О, уым, æвæццæгæн, рæстдзинад ис. Хъæууон лæг артист мыййаг куы нæ у. Уый хибарæй заргæйæ йæхи хуыздæр хаты, уæлдайдæр лирикон зарджытæ фæкæны бынтон æнафсæрм, хицæн бынаты. Æмткæй сисгæйæ, нæ адæмон зарджыты бирæ æхсар, бирæ хъару æмæ царды æцæгдзинад ис. Уыдон сты нæ историйы хицæн æмæ хицæн азæлдтæ, хицæн ахсдзиаг цауты æвдисæнтæ.

– О, уый раст у, фæлæ сæ бирæтæн фаг дзырдтæ нæй, се ‘мыдзаг сты уæрæйдæтæй. Хорз уайд, поэттæ сын тексттæ куы ныффыссиккой. Науæд сæ хаттæй-хатт ахæм абарстытæ вæййы, æмæ хъæуынц æрмæст рифмæтæн, – загътон æз.

– Нæ, мæнмæ иууыл афтæ нæ кæсы. Ды цы абарстытæ кæнæ параллельты кой кæныс, уыдон уæддæр цæмæйдæр баст вæййынц зарæджы иумæйаг мидисимæ, зæгъæм:

*Дзæбидыры сæныкк цъитийыл баззад,
Дæ иунæг тугисæг дзидзийыл баззад.*

Цы зæгъдзынæ, ам æрмæст рифмæйы тыххæй у? Нæ! Цъитийыл цы сæныкк баззад æмæ сидзæр сабийы хъысмæты иухуызонæй ницы ис?.. Науæд:

*Урс доны былыл сау фæрдыг,
Бирæ дзы уымæн банызтон.
Урсæллагхъуыр дæ, сауæрфыг,
Бирæ дæ уымæн бауарзтон.*

Кæсыс, дзырдты равзæрст, сæ равæрд æмæ чызджы фæлмæн лирикон кой куыд æмбуар сты!

Афтæ кæй зæгъыс, ома поэттæ адæмон зарджытæн текстæ ныффыссæнт, уый дæр мæм раст нæ кæсы. Адæмон зарджытæ уадзут сæхи адыл. Поэттæ æмæ композитортæ сæхæдæг сфæлдисæнт ног зарджытæ. Æниу, адæмон зарджытыл бакусыны æгъдау дæр ис, фæлæ йæ кæнын хъæуы тынг арæхстгай, не стыр поэт Къоста нæ фольклорæй цы темæтæ иста, уыдон йæхи джиппы куыд уагъта, афтæ. Нæ абоны музыкалон аивады мах хъæуы, нæ адæмы зард æмæ кафты æууæлтæ лæмбынæг чи бамбара, ахæм курдиат, зæгъæм, нæ поэзийы Къоста куыд фæзынд, ахæм. Уæд, бæргæ, уый æрбæстон кæнид ирон зарджытæ дæр, ирон лæджы музыкалон зардæйы уаг дæр, – фæлæ гъа! – йæ ныхас фæци Тугъаны-фырт æмæ сæ хæдзарырдæм аздæхт.

Æз æй фæндараст кæнын. Цæуæм æнæдзургæйæ, стæй йæ æфсæрмытæгæнгæ уæддæр, боны фæстагмæ афарстон:

– Бахатыр кæн, фæлæ ма дæм мæ фыды нывæй, чи зоны, эскиз уæддæр искуы баззадаид?

Уый иу дзæвгар ахъуыды кодта:

– Нæ зонын. Чи зоны, искуы уа... Фæлæ ма дæм дæ фыд куы æрцæуа, уæд-иу мæм æй æрбакæн, – æмæ мæм йæ даргъæнгуылдз арм æрбадардта. – Хæрзæхсæв! Бузныг! Иттæг æхсызгон изæр арвыстон...

Дзугаты Георги

НÆ БИНОНТЫ ХÆЛАР

Номдзыд нывгæнæг Тугъанты Махарбег тынг хæлар уыдис нæ хæдзарвæндагимæ. Уый канд уый тыххæй нæ, æмæ мæ магуыр мад Саниан Масинка йын мады хо баххæссыд, фæлæ æмткæй, мæ фыд Калоты Алихан æмæ йæ хотæ Нагъуæ æмæ Еленæ ахуыргонд адæм уыдысты æмæ лæмбынæг æмбæрстой Махарбеджы стыр курдиаты хæрзиуæг, аргъ ын кодтой зæрдæбынæй.

Махарбег нæм уæлдай арæх цыди, Сталиниры куы æрцардыстæм, уæд. Дуарæй-иу дзургæ æрбахызт:

– Цы фæдæ, мæ мадыхо? Калотæ дæ кæд истæмæй мæсты кæнынц, уæд мын æй зæгъ, – æмæ-иу фæлмæн мидбылты бахудт.

Æниу мæнмæ афтæ каст, цыма тынгдæр йæ хæлар, рæвдаугæ æнгæс цæстытæй худти.

Цæвиттон, мæ фыды хистæр æфсымæр Калоты Къоста бирæ рæстæджы дæргъы царди Харбины. Гъе æмæ уырдыгæй Дзæуджыхъæумæ куы æрыздæхт, уæд йемæ æрласта йæ нывгæнæн дзаумæттæ (бирæ уарзта ныв кæнын) æмæ алыхуызон ахорæнтæ, фæлæ йын ам, Ирыстоны, бирæ цæрын нал бантыст, цасдæр рæстæджы фæстæ уæззау зæрдæнизæй фæзиан.

Фæстæдæр мæ фыды æрхуыдтой Сталинирмæ кусынмæ. Ардæм уый йе ‘фсымæры ахорæнтæ йемæ æрхаста.

Гъе æмæ та нæм иуахæмы Махарбег куы æрбацыд, уæд æм мæ фыд рахаста уыцы ахорæнтæ, цалдæр цъылынæджы æмæ йын загъта:

– Æркæс-ма, уæздан Тугъаны-фырт, адон дын ницæмæн сбæздзысты? Мæ мæгуыр æфсымæр сæ йемæ Харбинæй æрласта.

Махарбег сæ райста, лыстæг сæм æркаст, йæ къæсхуыр цæсгом фæрухсдæр, йæ цæстытæ ферттывтой:

– Уæллæй, Алихан, адон сты агургæ æмæ æнæаргæ. Рухсаг уæд, чи сæ æрхаста, уый. – Стæй фынгæй куы сыстадысты дыууæ лæджы, уæд ын мæ мад уыцы ахорæнтæ газеты бæстон батыхта æмæ йæм сæ радта. Уый сæ йæ дæларм бакодта æмæ афтæ зæгъы:

– Мæ фыдыстæн, фæстаг заманты мын ахæм стыр лæвар ници бакодта.

Фæстæдæр нæм йæ улæфты рæстæджы Тбилисæй уазæгуаты æрбафтыд мæ фыды хистæр хо, революционеркæ Калоты Нагъуæ. Махарбег уый куы фехъуыста, уæд нæм уайтагъд фæзынд. Нагъуæимæ кæрæдзийыл зæрдиагæй бацинтæ кодтой. Мæнмæ афтæ кæсы, æмæ фæсвæдмæ сæ кæрæдзи рагæй зыдтаиккой. Уымæн æмæ Махарбег мæ фыды арæх фарста, дæ политкаторжанкæ хо ардæм никуы æрбацæудзæн, зæгъгæ?

Махарбег раджы фехъуыста, йæхæдæг куыд дзырдта, афтæмæй, Нагъуæйы йæ революцион куысты тыххæй Сыбырмæ куы хастой, уæд йæ фæстаг ныхас. Уый та, дам, уыд афтæ. Дзæуджыхъæуы горæты хицау, ахстыты цы поезды ластой, уымæ æввахс æрбацыд æмæ тызмæгæй сдзырдта:

– Гаспажа Калоева, фæстаг хатт ма дын зæгъын – басæтт дæ фыдракæндтыл, дарддæр сыл дæ къух сис æмæ сыбираг ма бауай.

Уæд Нагъуæ йæ сау æрфгуытæ фелхынцъ кодта, æдзынæг æм бакаст æмæ фæхъæр ласта:

– Пу, æдзæсгом! – Æмæ поезды асиныл схызт.

Гъе æмæ Махарбег, æвæццæгæн, æппæт уыцы койтæ фехъуыста, æмæ йын ныр фадат куы фæцис, уæд, æфсæрмытæгæнгæ, Нагъуайæн афтæ:

– Стыр хатыр бакæн, фæлæ мæ тынг фæнды дæ ныв скæнын, æмæ иу цасдæр рæстæг мæ разы куы абадис.

Ус фæлмæн бахудтис:

– Ау, дæ хуызæн номдзыд нывгæнæджы мæнмæ дæр æвдæлы?

Æмæ æцæгдæр, Махарбег райдыдта ныв кæнын. Бакуыста йыл цалдæр хатты. Мах дисы æфтыдта, куыд хорз ын æрцахста йе ‘ппæт бакасты, йæ арф хъуыдыджын цæстыты, йæ фæлмæн зæрдæйы уаджы æнгæстæ. Гъе фæлæ уæддæр нывгæнæг загъта:

– Æппæлут мæ, фæлæ йыл нырма бирæ бакусын хъæуы, – æмæ ныв йемæ ахаста.

Ныртæккæ Махарбеджы фырт Энвер куыд зæгъы, афтæмæй уыцы ныв бирæ рæстæджы уыди сæ хæдзары, фæлæ уый фæстæ цы фæци, йæ хъысмæт куыд рауад, уымæн абоны онг дæр ничыма бæрæг ис.

Махарбег, уæлдæр куыд загътон, афтæмæй, лæгæй-лæгмæ зонгæ уыди мæ фыды иннæ хо, зындгонд фыссæг æмæ æхсæнадон кусæг Барахъты Гинойы бинойнаг Калоты Еленæимæ дæр. Æмæ уымæн дæр Махарбег йæ ныв ныффыста.

Махарбег зыдта, æз нæ пединституты биологийы факультет каст кæй фæдæн, уый. Бахатыди мæм, цæмæй кусын райдыдтаин нывгæнæн ахуыргæнæндонны (ныртæккæ у Махарбеджы номыл). Бацамыдта мың, зæгъгæ, ды хъуамæ ахуырдаутæн амонай адæймаджы буары хæцъæфты æддаг уавæр, се змæлд, йæ ивындзинæдты æппæт хицæндзинæдтæ – иудзырдæй, пластикон анатоми.

Афтæмæй, уæдæй фæстæмæ, дыууын азæй фылдæр рæстæджы кусын ацы ахуыргæнæндонны. Махарбеджы амындтæ æххæст кæныныл кæддæрид мæ уд хъарын.

Калоты Фатимæ

ИРОН НЫВАИВАДЫ ТЫРЫСАХÆССÆГ

Ирыстоны адæмон нывгæнæг Тугъанты Махарбег у XX æнуы сæ ирон интеллигенцийы хуыздæр минæвæрттæй иу.

Фидæны нывгæнæджы фыд Аслæнджерийы фырт Сафар каст

фæци Бонны университет. Уыди биолог, фыццаг ирон иртасæг-ботаник, стыр æвæрæн бахаста Ирыстоны æмæ Кавказы зайæгойтæ ахуыр кæныны хъуыддагмæ. Сафар уыди Нарты бæгъа-тыртыл кадæггæнæг, йæхæдæг цагъта æмæ зарыд. Махарбеджы мад Санаты Асиат рацыди каджын мыггагæй. Каст фæци Дзæуджыхъæуы чызджыты скъола. Йæ фыд, зындгонд этнограф æмæ æхсæнадон архайæг Санаты Гацыр, уыди Хетæггаты Леуаны хæлар. Махарбегæн йæ фыдыфыды æфсымæр Аслæнбег та – уырыссаг æфсады фыццаг ирон инæлар. Йæ фыдыфыд Аслæнджери æмæ йæ мадырдыгæй тугкъабаз Санаты Дзантемыр уыдысты зындгонд фольклористтæ. Гъе уымæ гæстæ нæ фарны хабæрттæм уарзондзинад лæппуйæн фыдæлтæй баззад.

Хуымæтæджы йæ 1943 азы Хуссар Ирыстоны наукон-иртасæн институтмæ кусынмæ не ‘рбакодтой. Уый уым разамынд лæвæрдта фольклоры къабазæн, фæкуыста дзы йæ царды фæстæг бонтæм.

1890 азы Дзæуджыхъæуы реалон училищæйы ахуыр кæнгæйæ, Хуыцауы дзырд адæммæ хæццæгæнæг æмæ миссионер Мамацаты Захари йæ цæст æрæвæрдта зæрдæргъæвд ахуыргæнинагыл æмæ педагогон советæй домдта, цæмæй сæрмагондæй Махарбеджы курдиатмæ æркæсой.

Лæппуйы бирæ нал хъуыд ахуыр фæуынмæ, афтæ фембæлди Хетæггаты Къостайыл Санаты Ибрæгимы хæдзары. Къоста йын йæ куыстытæй раппæлыд, æмæ йын уый ныфсы хос фæци йæ дарддæры фæндагыл. Ацахуыр кодта нывгæнæг Гольдлаты цæттæгæнæн скъолайы, стæй 1891 азы фæззæджы фæлварæнтæ радта Нывгæнынады академимæ, æмæ ахуыр кæнын райдыдта Репины зындгонд æрмадзы.

Академийы фæстæ Махарбег 1905–1907 азты ахуыр кодта Мюнхены профессор Антон Ашбайы зындгонд скъолайы. Ам балымæн И. Грабарь æмæ В. Кандинскимæ. Уыдон уый фæстæ систы зындгонд нывгæнджытæ. Базонгæ зындгонд фыссæг-поэт Андрей Белыйимæ дæр. Уый дæр уыцы рæстæджы уым уыд. Ашбайы скъолайы ахуыр кæнгæйæ, æрыгон нывгæнæг цыд йæ раздæры фæндагыл.

Йæ бинонты уавæр æй фæтагъд кодта сæхимæ, Ирыстонмæ, арыздæхыныл. Дзæуджыхъæуы удцыренæй архайдта, бацæттæ кодта сфæлдыстадон фæсивæды равдыст, сарæзта нывгæнджыты

æхсæнад, зæрдиагæй архайдта рауагъдад «Ир»-ы. Алы сæрд дæр Махарбег цыди хæхтæм, æмбырд кодта зарджытæ, таурæгътæ. Йæ альбомты фæзынди хохаг хъæуты, мæсгуыты, хæдзарыдзаумæтты, хæцæнгæрзты нывтæ. Уæлдай зæрдиагдæрæй ныв кодта адæмы, йæ зæрдæмæ цыдысты сæ ирд фæлгонцтæ æмæ удыхъæдæй.

1925 азы мыхуыры фæзынди Тугъанты Махарбеджы доклад «Чи сты Нартæ?». Уый æхсæнады тынг бацымыдис кодта. Автор зæгъы, зæгъгæ, ирон адæммæ Нарты кадджытæ сты æххæстæй. Тугъаны-фырты хъуыдымæ гæсгæ, уыдонмæ ничи ницы бар дары, Нарты эпос ирон суадонæй цæуы. Уыцы хъуыды бирæты зæрдæмæ фæцыд, фæлæ алчи йемæ не сразы. Афтæ, стырдæр иртасджытæй иу, профессор Жорж Дюмезиль, 1930 азы францаг æвзагыл рауагъта стыр монографи Нарты кадджыты тыххæй. Уым, кæй зæгъын æй хъæуы, уыди бирæ хорз æрмæг, фæлæ дзы уыди рæдыд хатдзæг дæр. Дюмезиль фыста: «Я напал на несколько страниц осетинских сказаний в русском переводе. Я провел часть моего отпуска за чтением этих текстов, восхищенный их содержанием. Осетинский вошел в мои индоевропейские занятия. Чтение статьи Туганова — «Кто такие Нарты» убедило меня, что осетины сохранили в своих сказаниях память о социальной системе, близкой к древнеиндийской».

Æмæ дарддæр францаг ахуыргонд æрхаста йæ рæдыд хатдзæг: «Я далек от мысли порочить национальную гордость, которая толкает цвет интеллигенции стольких малых народностей, в особенности в Советском Союзе, наследовать в настоящее время свое происхождение, записать свои легенды, изучать свои обычаи. Все эти научные общества, все эти академии заслуживают аплодисментов и часто восхищения. Я хочу просто подчеркнуть опасность, которой подвергается наука у малых народностей еще больше, чем у больших, когда их национальная гордость, недовольная одной постановкой проблемы добивается их разрешения. Я боюсь, что господин М. Туганов во Владикавказе недостаточно учел эту опасность».

Францаг иртасæджы ацы ныхæстæ дзæгъæлы не ‘рхастон. Иуцасдæр рæстæг рацыд æмæ Дюмезиль Махарбеджы хъуыдытыл сразы, йæхи ныхæстæ йын æрхæсгæйæ, ома, «Нарты эпосæн йæ бындур ирон у». Æвæццæгæн, йе ‘ппæт цард дæр йæ адæмы истори, эпос, фольклор, аивад сахуыр кæныны тыххæй чи радта, ууыл афтæ баууæндыд æмæ йæ хъуыды аивта.

Махарбеджы куыстытæ Дюмезилыл басагътой уæлтæмæны базыртæ æмæ ныффыста диссаджы чиныг Нарты каджыты тыххæй, ирон адæм, скифты фæстагæттæ, европæйаг наукæйæн ахсджаг кæй сты, ууыл баст.

Кæд Махарбег дыгуры Бадилаты номдзыд мыггагмæ хауд, уæддæр 1918 азы йæ зæххытæ байуæрста зæхкусджытæн. Уымæй йæ ныхмæ скодта йæ хиуæтты, йæ мыггаджы. Сæ маст дзы истой. Æхстой йæ... Нывгæнджыты æхсæнады дæр йæ ахастдзинæдтæ бæллиццаг нæ уыдысты. Йæ æрмадз-иу ын йæ куыстытимæ басыгътой. Хæлæг æмæ быцæутæ йæ цæрын æмæ кусын нæ уагътой. Ахæм уавæрты йæ куыстæй йæ зæрдæ нал рухс кодта. Йæ раздæры ахуыргæнинæгтæ – нывгæнджытæ Хъотайты Григори, Санахъоты Барис, Кокойты Васили, Дыгъуызты Георги æмæ иннæтæ куыд дзырдтой, афтæмæй, Махарбег Сталиниры куы цард, уæддæр йæ знæгтæ, хæлæггæнджытæ Цæгатай фыстой паддзахады æдасдзинады оргæнтæм, зæгъгæ, Махарбег у Бадилаты мыггагæй, адæмы знаг. Фæлæ Хуссар Ирыстоны партийы обкомы фыццаг секретарь, дардуынаг В. Цховребашвили æмæ историк Уанеты Захар (Шакро) бацархайдтой, цæмæй уыцы чъизи хахуыртæ адæммæ ма фæхæццæ уой, фыдазарæй бахъахъхъæдтой раст адæймаджы.

1924–1926 азты Тугъанты Махарбег царди æмæ куыста Бакуйы æмæ Астæуккаг Азийы бирæ горæтты. Ашхабадæй ацыди Чарджоумæ, Аму-Дарьяйы доныл Аралы денджызмæ, стæй дарддæр – Ташаузы онг. Нывгæнæджы зæрдæйы ныххызти змис быдырты æрдз. Кърандас æмæ акварелæй скодта бирæ нывтæ. Туркменийы федта бирæ цымыдисаг цыдæртæ. Уыдæттæм гæсгæ бакуйаг газетты фæзындысты йæ уацтæ. Уым Тугъаны-фырт фыста тюркаг адæмты историйы, сæ нырыккон аивады, ахуырады рæзты тыххæй. Ашхабады музейæн Тугъанты Махарбег балæвар кодта йæ куыстыты 18 къопийы. Музейы директор сыл тынг бацин кодта. Махарбег æнæмæнг зыдтаид, туркментæ бирæ адæмыхæттытыл дих кæнынц, уый. Ныр дæр ма дзы цæрынц рагон ирайнæгтæ æмæ аланты байзæддаг адæмыхæттытæ: азыр, алам, абдал æмæ йомут. Сæ хуызмæ гæсгæ хицæн кæнынц иннæ туркменаг адæмтæй. Сты урсцъар, уынгæг цæстытæ сын нæй. Туркменийы ныронг баззади нæ рагфыдæлты топонимтæ дæр: Ас, Хусин-Ас, Ишбай-Ас, Алан-кала æмæ æндæртæ.

Тугъаны-фыртæн хæлар ахастдзинæдтæ уыдис Уæрæсейы

æмæ Кавказы адæмты хуыздæр минæвæрттимæ, уыдонимæ уыдысты нывгæнджытæ И. Бродский, А. Гудиашвили, Габаты Г., С. Кабуладзе, революционер Махач Дахадаев, аивадиртасæг Нино Гудиашвили.

Махарбег арæх уазæгуаты цыд алы горæттæм. Ереваны ахуыр кодта эпос, аланты историон бастдзинæдтæ сомихимæ. Æмбырд кодта сомихаг историкты куыстытæ: Мовсес Хоренацийы, Эммины, Халатяны. Йæ зæрдæмæ айста Сомихы архитектурæ. Æмбæлдис нывгæнæг Акоп Коджоянимæ, поэт Аветик Исаакянимæ. Сомихаг нывгæнджытимæ 1943 азы хуынд æрцыди Мартирос Сарьяны æрмадзмæ. Стыр аргъ ын скодта йе сфæлдыстадæн.

Хæстæг ахастдзинæдтæ йын уыд Абайты Вассоимæ, Брытбиа-ты Елбыздыхъоимæ, баст уыд Ирыстоны бирæ фысджытимæ, культурæ æмæ аивады архайджытимæ. Мæнæ цы фыста Мамсыраты Дæбемæ (1944 азы): «Зынаргъ Дæбе! Рарвит мын дæ пьесæ «Бæтæйы фырттæ», цæмæй йæ мæ уæгъд рæстæджы бакæсон. Йæ рæстæджы æз мæхæдæг Хъобаны уый тыххæй ныффыстон цыдæртæ, скодтон нывтæ æмæ 17–18 æнусты зæронд Хъобаны реставрацион эскизтæ. Раздæры Хъобанæй дзы ницыуал ис æмæ декорациты Хъобаны нырыккон хуыз дæттын нæ хъуыд... Дæхи Махарбег».

Фыстæг ууыл дзурæг у, æмæ нывгæнæг бындуронæй, бæрзонæй каст йæ куыстытæм, спектакльтæ фæлгонц кæнгæйæ.

1900 азы Бетъырбухы Махарбег базонгæ тæлмацгæнæг Ростом Казбегиимæ (фыссæг Александр Казбегийы хæстæг). Уый уыд А. Суворины рауагъдады хæдзары хицау. Ростомы фæндонмæ гæсгæ Махарбег сныв кодта «Тариелы тох стаимæ» (Ш. Руставелийы уацмысмæ гæсгæ).

Ростом уыцы ныв венгрияг нывгæнæг Михай Зичийы иллюстрацитимæ бахаста йæ чыныг «Стайы цармдарæг», зæгъгæ, уыр-дæм. Уый уагъд æрцыди 1901 азы Бетъырбухы.

1940 азы Тбилисы уыди Хуссар Ирыстоны литературæ æмæ аивады декадæ. Уый ацыд æнтыстджынай. Уырыссаг, гуырдзиаг æмæ ирон æвзæгтыл уый тыххæй мыхуыргонд æрцыди бирæ æрмæг. Ам уыди Тугъаны-фырты стыр фæллой дæр, куыд историк, нывгæнæг, фольклорист. Уый размæ Тбилисы байгом йæ персоналон равдыст. Уый уыди 1935 азы. Скодтой йын стыр аргъ. Нывгæнджытæ, аивадиртасджытæ сæ зæрдæмæ уæлдай тынгдæр айстой Нарты эпосмæ гæсгæ конд нывтæ. Гуырдзиаг

мыхуыры Махарбеджы хуыдтой «ирон культурайы сæрыстыр-дзинад æмæ хæзна».

1931 азы кусын райдыдта Сталиныры ирон драмтеатры сæйраг нывгæнæгæй. Фыццаг хатт Махарбеджы фæрцы сценæйыл профессионалон æгъдауæй фæлгонцгонд æмæ æвæрд æрцыдысты ирон авторты пьесæтæ. 1930–1940 азты Махарбег композитор Галаты Барисимæ, балетмейстер Бирæгъты Зауырбегимæ фæхъæздэгдæр кодта ансамбль «Симд»-ы репертуар æмæ ирон кафты аивад.

Нывгæнæджы сфæлдыстадон тых бæрæг уыд йæ педагогон архайдыл дæр. Уый 1937 азы Сталиныры сарæзта студи, стæй та аивадон училищæ. Схъомыл кодта бирæ курдиатджын нывгæнджытæ, графиктæ, скульптортæ. Ахуыры рæстæджы-иу йæхи æхцайæ балхæдта гæххæтт, ахорæнтæ æмæ æндæр æрмæг. Мæскуымæ, Ленинградмæ æмæ Тбилисмæ-иу дарддæр ахуыр кæнынмæ цы фæсивæд ацыд, уыдонæн æхцайæ æххуыс кодта.

Ивгъуыд æнусы 80-æм азты райдайæны Махарбеджы фырт Энверимæ цалдæр хатты æрхатыдыстæм Дыгуры райæххæсткомы разамындмæ æмæ Дур-Дуры хъæусоветмæ, цæмæй йын йæ райгуырæн хъæуы хæдзар-музей арæзт æрцыдаид. Фæлаæ цæмæдæр гæсгæ уыцы хъуыддагыл ничи батыхст. Æрмæст 2002 азы январы нывгæнæджы 120 азы юбилеймæ арæзт æрцыд æмæ байгом йæ музей.

1989 азы Гамсахурдиайы лæгмартæ Хуссар Ирыстоны ныхмæ хæст куы самадтой, уæд тæссаг уыд адæмы материалон культурæйы цыртдзæвæнтæн, уыдонимæ аивадон уацмыстæн дæр. Бæстæзонæн музейы кусджытæ, сæ цардæн тæссаг уæвгæйæ, раластой музейы фондтæ, уыдонимæ Махарбеджы фæллайттæ дæр Зары фæндагыл Дзæуджыхъæумæ.

Махарбег уыди стыр курдиаты хицау, диссаджы куыстхъом адæймаг. Уый ирд фæлгонцтæй равдыста нæ адæмы удыхъæд. Ивгъуыд æмæ абон. Йæ бирæвæрсыг æмæ æвæллайгæ архайд у стыр граждайнаг уæлахиз. Йе сфæлдыстад у æнæхъæн дут ирон нывгæнынады аивады. Суинаг нывгæнджытæн, фысджытæн, культурæ æмæ аивады архайджытæн Махарбег арæх дзырдта: «Аргъ кæнут кæрæдзийæн, хъахъхъæнут, уарзут кæрæдзи, йæ адæмæн хæрзчысыл дæр исты хорзы чи цæуы, уыдонæн æххуыс кæнут».

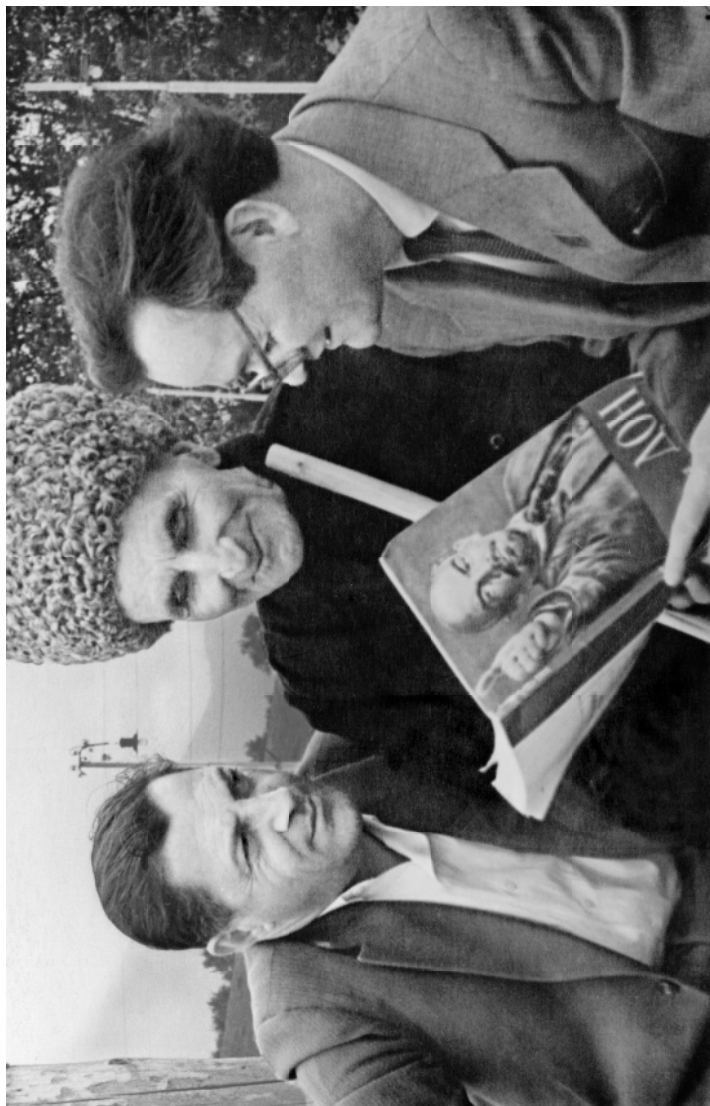
Хъуамæ нæ уыцы хъуыддаг ма рох кæна.

Гасынты Жорж

ХЪАЙТЫХЪТЫ ГЕОР: 100 АЗЫ

Галиуырдыгәй рахизырдәм: Цәгәраты Максим, Санаты Уари, Георг.

ХЪАЙТЫХЪТЫ Георг

ЦÆУЫН МÆ ЗÆХХЫЛ ХЪАЛÆЙ

КАДÆН

Æз абон афтæ загътон кадæн:
«Æдылы уыцы бонтау нал дæн, –
Дæ фæстæ нал фæтæхын, кад! –
Сты ме уæнгтæ мæнæн фæллад!

Нæ ком, нæ быдыры, нæ фахсы
Мæнæн нæ бакуымдтай æрцахсын,
Хъуызыдтæн уæлвæзты, ды-иу
Фæтахтæ, хъулон-мулон цъиу!

Æви дæм ничи у хуымæтæг! –
Мæнæн ныр тагъд уайын фæзын! –
Кæд дæ хъæуын, уæд мæм дæхæдæг
Дæ рады хохбæстæм фæзын!»

1965

ЦÆУЫН МÆ ЗÆХХЫЛ ХЪАЛÆЙ

Цæуын мæ зæххыл хъалæй,
Куыстмондагæй цæуын,
Нæ йыл дæн пух æмбалæй,
Хъæуын æй тынг, хъæуын.

Фæлладæй йыл æрхуыссын,
Кæннод мын зæхх – мæ мад –
Йæ хъарм фæлмæн хъæбысы
Нæ ратдзæни бынат.

Фыцы йæ дон, æнхъизы,
 Ныззары мын йæ маргъ...
 Ды ма сфæнд кæ йæ сисын, –
 Уæззау уыздæн дæ уаргъ! –

Фæлæ йыл кус æдыхстæй,
 Цæмæй нæм уа бæркад.
 Æмæ йын сис дæ куыстæй
 Бæрзонддæрмæ йæ кад.

1970

МÆ ЗÆРДÆЙÆН

Кæнын дæ мæт, нæ мæ вæййы мæхи мæт, –
 Дæ бæрц нæ кусы хохбæсты хæрæг! –
 Нæ фæллайыс, – фæкæнын дæм хæлæг,
 Фæкæнын хаттай æз дæуæн тæригъæд!

Бæргæ, дæуæн æз «баулæф» зæгъин,
 Фæлæ тæрсын, куы мæ рахонай хин!

Хъыг, цин æмбарыс, бахъары дæм рыст,
 Тыхсыс тыхст бон, фæкæныс дис дæ дисыл!
 Судз, судз, мæ зæрдæ, макæд у æгуыст,
 Кæннод мæ зарæг аскъуыйдзæн æмбисыл.

1963

ÆНХЪÆЛМÆ МАУАЛ КÆС, НЫЙЙАРÆГ

Æнхъæлмæ мауал кæс, ныййарæг, –
 Йæ балцæй не 'ртæхдзæн дæ фырт!
 Уый дымгæ ракæны йæ хъарæг,
 Фæхъуысы быдыртæй йæ дзырд!

Дæ фарсмæ нал лæудзæн дæ зыны,
 Дæ бæсты нал кусдзæн дæ ныфс! –
 Тæхдзæн дæм хæцæнæй дæ фыны,
 Кæндзæн дын афтæмæй æххуыс! –

Æххуыс нæ бакодтой, нæ, дзүæрттæ,
Куы йæ хъуыд тохы фæзы тых!..
Ныр дымгæ бахойы дæ дуæрттæ,
Ныр дымгæ амæрзы дæ тыргъ!..

ИУМÆ

«Иумæ, иумæ!» – сидың афтæ хæхтæ.
«Иумæ!» – сиды бæрзытæн сæ к'ох.
«Иумæ, иумæ!» – зарыңц махæн мæргътæ,
Иу мæгуыр у, – ма уæ кæнæд рох!

Уый æмбал куы агуры æмбалы,
Кæд йæ ныфс у, стыр тых ын дæтты.
Хъазы, худы стъалымæ та стъалы, –
Худыңц мæйыл, иунæг, дам, дæ ды...

«Иумæ!» – дзурын, зæрдæ мæ нæ сайы.
«Иумæ!» – хъуысы фæндыртæн сæ цагъд.
Дон та к'улы иунæгæй цы уайы? –
О, кæны уый иннæ дæттæм тагъд!..

1971

ЦЪÆХ ЦÆСТЫТÆ

Кæнут мæ тых дзæвгар фылдæр,
Стæй базырджын мæ уæнгтæ.
Фæхудут мæм мæйдары дæр,
Дыууæ цæсты – сыхæгтæ.

Куы мæ бафтаут сагъæстыл
Æхсæвæй æмæ бонæй.
Мæлæтмæ дæр сымах бæсты
Фæдугъ кæнин уæндонæй!

Мæ цины дæр, мæ зыны дæр
Мæ цæстытыл фæхъазут.
Сымах уынын мæ фыны дæр,
Фылдæр, цымæ, кæй уарзут?

Æвдисут мæм уæ хъæзтытæ,
 Ныббуц ыстут уæ хаутæй...
 Фыццаг хатт æз цъæх цæстытæ
 Фылдæр бауарзтон саутæй.

ЭПИГРАММАЕТÆ

«ÆХХУЫСГÆНÆГÆН»

Д-ы П-н

«Æххуыс дын кæнын æз, æххуыс!» –
 Мæнæн ды фидарæй зæгъыс.
 Æмбал, мæн де ‘фхæрын нæ фæнды,
 Фæлæ мæ бахудтæй æмбар:
 Кæд ис æххуыс кæнын дæ зæрды,
 Уæд курын, – ма-иу мæ хъыгдар!

ДЗАНАЙТЫ СЕРГЕЙÆН

Фæдзырдта махæн не ‘мбырды хъæрæй
 Æнæ худгæйæ Дзанайы-фырт дысон,
 Æз, дам, романти цалымæ ныффыссон,
 Уæдмæ, дам, мын æнæ фæцæргæ нæй.
 Æмæ заманты ивдзысты замантæ,
 Уыдзæни райсом абонæй хуыздæр,
 Сергей та – хин, нæ ныффысдзæн романти –
 Æмæ фæцæрдзæн алкæмæй фылдæр.

ИРОН ТЕАТРЫ

Хз. С-æн

Разындысты аивæй нæ хæхтæ,
 Уади дон нæ арф комы бынæй...
 Алырдыгæй хъуыстысты гæрæхтæ, –
 Ома адæм ма кæной фынæй!..

АРДАСЕНТЫ ХАДЗЫБАТЫР: 100 АЗЫ

*Галиуырдыгәй рахизырдәм: Хәмыцаты Тамарә, Мамсыраты
Æхсар, Хәдарцаты Азә, Хадзыбатыр.*

ÆЗ БАУАРЗТОН, ФÆТÆНРИУ ДЕНДЖЫЗ, ДÆУ

МАРТЫМÆ

Марты, базмæл-ма,
 Сургæ уазалы,
 Даргъ фыдуаг зымæг
 Домы адæмы.
 Цъæххуыз уалдзæгæн
 Ды йæ сæр куы дæ,
 Уæд цытæ кæныс,
 Мит куыд фæлдзæгъдыс?!
 Алчи баризы
 Гом, бæгъæввадæй.
 Хъом æххормагæй
 Уасынц хъомдæтты.
 Хизæн даргъ фæзтыл
 Нал ис ацæуæн –
 Мит бæзджын æвæрд,
 Тымыгъ, уаддымгæ...
 Марты, сургæ-ма
 Тагъддæр зымæджы,
 Бакæн уалдзæгæн
 Дуар парахатæй!..

1928

ЛАГЕРЬТЫ

Цъæх фæзмæ кæм рахаста
 Сау айнæг йæ рындз,
 Ногдзаутæ ныр уыцы ран
 Цатырты цæрынц.

Акæсут-ма сабитæм –
 Хъæлдзæг у сæ цард.
 Арвы хъæрау азæлы
 Къуыппытæй сæ зард.

Балгæйттæй фæпырх ысты –
 Хъазын сæ фæнды.
 Барабан дæр, гъери-гъа,
 Хъæлдзæгæй цæгъды!..

Алы хуызтæй сæрттывттой –
 Дидинджытæ раст, –
 Ногдзаутæ ыстынг кодтой
 Цъæх фæзы сæ хъазт.

Чи фæлвары уайыныл,
 Фæсвæдты хъуызы,
 Чи та фалдæр аууоны
 Цъæх нæууыл хуыссы.

Хуры тынтæ, рог уæлдæф
 Цардамонд дæттынц,
 Дидинджытæ с' адджын тæф
 Зæрдæтæм хæссынц.

Акæсут-ма, сабитæн
 Хъæлдзæг у сæ цард.
 Арвы хъæрау азæлы
 Къуыппытæй сæ зард...

1937

ДЕНДЖЫЗЫ МАСТ

*Фашистон пираттæ кæй фæдæлдон кодтой,
 уыцы теплоход «Тимирязев»-ы æмæ пароход
 «Благоев»-ы командæты ном арын ацы фыстæй.*

Æз хъуыстон рагæй дæр дæуæн, денджыз, дæ кой,
 æз кастæн чингуытæ дæ митæ 'мæ дæ цардыл,
 мæнæн-иу дамгъæтæ æмхъæлæсæй дзырдтой:
 фæтæн цъæх доны фæз йæхи фæхаста дардыл.

Уынын дæ ныр. Æцæг дæ ды фæтæн,
 кæсын –
 æрвон цъæхау дæ кæрон цæст нæ ахсы.
 Уæддæр мын чингуытæ нæ радзырдтой мæнæн,
 цы уынын ам мæхи цæстæй дæ разы.
 Æз базыдтон – æгасау дзурыс ды,
 æвзаг дын ис, сыр-сыргæнгæйæ зарыс,
 ды зоныс цин, ды равæййыс мæсты
 æмæ дæ комыфынк
 дæ фæтæн былтæм калыс...
 Уырнæд дæ, бауарзтон,
 фæтæнриу денджыз, дæу, –
 мæхи дæ уылæнты æз хъæлдзæгæй ныппарын,
 мæнæн дæ цин, дæ маст
 куыдфæнды зæгъгæ нæу, –
 æз дын дæ цæстæнгас дæ сулæфтæй æмбарын.
 Ызнон æнцад уыдтæ, – дæ разы бадтæн ам, –
 сыгъдæг цæстысыгау дæ зæрдыхуæс æвдыстай.
 Æз дæм æрвыстон уæд нæхирдыгон салам,
 ды та – дæхирдыгон, дæ гæзæмæ æнкъуыстæй...
 Кæннод изæр, – дæуыл куы хъазыд мæй,
 æвзист цæппузыртау – дæ кæсæны тæмæнтæ.
 Æрмæст уæд федтон æз ыстъалытæ бынæй,
 æндæргæу сæвдыстай мæ рухс цæсгом мæнæн дæр.
 Ныр та?
 Мæсты дæ ды, – æвдисæн у дæ хуыз –
 æнхъæвзынц д’ арф риуæй дæ мæстæйдзаг тыфылтæ,
 фæйнæрдæм абухгæ дæ уылæнтæ хæссыс,
 тызмæгæй ахст сырдау фæлæбурыс дæ былтæм...
 Æмбарын æз:
 мæсты куыnnæ уай ды? –
 Фæйлау,
 фæйлау, денджыз дæ масты тых уæрæхдæр,
 цæмæй æмбæхсгæйæ дæ цъæх дæтты бынты
 нæ цæуой адæмхор фыдызнæгты бæлæгътæ!
 Зæгъыс мын ды: «Ныронг нæ федтон æз
 мæ бирæ даргъ царды æдзæсгомдæр фыдраконд»...
 Дæ маст-иу фидæнмæ дæ зæрдæйы фæхæсс,
 фæдзур-иу диссæгтау, цытæ уыныс ныр абон.

Цæудзысты дæм æрмæст сырх наутæ уæд,
 зæгъдзынæ-иу сын цингæнгæ: «Еблагъуæ!»
 Фысым куыд фæхынцы йæ уазæджы – æппæт
 дæ хъæбыс ратдзынæ парахатæй ды махæн.
 Дæ зæрдæ срухс уыдзæн, нæ уындзынæ фыдтæ,
 æхсад æрцæудзæнис уæд дунейæн йæ чъизи,
 сæ кой дæр нал уыдзæн фыдæлгъыстаг дзырдтæн:
 Пират... Фашисттæ... Гитлер... Муссолини...
 Æхсиддзæн, зонын æй, нæ зæрдæтау дæ цин;
 фыдмитæн нал цæудзæн «æбæрæг нау» дæ донмæ.
 Æз дæр дæттын æппæтæй дæр мæхи,
 цæмæй цæуæм хъæбатырæй кæронмæ!..
 Ныр та сæ фыдмитæй дæ риуы судзы маст,
 лæбурыс абухгæ æхсарджынæй дæ фæрстæм,
 æз дæр хæссын мæ Цæдисмæ мæ хъаст,
 куыд хæссы 'мхъæлæсæй
 йæ масты хъаст мæ бæстæ.
 Бæрæг-бæлвырд у дзыллæйы фæндон:
 нæй ахæм бафхæрдæн ныууадзæн!
 Фæтæн – мæ райгуырæн,
 йæ хъару та – æндон,
 æмæ æууæнд, денджыз,
 уый аккаг дзуапп кæй ратдзæн!

1937 аз, Сочи

ЦИНЫ УАЦ

Згъоры цины уац нæ бæстыл,
 Згъоры, дуне дзы куы райы,
 Згъоры хæхтыл æмæ фæзтыл,
 Згъоры кæмтты, дæтты уайы,
 Згъоры уый хъæуи-хъæу абон,
 Згъоры 'мæ куы хæссы амонд,
 Амонд, цины уац нæ бæстæм
 Арфæйаг фæрнджын ныхæстæ..
 Уый хæдзар-хæдзар куы уайы,
 Уый куы нæ зоны фæллайын, –
 Уæд æнафон, уæд фынафон,

Ницы йæ уромы абон,
 Рудзынг бахойы уæндонæй,
 Рудзынг бахойы 'мæ дзуры:
 «Абон не 'гасы фæндонæй
 Æз, нæ цины уац, уæ цуры!
 Абон сæххæст и нæ фæндон, –
 'Рцыд уæлахизы бæрæгбон,
 Фесты ныр фыдхæсты бонтæ,
 Саст æрцыд Герман бынтондæр!»
 Афтæ дзуры 'мæ куы тæхы
 Дарддæр цины уац нæ зæххыл...
 Цины арфæйы ныхæстæм
 Иууыл базмæлыд нæ бæстæ...
 Дардыл цины зард куы хъуысы,
 Хæхтæ, къæдзæхтæ куы хæссы:
 «Хур нæм рухс тынтæ нывæнды, –
 Саст æрцыд Герман – æлгъыстаг.
 Адæмы фыдæх йæ фæдыл
 Бафтыдис æмæ йæ 'рбырста.
 Гитлер мах цæгъдынмæ хъавыд,
 Гитлер мах цагъайраг кодта,
 Фæлæ ныр йæ бындур базылд,
 Фехæлди фашизмы къона».
 ...Хæхтыл цъытитæ куы тайынц.
 Уый сæ хуры цæст куы домы,
 Адæм рухс уынгтæм куы уайынц, –
 Уый сæ цины хъæр куы хоны.
 Хæст фæци, зæгъгæ, куы зæгъынц
 Ныр нæ хæдзæрттæ, нæ уынгтæ,
 Хæст фæци, зæгъгæ, куы 'вæрынц
 Не 'фсинтæ бæркады фынгтæ.
 Хæст фæци, зæгъгæ, куы кæнынц
 Адæм цинтæ, батæ абон.
 Хур та нæм куы 'ркаст, куы зæгъынц,
 Ногæй нæм куы сиды амонд!

ДЗУАР АЙНÆГЫЛ

(Лермонтовæй)

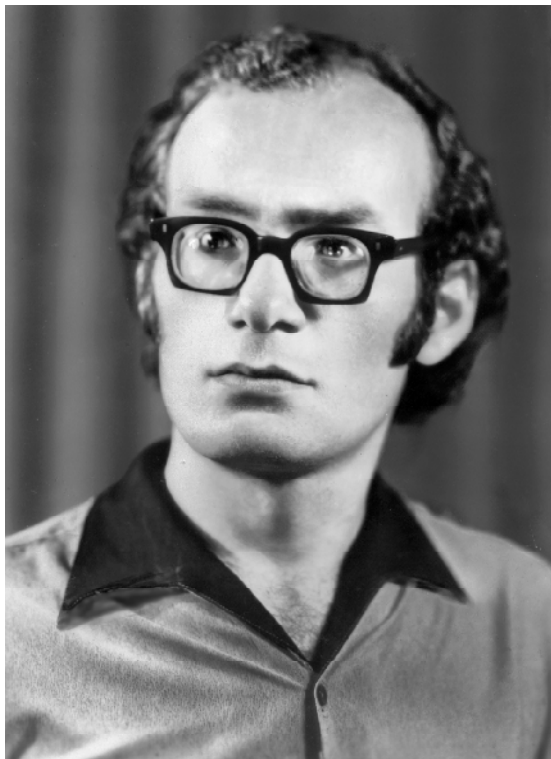
Хох зонын Кавказæн йæ нарæджы æз,
Йæ сæрмæ ыстæхдзæн æрмæстдæр цæргæс.
Хъæдын дзуар йæ цъуппыл сау дары ныр дæр,
Къæвдатæ, тымыгъты æмбийы йæ сæр.

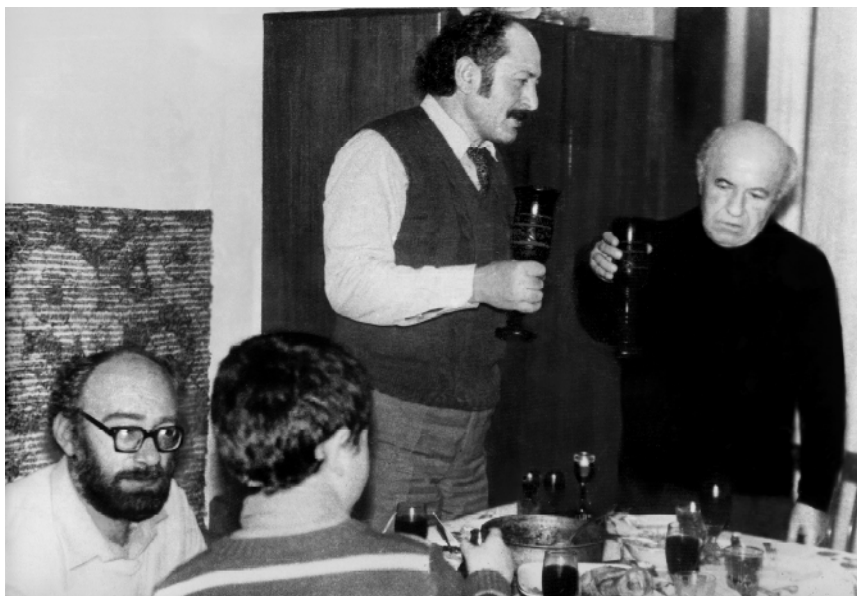
Уый дардыл уæлвонгæй фæлгæсы, кæсы,
Фыддугтæ, фыд-заманты рагæй мæцы.
Йæ къабæзтæ систа уæлæмæ, æ-гъи! –
Цыма йæм раст мигътæ æрцахсынвæнд и.

Тæхуды, куы ссарин æз уырдем фæндаг! –
Ыскувин, ыскауин мæ хъæлæсыдзаг.
Мæ фидар рæхыстæй ыстонин мæхи,
Тымыгъæй мæхицæн æфсымæр зæгъин!..

ГУЫЦМÆЗТЫ АЛЕШ: 60 АЗЫ

*Галиуырдыгәй бады Алеш. Ләууынц Дзуццаты Хадзы-Мурат æмæ
Æлборты Хадзы-Умар.*

ДЫ ХЪУАМÆ... ДЫ ХЪУАМÆ...

Алеш, ма хæлар, ме ‘фсымæр!

Абон æз хъуамæ дæ табæты уæлхъус ма лæууин. Ды хъуамæ лæууис ма табæты уæлхъус. Æз дæ хистæр дæн. Æз уæддæр фæцардтæн. Фæлæ ды, ирон фысджыты кæстæр – курдиатæй нæ, зондæй нæ, лæджыхъæдæй нæ, æрмæст карæй, – ды нырма цы фæцардтæ? Ды хъуамæ фыдохы уæззау ныхас кодтаис мæн тыххæй. Ды хъуамæ цардаис, куыстаис, де сфæлдыстадон хъару æмæ де ‘мбæстагон уагахастæй хорз, раст æмæ фидауц хастаис ирон литературæмæ, ирон адæммæ, лæггад æмæ сын ном кодтаис. Ды хъуамæ... Ды хъуамæ... Фæлæ дын гуырдзиаг фашистты мæлæтхæсс нæмыг аскъуыдта дæ цард. Аскъуыдта йæ, – цыма йе ‘хсызгондæр нысаныл сæмбæлд, афтæ, – цæмæй аскъуыйа ирон аив дзырд, аскъуыйа ирон монон хъомыс, аскъуыйой ирон национ хæдуынынад æмæ хæдхъуыдыкæнынад. Аскъуыйой, уымæн æмæ ирон æвзаг, ирон литературæ, ирон культурæ куы нал уой, уæд нал уыдзæн Ирыстон. Аскъуыдта дын дæ цард æмæ мæгуыр – дæхæдæг, фæлæ мæгуыр мах дæр, ды кæмæн уыдтæ æмæ ды кæмæн нал дæ!

Фæстаг хатт ма иумæ афæдис кодтам сахары мæрддонмæ – Зары фæндагыл æгъатырæй кæй ныццагътой, уыдонмæ. Сæ тæригъæдæй зæхх хъæрзыдта, арв дзынæзта. Сæ тæригъæдæй нæ риуы æхсыст фыдæх æлгъаг лæгсырдтæм. Æз хатыдтон, уыцы фыдæх куыд лæдæрст де стыр æмæ дæ тыхджын къухтæм, куыд гъа-ныр-гъа кодтой маст райсынмæ, туг райсынмæ. Уыдон сын – дæсгай æназым амæддæгтæ – уыдысты 26-æм маймæ, сæ Хæдбардзинады бонмæ ахъаззаг цин, æмæ йæ хæдразмæ дæу куы амардтой, уæд афтæ фæрадысты, æмæ æппынккъаддæр дывæр фæци сæ бæрæгбонон цин.

Ды йæ зыдтай, афтæ уыдзæн, æмæ 1989 азы хæст куы байдыдта, уæдæй фæстæмæ дæ нал æвдæлд фыссынмæ, æмæ дæ кæд дæ цæстытæ хъыгдардтой, уæддæр райстай хæцæнгарз, хæцыдтæ, хъахъ-хъæдтай сахар æмæ хъæутæ дæр. Æз-иу уæм арæх ныууадтæн уе ‘мбырдгæнæн бынатмæ, æмæ-иу æхст куы сцырын, уæд-иу ма хæдзармæ рарвыстай, мæлæты дзыхмæ ды цыдтæ æмæ дæхицæн нæ тарстæ, фæлæ мæнæн. Уæд ныффыстон ма рæнхъытæ:

Фæлæ ныппырх дæ цæсгом...

Куыд егъау уыд уыцы фыднæмыг-фыдæх,
Куыд дзы нынкъуыст хуссар-цæгатай

Ирыстоны зæхх!

Иу хатт-ма райс мæ арм

дæ уæззау, дæ уæздан, дæ уарзæгой армæй,
Тых та мæм дзы бауадз

йæ намыс, йæ сыгъдæг, йæ хъармæй...

Фæлæ ныппырх дæ арм...

Куыд егъау уыд уыцы фыднæмыг-фыдæх,
Куыд дзы нынкъуыст хуссар-цæгатай

Ирыстоны зæхх!

Иу хатт-ма раст мæ размæ

нымæйау æвзонгæй, зæрдгомæй, цæрдæгæй,
Дæ рæнхъ дæр-иу –

агайаг, уаз рæнхъ –

фæуагътай æрдæгæй...

Фæлæ ныппырх дæ къах...

Куыд егъау уыд уыцы фыднæмыг-фыдæх,
Куыд дзы нынкъуыст хуссар-цæгатай

Ирыстоны зæхх!

Иу хатт-ма... Иу хатт...

Фæлæ ныммыр, ныдздзæм
зæрин уд, зæрин буар...

Охх, мæ боныл,

куыд зынаргъ дæ,

сæрибар!

2

Хæдзары, нæхимæ, 3-æм уæладзыджы, фынджы фарсмæ æртæйæ куы бадтыстæм, уæд сахармæ нызгъæлстой хуссарварсæй. Нæмгуытæ кæнынц ихуарæгау, къултыл фæцæуы сæ къæрцц, цыма нæ хъусты цур атæхы сæ цъыввытт, рудзгуыты æвгтæн не скъуыйы сæ зыр-зыр. Сылгоймаг старст. Алеш бадт чъылдымæрдæм кæртмæ. Йæ риу айвæзта, айтыгъта фæйнæрдæм.

– Ма тæрс, – дзуры сылгоймагмæ. – Мæ акомкоммæ æрбабад, æз дæ мæхицæй бамбæрдзынæн.

Дæхицæй æмбæрзтай –
 дæ уды хæс афтæ æмбæрстай, –
 Кæй æхсынц, кæй марынц,
 ды уыдон дæхицæй æмбæрзтай.
 Фыднæмыгæй ма ‘рхауа
 саби, зæронд лæг, сылгоймаг,
 Дæхæдæг куыд никуы уай
 амæй фæстæмæ фæсмойнаг.
 Дæхицæй æмбæрзтай –
 дæ риуæй, дæ цæнгтæй, дæ фæсонтæй,
 Куыд ничи ныл бахуда
 тæрсагæй, сырдуарзтæй, æнæзондæй.
 Æмбæрзтай нæ сахар, нæ хъæутæ
 дæ бонтæй, дæ цардæй,
 Нæ хъæдтæ, нæ дæттæ
 æмбæрзтай дæхицæй – лæгуартæй.
 Дæхицæй æмбæрзтай нæ ивгъуыд –
 нæ тугæй нын фиддæн,
 Æмбæрзтай нæ абон – кæуинаг,
 æмбæрзтай нæ фидæн.
 Дæхицæй æмбæрзтай –
 кæмæн уарзтай ‘гæрон
 йæ хурбон, йæ хъызтбон.
 Фыст кæм дæ æнустæм –
 дæ хæдзар Ирыстон.
 Дæхицæй æмбæрзтай –
 æмæ сæ кæй нæ уыдтæ
 иу уысм дæр хицæн,
 Гъеуымæн нæ уыди
 нымбæрзæн
 дæхицæй дæхицæн!

Дзуццаты Хадзы-Мурат

ИНДИАГ ХÆРÆФЫРТ

Радзырд

I

Иу рæстæджы Бакуйы горæты æфсæнвæндаджы вагзалы, стæй йæ алфæмбылай дæр зынараен систы фынддæс капекк æхцатæ, æмæ-иу бæлццæттæй æфснайæн лагъзы сæр кæй бахъуыдис, уыдон-иу, сæ дымст чумæданта сæ фæстæ ласгæ, дæрддаг магазинты онг куы ахæццæ сты, уæд сæм чи хъуамæ æрхастайд азым сæ рæдау æлгъыстыты тыххæй. Æлгъыстытæ та уыдысты алы æмæ алы æвзæгты дæрзæгдæр ныхæстæй.

Шахæн йæ фæсонæрхæджы дæр нæ уыдис, уыйбæрц æлгъитджытæ йæ кæй ис. Стæй йæ куы зыдтаид, уæддæр æй тынг не ‘ндæвтой. Уый ныр ссæдз азы дæргъы куыста вагзалы рестораны гардеробгæсæй æмæ разы уыд йæ куыстæй. Ардæм кусынмæ куы нæма ‘рбацыд, уæд йæ зæрдæмæ тынг цыди уынгты тезгъо кæнын, алы уынджы дæр-иу амбæлд дыууæ-æртæ зонгæйыл. Бакуйы та бирæ уынгтæ ис æмæ, æвæццæгæн, йæ зонгæ адæм дæр дзæвгар уыдаиккой. Ныр дзы уыдон дæр фæрох сты. Зыдта ма æрмæстдæр йæ цæрджыты – уырыссаг зæронд лæг æмæ усы, – стæй рестораны кусджыты æмæ, ресторанмæ арæх чи бауайы, уыцы адæмты. Æндæр никæй. Хаттæй-хатт-иу æй йæ рагон зонгæтæй исчи йæхæдæг куы базыдта, уæд-иу Шах хъуыдытыл фæци: чи у, йæ ном цы хуыйны æмæ кæд базонгæ сты?

Кæм? – ахæм фарсты сæр та нæ хъуыди лæппуйы. Уый ныр ссæдз азы дæргъы ресторан æмæ йæ хæдзарæй дарддæр никуы-дæмуал цыд. Райсом-иу райхъал аст сахатыл. Уæвгæ, Шахы сахаты сæр дæр ницæмæн хъуыд. Йæ цард æй афтæ сахуыр кодта, æмæ йæхæдæг куыста сахаты хуызæн. Иугæр райсомæй райхъал, уæд æнæмæнгæй у аст сахаты, æнæ иу минут цухæй. Цалынмæ-иу йæхи ивæзта, йæ дарæс кодта æмæ йæхи æхсадта, уæдмæ æнæмæнг суыдаид фарасти æрдæг. Шах рæдийын нæ зыдта. Куыста Кремлы сахатау. Алы бон дæр алы хъуыддагыл хардз

кодта æмхуызон рæстæг. Иу бон йæхи æхсыныл цал минуты хардз кодта, иннæ бонты дæр уымæй фылдæр, кæнæ уымæй къаддæр никуы бахардз кодтаид. Фарæстæм æрдæгыл-иу рацыди куыстмæ. Йæ мады фæдзæхстытæ дзы раджы фæрох сты, фæлæ уæддæр йæ цайдагъæй æдзухдæр къахæй цыд, никуыуал сбæдт хæдтулгæты. Фараст сахатыл-иу Шах амондджын хуызæй æрбадти йæ гардеробы раз ихсыд бандоныл. Уый – сæрдыгон хур бонты, зымæджы æмæ къæвда бонты бадгæ никуы æркодта. Адæм-иу гуылф кодтой ресторанмæ. Шах сын фæтк æмæ æгъдауыл лæггад кодта – иста сын сæ уæладарæс, худтæ æмæ сæ хъавгæ ауыгъта йæ уарзон гардеробы. Ресторанæй цæуджытæн зæрдиагæй æххуыс кодта сæ уæладарæс æрбакæнынæн, æмæ-иу кæд уыдонæй искæмæй фæрох ахæм æнувыд лæггады тыххæй æхца бафидын, уæд Шах йæ халаты дзыппы йæ къух фæцафтаид; йæ халаты дзыппы алыхатт дæр уыд лыстæг æхцатæ, æмæ-иу сæ бадзыгъал-мыгъул кодта: ома – æхца, æхца! Уыдон дæр-иу æй бамбæрстой, мæстыйы лæвæрдæй йын йæ къухы фæцафтаиккой æнæнымад лыстæджытæ. Шах ам дæр йæ уæздандзинад нæ рох кодта – йæ сæрæй сын æнæмæнг акуывтаид.

Йæ удхæссæг уыдысты хур бонтæ, тардзæсгом адæмы чъынды удтæ. Цæмæн хъæуынц хъуынтыз адæм? Пайда кæмæн сты? Фæлтау хъæлдзæг у, æмæ дын æнцон цæрæн уа. Афтæ хъуыды кодта Шах. Æмæ нæ уарзта тардзæсгæмтты, уыдонæн зивæггæнгæ лæггад кодта. Хъæлдзæг адæм рæдаудæр уыдысты æхцайыл. Иууыл фылдæр та уарзта расыг лæгты. Уыдон-иу ын йæ къухы фæцафтой иугай сомтæ, хаттæй-хатт æртæ кæнæ фæндзгай сомтæ дæр. Иттæг-иу сæ фæбузныг и Шах.

Йæхæдæг нуазгæ нæ кодта, фæлæ ресторанæй кæлæг алыхуызон нозты тæф зылдис гардеробы дæр, æмæ лæппу йæхæдæг дæр нæ зыдта, уыцы нозты тæфæй æрвылбон дæр расыг кæй вæййы.

Хæргæ дæр рестораны кодта. Лæвар. Бон æртæ хатты. Сихо-рафон-иу ауадис æддæмæ. Цы æхцатæ-иу æм æртымбыл, уыдон æввахс магазинты баивтаид фынддæсгай капеччытыл æмæ фæстæмæ – ресторанмæ. Суанг иуæндæс сахатмæ æмæ ноджы фæстæдæрмæ ресторан нæ афтид кодта адæмæй. Æппынфæстаг-иу Шах дæр æхсæвæр бахордта æмæ комкоммæ цыд æфснайæндоны хицаумæ, йæ хуыздæр хæлармæ. Æнæивд ма-иу æм цы æхцатæ баззад, уыдон ам ивта фынддæсгай капеччытыл æмæ

стæй райгондæй цыди йæ хæдзармæ. Хæдзары йын къуымы лæууыд йæхицæй бæрзонддæр асыкк. Асыккæн уæле уыди чысыл æмæ нарæг зыхъхъыр, фынддæс капеччы кæм ныццæуа. Шахиу йæ фынддæсгай капеччытæ æппæрста уыцы зыхъхъыры æмæ æнæрхъæцæй хъуыста, уыцы æхцатæн сæ зæлланг куыд фæцæуы иннæ æхцатыл, уымæ. Уый уыдис йе стырдæр цин ацы царды, æрмæст æм уыцы æхсызгон зæл хъуыстис ацы цардæй. Йе ‘хцатæ-иу æппæрст куы фесты, уæддæр ма æнæхъæн фондз минуты дæргъы йæ хъустыл уади се ‘хцон зæлланг. Цалдæр хатты банкъуыстаид асыкк, стæй райгонд æмæ амондджынай бацыдаид йæ хуыссæнмæ. Тарф фынаей-иу бацы райсомы аст сахатмæ.

Ницæуыл тыхсти Шах. Æнæмæтæй æрвыста йæ бонтæ. Уыдис ын дыууæхатæнджын хæдзар, æмæ сæ иуы цардысты зæрдæхæлар зæронд лæг æмæ ус. Уырыссæгтæ. Æхца сæ нæ иста. Фатеры мызмæ йын уыдон хицауадмæ фыстой хæдзары фиддонтæ, æхсадтой йын йæ хуыссæнтæ æмæ йæ дарæс, арт ын кодтой. Ницы йæ хъыгдардтой зæрдæхæлар адæм. Уый дæр сæ ницы хъыгдардта. Хъахъхъæдтой йын йæ хæдзар.

Ницæмæй тыхсти Шах. Магуса нæ уыди. Куыста дыууæ лæджы бæрц. Гардеробы хъуамæ дыууæ лæджы кусид, фæлæ дзы Шахиунагæй дæр фæразы. Æмæ исы дыууæ лæджы мызд. Уыцы æхцатæ дæр, æнакапекцухæй, бахæссы æфснайæндонмæ, уым сæ баивы фынддæсгай капеччытыл. Уыцы бон æй уæлдай тынгдæр фæфæнды хæдзармæ ныфтын. Уыйæппæт фынддæсгай капеччытæ æрæгмæ фæвæййы калд асыкмæ, æмæ амондджын Шах стыр цинимæ фæхъусы уыцы æгъуыстаджы симфонимæ.

Ницæмæй тыхсы Шах. Æхца хардз кæныны æфсæрм æй нæ уыди. Хæрд ын лæвар уыд. Иуы фæлыст дзаумæттæ йын фаг кодтой æнæхъæн дæс азы, афтæмæй йын æртæйы фæлыст уыди, хæдæттæ – ноджы фылдæр. Хуыз ыл куы ‘рхæцыд, уæд ын йæ фыды хæдæттæ бабæззыдысты, йæ къахыдарæс дæр. Абана йын хæдзары уыд, искуыдæй-искуыдмæ-иу дзы йæхиуыл дон скалдта. Æмæ царди йæхицæн амондджынай гардеробгæс Шах, цалынмæ та йын адæм йæ цард нæ сызмæстой. Æмæ уый дæр цахæм бон! Тæккæ зымæджы хъызты, æхца кусæн бонты.

Чи зоны, Бакуйы иннæ рæтты хур дзæгæрæг кодта, фæлæ Шахи уый æппындæр не ‘ндæвта; вагзалы алфамбылай уыди хъызт, удсæлæн хъызт, æмæ Шах цинаей марди. Адæм къордгæйттæй

цыдысты ресторанмæ. Шахы бадынмæ нал æвдæлди. Цырð æмæ къæрцхъусæй иузæрдыг лæггад кодта ресторанмæ цæуджытæн, уæлдай æнувыддæрæй та – æддæмæ хизджытæн. Нырма æмбис-бон уыди, афтæмæй йæ халаты стыр дзыппытæ дзаг кодтой лыстæг æхцатæй, æмæ-иу иунæгæй куы аздад, уæд сæ змæста, æмæ сæ дзыгъал-мыгъулмæ æхсызгон худт кодта.

Шахæн уыди фæтк: иу рæстæджы æддæмæ дæр исчи куы цæуа, æмæ мидæмæ дæр куы ‘рбахиза, уæд фыццаг хъуамæ æддæмæцæуджытæн балæггад кæна. Афтæ бакодта ныр дæр. Мидæмæ цы чызг æмæ лæппу æрбахызтысты, уыдон уал фæуагъта, æмæ ресторанæй рахизæг лæгтæн æххуыс кодта сæ уæладарæс кæнынæн. Уыдонæй, æвæццæгæн, фæрох æхца фидын, æмæ Шах йæ лыстæг æхцатæ бадзыгъал-мыгъул кодта.

– Æдзæсгом, – загъта йын сæ иу, – дæ цахъхъæн лæппу цайы æхцатæ хъуамæ курид!

Æмæ йæм æртæ сомы мæсты æппæрт бакодта.

Шахæн хъыг уыдысты йæ ныхæстæ, фæлæ йæм йе ‘ртæ сомы цинæй ницы сдзырдта. «Цæуыл нæты, цымæ, – загъта йæхинымæр. – Ссæдз та дзы ис». Шах æнæ рæдыдæй зыдта, алы гæххæтт æхцайы дæр цал фынддæс капеччы ис, уый.

Мидæмæ цы ус æмæ лæг æрбахызт, уыдон цагътой сæ миттæ. Сылгоймагыл уыди сау тинты кæрц, кæрцы дæлвæдджитыл æмæ дысты разгæмттыл – урс-урсид хъуымбыл уадздæгтæ. Нæлгоймагыл дæр уыди кæрц, фысзармæй, мидæмæ хъуынвæлдæхт. Уымæн дæр йæ дæлвæдджи æмæ йæ дысты разгæмттыл – йæхицæй фæлдæхт урс уадздæгтæ. Лæг æххуыс кодта йæ усæн йæ кæрц ласынæн, æмæ йæ Шах æнæзивæгæй ацауыгъта йæ гардеробы. Лæджы кæрц куы иста, уæд бафиппайдта, «чызг» æм æгæр æдзынæг кæй кæсы, æмæ йæм Шах дæр комкоммæ бакаст.

– Дæ бон хорз, – загъта йын чызг, – уæдæй нырмæ ма ам кусыс?

– Ам кусын, – загъта Шах æмæ афæлвæрдта, чи у, уый æрымысын.

– Æвæццæгæн мæ нал хъуыды кæныс, – худти хурæнгæс чызг.

– Нал, – загъта Шах, – æмæ тынг хæрам дæн мæхимæ, дæу хуызæн адæймаджы кæй фæрох кодтон, – афæлвæрдта хъазæн ныхас кæнын.

– Хорз нæу, æз та афтæ æнхъæлдтон, дæ зæрдыл лæууын æмæ мæм æнхъæлмæ кæсыс.

– Зонгæ стут, цы? – фарста йæ лæппу, æмæ йæм Шах бакаст. Уымæн уыди галы къæлæтыйас цæстытæ, æрттивтой хурбоны митау, æмæ сæ калд æнахуыр ихæн.

– Дзырд уыдыстæм, – худти чызг, æмæ та Шахырдаем разылд. – Хъуыды ма кæныс, иу хатт дын раджы, иу ссæдз азы размæ, куы загътон, зæгъын, фынддæсгай капеччытæй иу милуан куы ‘ртымбыл кæнай, уæд дæ смой кæндзынæн?

– Мæдина! – æнæнхæлæджы æрымысыд Шах, æрмæстдæр иу хатт кæй фехъуыста æмæ раджы кæй байрох кодта, уыцы ном. Раджы, тынг раджы, ссæдз азы размæ, хæрз æвзонг ма куы уыди, уæд фехъуыста ацы ном, уæдæй фæстæмæ йæ никуыуал æрымысыд, æмæ ныр, ссæдз азы фæстæ, æнæнхæлæджы æрымысыд уыцы ном.

– Хуыцауæй – разы, – худти Мæдина, – æз та афтæ фенхæлдтон, бынтондæр мæ фæрох кодтай.

– Мæдина, – басыф-сыф кодта æнамонд Шах.

– Æз дæр дæ де ‘рфгуытæй базыдтон, ахæм хæдхуыз æрфгуытæ æндæр никуы никæмæн ис, – худтис ыл чызг.

– Ме ‘рфгуытæ... æрфгуытæ, – дыгъал-дыгъул кодта Шах.

– Иу милуаны бæрц сты дæ фынддæсгай капеччытæ? – хъуыс-та Мæдинайы хъæлæс.

Æмæ хæццæзонд Шах нал æмбæрста, чызг хынджылæг кæй кæны. Лæууыди цавддурау æмæ гуым-гуым кодта:

– Нæ зонын. Чи зоны, æмæ сты. Æмбырд кодтон. Нæ сæ нымадтон...

Цæмæй зыдта Мæдина, Шах æцæгæйдæр ныр ссæдз азы дæргъы фынддæсгай капеччытæ кæй æмбырд кæны, уый. Афтæ фенхæлдта, лæппу дæр хынджылæг кæны, æмæ худт:

– Иу милуан дын куы суой, уæд-иу мын фехъусын кæн.

– Кæм дæ ссардзынæн, – мæтгæнгæйæ дзырдта Шах, æмæ йæхи ныхæстæ йæхæдæг нæ хъуыста, – кæм уыдзынæ, чи йæ зоны...

– Орджоникидзеий, – худгæмхасæнæй загъта галы къæлæтыйас цæстджын лæппу, æмæ ресторанмæ бахызтысты.

– Цавддур фæдæ, – дзырдта йæм чидæр.

Шах фесхъиудта.

– Мæ пълалто мын радæтт, – йæ къух æм ивæзта иу тардзæсгом лæг.

Ацы хатт Шах æмбæлгæ лæггад нал бакодта йæ клиентæн, фæлæ уый æнæхца раттæ куы фæцæйцыд, уæд, йæ ахуырмæ

гæсгæ, йæ лыстæг æхцатæ сдзыгъал-мыгъул кодта. Лæг æм сонт зылд фæкодта.

- Цæй тыххæй? – фарста йæ мастыйæ.
- Цы цæй тыххæй? – нæ йæ ‘мбæрста Шах.
- Цæй тыххæй дын хъуамæ радтон æхца?
- Æмæ дæ чи куры? – дисгæнгæ йæм касти Шах. Зондцухы хуызæн æм фæкаст.

Уыцы лæг йæ фæстæ дуар масты гуыпп куы акодта, уæд уыцы хъæрмæ æрчыцыдта Шах. Æппæт дæр æм фыны хуызæн фæкаст æмæ йæхи айвæзта. Рагæй нал уыди ахуыр æнæн-хъæлæджы хъуыддæгтыл. Æгæрыстамæй йæ фыны дæр. Чидæр дзы æнæ æхца ратгæ кæй фæцæуы, уымæй стырдæр тыхстдзинад нукуы бавзæрста. Йæ фыны дæр фылдæр амондджын фынтæ уыдта: чи-иу ын туман радта, чи фондз æмæ ссæдз сомы, чи та æнæхъæн дзыппы дзаг фынддæсгай капечытæ!

– Цынæтæ ауайы лæджы цæстытыл, – загъта Шах, æмæ йæ дзыппытæ æрысгæрста. Йæ зæрдæ барухс йæ боны æфтиагæй. Сæ баивынмæ дæр æй нæ равдæлд. Нырма абон дзæвгар æхца кæй бакусдзæн, уый цинæй йæ зæрдæ бахъæлдзæг. Йæхимæ айдæнмæ бакæстытæ кодта. Йæ цæсгом расыггæнаджы цæсгомау уыди гæзæмæ рæсыд. Йе ‘рфгуытæ æмдымбыл æрзылдысты цæстыты сæрмæ, æмæ сæ кæрæттæ, куыдзы къæдзилау, уæлæмæ æрбазылдысты. Раст къамбецы сыкъаты хуызæн зындысты йæ ныхыл, цыма сæ исчи барæй нынныв кодта. Йе ‘рфгуыты уындæй йæ зæрдыл æрлæууыдысты Мæдинæйы ныхæстæ, æмæ та фесхъиудта, йæ уæнгты ихæнриз ахъардта. Тагъд-тагъд æрбæрдджытæ кодта йæ гардероб. Æцæгæйдæр дзы ауыгъд уыдысты уыцы дыууæ кæрцы.

– Æмæ цы! – йæхи сабыр кодта лæппу. – Æмæ цы!

Фæлæ йæ зæрдæ йæ иугъæдон чемæй фæиппæрд, æмæ йæ бон нал уыд йæхи æрсабыр кæнын. Йæ риуы змæлыд æцæгæлон цыдæр, раст ын цыма йæ риуы йæхи зæрдæйы цур ноджы æндæр зæрдæ сæвæрдæуыд, æмæ йын ныр ссæдз азы дæргъы æнувыдæй чи лæггад кодта, уый йæхи бар кусын нал уагъта. Йæ бон нал уыд æнхъæлмæ кæсын. Фæдзырдта æфснайæг усмæ.

– Ам уал фæлæуу, – загъта йын. – Æз дон баназон.

Исчи йыл куы фæгуырысхо уа, уый тæссæй сабыргай цыди буфетмæ æмæ хъавгæ хаста йæ цæстæнгас рестораны бадджытыл. Не ссардта, кæй агуырда, уый, æмæ йын чысыл фенцондæр.

Æрлæууыди буфеты раз, æркуырда дон. Кæдæй-уæдæй ма ацы хатт нывнæлдта йæ дзыппæ, æмæ цыма фыддæрадæн уыди, сита фынддæс капеччы. Хъуамæ йæ фæстæмæ ныппæрстаид йæ дзыппы, фæлæ йæхи нал басаста, æрæвæрдта йæ буфетгæсы раз. Буфетгæс худти:

– Кæдæй нырмæ райдыдтай æхца фидын?

Шахæн йæхи зæрдæ бынтон ныллæууыд йæ кусынай. Куыста йæ ‘цæгæлон зæрдæ.

– Абон æвзæр бон у, – загъта буфетгæсæн, донæй иучысыл анызта, æмæ йæ ‘ргом залырдаæм аздæхта. Чысыл æддæдæр къул-рæбын бадтысты уыдон. Шах нал фестæлфыд. Йæ мидбынат асалд æмæ сæм æдзынæгæй касти. Буфетгæс бацымыдис Шахы æнæнхæлæджы митæм. Йæ цурмæ рацыд.

– Рæсугъд чызг у, нæ? – дзырдта йæм буфетгæс.

– Тынг, – загъта йын Шах.

– Азербайджайнаг у?

– Нæ, ирон у, – дзуапп радта Шахы æцæгæлон зæрдæ, æмæ та æвиппайды чызджы ном йæ зæрдыл æрбалæууыд, – Мæдина хуыйны.

– Зонгæ дын у? Де ‘рдæм куы кæсы, – бацымыдис буфетгæс.

– Гъо, – загъта Шах.

– Æмæ йын уыцы лæппу та чи у?

Шах фестæлфыд. Æцæгæйдæр, чи у уыцы лæппу?

Йемæ цы рабыр-бабыр кæны?

Йæ доны авг буфетыл æрæвæрдта æмæ сæ цурмæ бацыд. Æрбадт уæгъд бандоныл.

– Уæ зæрдæ истæмæй рухс кæны? – бафарста сæ.

– Замманай чъизи ресторан у, – загъта лæппу, – иу сæн нæм баназ.

– Бузныг. Нæ нуазын, – загъта Шах, фæлæ агуывзæ райста. – Уæ цæрæнбон бирæ уæд. Æз ирæтты бирæ уарзын. Æвæццæгæн, хо æмæ æфсымæр стут?

– Нæ, – загъта лæппу, – уый мæ бинойнаг у.

Ныллæгцар рестораны нæрыди арв. Шахы хъустæ дзы къуыр-ма кодтой.

– Йæ цæрæнбонтæ бирæ уæнт. Дæ бинойнаджы цæрæнбонтæ бирæ уæнт. Хорз адæймаг у. Æз дæр æй бирæ уарзын, – дыгъал-дыгъул кодта Шах, йæ агуывзæ быннот акодта, æмæ сæ цурæй рацыд. Йæ хъустыл ма ауадысты лæппуы ныхæстæ:

– Цыдæр алкоголик у.

Уыцы ныхæстæй йæ удæн фенцондæр. Лæппу кæй фæрæдыд, уымæй чысыл йе ‘муд æрцыд, æмæ цин кодта.

– Алкоголик, дам, – худти Шах, – алкоголик. Куыннæ стæй, – сæрыстырæй дзырдта йæхицæн, – алкоголик! Хæрзаг ма зæгъа уыцы чызг дæр... цы хуынди... Ардабанда дæр, цыма æз æцæгæйдæр алкоголик дæн. Куыннæ стæй, – ныббуц и йæхицæй.

Æмæ нал æмбæрста мæгуыр Шах, Ардабанда уыцы чызг нæ, фæлæ йæ мад кæй уыди.

Уыцы сæны агуывзæ йæ сæры бацыд, æмæ йæ зонд сызмæст, æндæр Шах æппæт дæр æрхъуыды кодта. Ссæдз азы дæргъы улæфæг зонд ногæй æрæгас æмæ йын сызмæста йæ амондджын цард.

II

Иухатт дæр амондджын уыди Шах. Уыдис ын фыд, бирæ йæ чи уарзта. Бирæ йæ уарзта Шах дæр. Йе ‘ккой-иу бæхбадт скодта, æмæ-иу сæрыстырæй цыди уынджы. Лæджы-иу хаттæй-хатт йæ зонгæтæ æрурæдтой. Шах ахæмтæ нæ барста, басхуыста-иу æй йæ къяхæй, æмæ-иу уый дæр, æмбаргæ бæхау, дарддæр йæ цыды кой кодта.

Йе скъоламæ цæуыны рæстæг куы ‘рхæццæ, уæд ын йæ фыд балхæдта машинæ, дзыххъыннæуæг машинæ, урс-урсид. Уыцы машинæйыл æй баласта фыццаг бон скъоламæ, стæй иннæ бонты дæр. Шах скъолайæ сæхимæ къяхæй фæндаг дæр нæ зыдта. Машинæйыл æй зыдта. Кæд йæ фыдæн рæстæг нæ уыд Шахы аласынæн, уæд та иу-æй аласта йæ фыды шофыр, æрмæст æндæр машинæйыл, йе та йæ мад таксийыл. Сæрды улæфтыты рæстæджы алыхатт дæр цыдысты денджызы былмæ. Сæхи денджызы былмæ нæ, гуырдыз кæм цæрынц, уыцы денджызы былмæ. Уым царди йæ фыды æмбал, пыррыкрихи гуырдиаг, æмæ уымæ дæр уыди машинæ. Йæ фыд æмæ-иу уыцы гуырдиаг хаттæй-хатт æнæхъæн къуыри ацыдысты кæдæмдæр. Йæ мад та, Шахы сусæгæй, арæх куыдта ахæм рæстæджы. Йæ фыд-иу куы ‘рыздæхт, уæд æнæмæнгæй йæ мад хъуамæ райдыдтаид хыл кæнын.

– Мæ бон нал у ахæм цардæй, – дзырдтаид, – нал!

– Цы дын нæ фаг кæны, – худтис-иу йæ фыд, – мыййаг, искæй устыты цард кæныс. Æви индиæгтæн нывыл цард сæ удхæссæг у?

Йæ мад-иу райдыдта йæ цæссыг лæмарын.

Шах нæ уарзта ахæм хъаугъатæ, мæсты кодта йæ мадмæ, æмæ-иу загъта, йæ фыды хъæлæс фæзмгæйæ:

– Сылгоймаг куыд æнæзонд у!

Зыдта, йæ фыд та дзы раппæлдзæн, æмæ уымæн афтæ дзырдта.

Йæ мад индиог уыд æмæ-иу ын уайдзæфтæ кодта:

– Хъæбул, ды дæр дæ фыды хуызæн фæдæ. Индиог сыгъдæг тугæй ницы рахастай.

Йæ фыд-иу худти йæ хъæлæсыдзагæй.

Æстæм къласы куы ахуыр кодта, уæддæр ма такситыл цыди скъоламæ дæр æмæ скъолайæ дæр. Къяхæй дæр дæрддзæф нæ уыд, фæлæ йæм афтæ хуыздæр каст – йе ‘мбæлтты цæстмæ.

Иу бон, скъолайæ æрыздæхгæ, сæ хæдзары баййæфта бирæ адæм. Сæ машинæ кæрты нæ уыд æмæ, кæй зæгъын æй хъæуы, йæ фыд дæр ам нæ уыдзæн. Йæ фыд арæх æрхоны бирæ адæмы, фæлæ ныр цæуылдæр фæгуырысхо: æгæр тæригъæдджын каст æм кодтой адæм. Тагъд-тагъд суади хæдзармæ. Хæдзары астæу марды чырыны хуыссыди йæ фыд, йæ цæсгом урс бинтытæй тыхт. Æнæзонгæтæ бадтысты йæ уæлхъус æмæ, Шахы фенгæйæ, сбогъ-богъ кодтой. Ныббогъ-богъ кодта мæгуыр Шах дæр æмæ ныххаудта йæ фыдыл.

Йæ фыд, йæ уарзон фыд, къяхæй цæуын дæр æй чи нæ уагъта, уый æнæзонгæ тарцæсгæмттæ баныгæдтой зæххы, ауагътой йæ сау уæрмы æмæ уæрм сыджытæй байдзаг кодтой. Ницыуал дзы ныууагътой Шахæн, ницыуал, æрмæст ма богъ-богъ куыды зæлæй баззад йæ сæры.

Буцхаст Шах баззад афтид хæдзары иунæгæй. Йæ мад рынчындонæй нал æрбафтыди хæдзармæ. Астæуæй дæлæмæ нал змæлыд, йæ астæуыстæг асаст. Куыддæр-иу Шах палатæйы къæсæрай бахызт, афтæ-иу райдыдта йæ мад:

– Æрцу, мæ хъæбул, æрцу, дæ мады цурмæ. Æрцу-иу дæ мæгуыр мады цурмæ къяхæй, дæ фæхъхъау фæуон. Машинæйы кой мын кæнгæ дæр макуы скæн. Дзырдтон дæ фыдæн дæр, зæрдæхудт макуы фæуа, фæлæ мæм нæ байхъуыста. Ды мæ тугæй дæ, индиог тугæй, æмæ байхъусдзынæ дæ мадмæ. Макуы сбад машинæйыл, мæ хъæбул, дæ мад дæм дзуры. Æрцу-иу къяхæй дæ мæгуыр мадмæ, нывонд дын фæуон. Мæ зæрдæ зонаг у, мæ мæгуыр хъæбул, куыд дæр машинæйыл сбадай, афтæ дæ мæгуыр мад зæрдæскъуыд фæуыдзæн. Æмæ ма дын чи уыдзæн а дунейыл уæд, мæ иунæг хъæбул.

– Хорз, гыцци, хорз, – куыдта-иу æнамонд Шах.

Никуы сбадт Шах машинæйыл. Æрвылбон цыд йæ мады уынынмæ, æрвылбон хъуыста йæ мады хъарæгмæ, æмæ-иу хæдзармæ куы ‘рыздæхт, уæд афтид хæдзары тасæй куыдта, богъ-богъгæнгæ. Афтæмæй-иу бафынæй.

Дæсæм кълас фæуд кодта, афтæ амарди йæ мад. Уыцы бон æм йæ ахуыргæнæгимæ бацыд уынынмæ. Ахуыргæнæджы ‘фсæрмæй сбадти Шах машинæйыл, æмæ йæ ныццымæ йæ мад амард. Æмæ йæ удхæссæг фестадисты машинætæ. Нал бацыди скъоламæ дæр.

Шахæн уыди æмбæлттæ, бирæ æмбæлттæ æмæ ноджы бонæй-бонмæ фылдарæй-фылдар кодтой. Хаттæй-хатт-иу хæдзары фынæй кодтой дæсгæйттæй. Уый цыди лæппуйы зæрдæмæ. Æнкъард нал кодта, фæлæ æхцайæ схъуаг. Йе ‘мбæлттимæ цæдæггай уæй кæнын райдыдта йæ мад æмæ йæ фыды дзаумæттæ, стæй уыдон дæр фесты. Йе ‘мбæлттæ æрхъуыдыджын уыдысты æмæ Шах йæ уæттæй иу æххуырсты радта уырыссаг лæг æмæ усæн. Уыдон разындысты хъуырхъуыргæнаг адæм, æмæ та хæдзар чысылгай афтид кодта йе ‘мбæлттæй.

Уындджын лæппу нæ уыди Шах. Афтæмæй та йæ фæндыди чызджытимæ ацæуын дæр. Чызджытæ йæм се ‘ргом не здæхтой, æмæ, æгæр магуыр кæй у, Шах æппæт дæр уый æфсон фæкодта. Йе ‘мбæлттæй сæ иуы фыд куыста рестораны директорæй, æмæ уал уым Шах рæстæгмæ кусын райдыдта гардеробгæсæй. Йæ сæрмæ йæ нæ хаста, фæлæ лæппутæ æдзухдæр йæ цуры уыдысты, æмæ хынджылагæмхасæнты цыбыр кодта йæ куысты бонтæ. Æгæр рыгъдхуыз кæй уыд, æвæццæгæн ын уый тыххæй тæригъæд кодтой ресторандаутæ, йæ къухы-иу ын фæсагътой лыстæг æхцатæ. Шах та уый йæ сæрмæ нæ хаста. Фæстагмæ сыл лæппуты фæрцы фæцайдагъ: фæскуыст-иу дзы фæйна анызтой.

Гъеуæд дæр зымæг уыди. Шах иу лæппуимæ хъазгæмхасæнты лæггад кодта ресторанмæ цæуджытæн. Дыууæ чызджы, сæ иу бынтон фыдуынд, сæ пълотæ радтой Шахмæ. Шах йæ цæст æртъæбæртт кодта:

– Гъе, уый дын чызджытæ! Уæ мæйттæ тæригъæд уыдзысты.

Иннæ чызг уыди тынг рæсугъд.

– Цæмæн? – гæзæмæ бахудгæ, уый бафарста Шахы. Шах æнхъæл нæ уыди, чызг æм исты кæй сдзурдзæн æмæ фæсæццæ.

Фæстæмæ куы раздæхтысты, уæд сын Шах зæрдиагæй æххуыс

кодта сә уәләдарәс кәнынән. Рәсугъд чызг йә дзыппытә асгәрста, әвәццәгән әм лыстәг әхца йеддәмә нә уыд, әмә фынддәс капеччы әрәвәрдта Шахы раз. Ләппу схудти.

– Фынддәс қас амондджын нымәц у?

– Цәмән афтә зәгъыс? – фәсырх и чызг.

– Адәм афтә дзурынц, – загъта Шах.

– Уәдә ма дәм дзы иу милуан уайд.

– Уәд цы?

– Уәд дә разәй никәмә фәцәуин.

– Уәдә әмбырд кәнын райдайон?

– Куы ‘ртымбыл кәнай, уәд-иу мын фехъусын кән.

– Кәдәм? Әмә йын чызг әцәгәйдәр загъта йә адрис. Шах әй, кәй зәгъын әй хъәуы, нә бахъуыды кодта, стәй йә цәмән хъуыди, фәлә чызг Мәдинә кәй хуыйны, стәй ирыстойнаг кәй у, уый ацахстой йә къәрцц хъустә.

– Хорз, Мәдинә, – загъта Шах, – әрмәст дә дзырд ма фәсай.

– Нә фәсайдзынән, – худти хурәнгәс чызг. Әндәр ницы.

Уыцы изәр фыднуәст бакодта Шах, әмә хәдзары йә узал сынтәгыл куы ‘рхуыссыд, уәд йә зәрдыл әрләууыди Мәдинә, хурәнгәс Мәдинә, әмә ләппу утәхсән кодта.

– Әмә цы! – хәцыд йәхимә, – цәмәннә хъуамә уа мән. Ссардзынән милуан дәр. Цы сты фынддәсгай капеччытә? Ссардзынән! Әнәмәнг ссардзынән.

Әмә хъуырхъуыргәнгә бафынәй.

Фәлә та дыккаг бон дәр йә узал сынтәгыл йәхи куы әр-уагъта, уәд әрымысыд Мәдинәйы рәсугъд цәсгом. Уарзтцух ләппу утәхсәнгәнгә бафынәй, әмә йә фыны дәр не ссәрибар уыцы удхарәй.

Уәдәй фәстәмә алы бон дәр хъуыды кодта әрмәстдәр ууыл. Йә цард ын бынтондәр сәнад. Мысыди йә фыды паракхат цард, йәхәдәг-иу къахәй цәуын йә сәрмә куынә хаста, йә машинә әнәскъәрәджы фыдәй кәрты куыд ләзәрд, йә мад ын ногәргәвст дзидзайә дәр фәхъәстәйә куы тарст. Мысыди уыцы рәсугъд бонтә, әмә-иу куыдта йә узал сынтәгыл, йә иунаг сынтәгыл, хъәбәр сынтәгыл. Мәдинәйы хуыз сахатәй-сахатмә йә хъуыдыты фидауцджындәр кодта. Фидауцджындәр, фәлә дарддәр, Шахән баххәссән кәдәм нәй. Чызджы ныхәстә йәм хъуыстысты уайдзәфтәй: афтә кәсын әм райдыдта, цыма чызг дәр уыйау утәхсән кәны Шахы тыххәй.

Йæ фыны-иу æм æрбацыди кæугæйæ, фæлладæй, фæлмæстæй, лæгъстæ-иу ын кодта: куыд дурзæрдæ дæ, куыд нæ мæ æмбарыс? Цы сты фынддæсгай капеччытæ? Ау, уый аргъ мын нæ кæныс? Æртымбыл дзы кæн иу милуан. Цас зын дын у?

Райхъал-иу ис удхаргæнгæ, йæ хиды мæцгæ. Æлгъыста-иу йæхи дæрзæг ныхæстæй, сомы-иу кодта, тæккæ райсом кæй райдайдзæн æхца æмбырд кæнын, цыма Мæдина æцæгæйдæр йæ уæлхъус уыди.

Цалдæр хатты райдыдта фынддæсгай капеччытæ æмбырд кæнын, фæлæ та-иу сæ искæцы æхсæв йæ фырмæстæй ныппырх кодта.

Фæстагмæ йыл бынтондæр сбарджын уыцы хъуыды. Канд йæ фынты нæ, фæлæ боныгон дæр хъусын райдыдта чызджы лæгъстæ. Афтæ стыхст, æмæ йæ уырнын райдыдта, æцæгæй дæр, уый бæрц æхца куы ‘ртымбыл кæна, уæд Мæдина йæ ус кæй уыдзæни. Алы бон дæр тагъд кодта йæ куыстмæ, Мæдина та куы фæзына, ахæм цинæнхъалцауæй. Бон-изæрмæ фылдæр касти рестораны æрбахизæнмæ. Мæдина зынаг нæ уыд, æмæ лæспуйæн йæ зонд хæццæ кодта. Цы æхцатæ йæм æфтыд, уыдонæй æвзæрста фынддæсгай капеччытæ. Фæстагмæ иннæ лыстæг æхцатæ дæр алы магазинты ивта фынддæсгай капеччытыл.

Лæспуйы зæрдæйы фæзынди царды цин. Ныронг ницæмæ тырныдта, ницы йæ æндæвта, ныр æм фæзынди бæллиц – иу милуан фынддæсгай капеччытæ æртымбыл кæнын æмæ Мæдинайы ракурын. Фæстагмæ дзы чызг рох кæнын райдыдта, æмæ иу аз дæр нæма рацыд, афтæ дзы бынтондæр байрох, ферох ын кодта йæ ном дæр æмæ сæ фембæлд дæр. Уый хыгъд фынддæсгай капеччытæ тымбыл кæныны бæллиц йæ риуы зыдæй-зыддæр кодта. Цæмæй уæлдай хæрдзтæ ма кæна, уый тыххæй хæдзары фиддонтæ æмæ фæлхæстæ бакодта йæ цæрджыты бар, уаты мыздмæ. Йæхи æфтиæгтæ – мыздæй, æндæрæй, – фынддæсгай капеччытæй уагъта, цы лæгæмбæрц асыкк сарæзта, уый хъуыры. Цы æхца дзы ныппары, уый зæлланг иннæ æхцатыл куы фæцæуы, уыцы зæл сси йе ‘ппæты стырдæр æхсызгондзинад. Æндæр æй ницыуал æндæвта, æнагъæттаджы æнкъарæн ын ныффынæй кодта йæ сæрымагъз. Æгæрыстæмæй йын уæлдай нал уыд – цал фынддæс капеччы ‘ртымбыл кодта иу бон! Уый дæр æй не ‘ндæвта. Æрмæст бирæ уæнт, цъус ма уæнт, æндæр æй сæ нымæц ницæмæн хъуыд!

III

Шах нæ фехъуыста, галы къæлæтыйас цæстджын лæппу йын цы загъта, уый. Нæ фехъуыста, Мæдина йын цы загъта, уый дæр. Сæ уынар æм хъуыст, фæлæ сын сæ ныхæстæ не ‘мбæрста, нæ хæццæ кодтой йæ сæрымагъзы онг, æмæ æддæмæ куы ахызтысты, уæд Шахмæ дис фæкаст: кæдæм ацыд Мæдина та?

Ссæдз азы дæргъы чызг йæ зæрдыл кæй никуыуал æрлæууыд, ууыл нæ састы йæхинымæр Шах. Стæй цæмæн хъуыды кæна уыдæттыл? Уый йын загъта: æхца æрæмбырд кæн. Æмæ æмбырд кодта æхца. Æндæр æй цæмæн хъуыдысты – æрмæстдæр Мæдинайæн. Æмæ, уæдæ, кæдæм ацыд? Цæмæн та йæ ныууагъта иунæгæй? Æви ссæдз азы дæргъы иу милуан фынддæс капеччы не ‘ртымбыл кодта. Чи зоны, не сты, – дызæрдыгыл æй æфтыдта чызджы ацыд, – чи зоны, не сты æмæ уымæн ацыди. Фæтæргай, – узал уылæн æнхъæвзта лæппуйы уæнгты, – фæтæргай. Æмæ, чи зоны, сты? Уæд та ма мын цы зæгъдзæни? Уæд та ма кæдæм ацæудзæн! – Фæныфсджындæр и Шах. Чызджы æнæнхъæладжы фæзынд æм фæстæмæ раздæхта йе ссæдз азы размæйы зонд, йæ мæтæй-иу хуыссын куынауал фæрæзта, йæ æндæрг-иу ын кæутæ куы лæгъстæ кодта, уыцы минуттæ. Æрмæст ныр чысыл ныфсджындæр уыди чызджы раз, йæхи нымадта растыл, æнæзæрдæхудтыл, æмæ дис кодта, кæй ацыд, ууыл. Гуырысхо кæнын райдыдта йæ асыччы бæркадыл. Æнæуый йæ, цæмæдæр гæсгæ, тынг уырныдта, Мæдинайы раз йæ дзырд кæй сæххæст кодта, уый.

Нозтвæллад лæгæн йæ расыг митæй йæ зæрдæ куыд ныккæрзы, афтæ Шахæн йе ссæдз азы æгуыдзæг цард хæрз чысыл уысм йæ зæрдæ бацафта, ныззыр-зыр кодта, йæ сæрыхъуын арц абадти, фæлæ уыцы хъуыды уадидæгæн йæ сæрæй асырдта, бамбæхста йæ Мæдинайы аууон. Зæгъгæ, чызджы фæлгонц æрбайсæфт йæ цæсты разæй, уæд йæ бынаты цы сæрсæфæн ком уыдаид, уый бæрц азты дæргъы йын йæ цард зыдæй чи нынныхъуырда, уый тасæй йæ хъуыдыты Мæдинайы номæй нæ ишпæрд кодта, уыцы тæссаг дзагъырдаст сæрсæфæн ком æмбæхста Мæдинайы аууон. Шах уый йæхæдæг хатгæ дæр нæ кодта. Тæппуд зæрдæйы конд йæхигъæдæй сахуыр тасы рæстæджы цыфæнды ныфсы дæлбар дæр балæууын. Дуне йын уыди афтид, зыбыты афтид. Афтæ афтид, афтæ, æмæ дзы ныфсæвæрæны номæн чысыл къалиуыл дæр нæ фæхæцыдаид. Уыцы афтид дуне банкъардта Мæдинайы уындæй æмæ фыртæссæй йæхи бакодта чызджы номы дæлбар.

Раст ма афтæ стыр æмæ тызмæг фурд дæр фæласы уадзыг адæй-маджы. Цалынмæ уыцы лæг уадзыг у, уæдмæ йæ не ‘ндавы, дæлдон кæй кæны. Фæлæ мæнæ æнæнхæлæджы йæхи скъуыры æмлæгъз дурыл æмæ ‘рчыцы, фены, дæлдон кæй кæны, æххуыстæнæг та æввæхсты кæй ничи ис. Æмæ уæд, стырдæр ныфсы номæй, йæхи баппары, йæхи цы дурыл скъуырдат, уымæ.

Æхсæвы дыууадæс сахатыл Шах уыди хæдзары, æмæ асыкмæ фынддæстай капеччытæй калдта йæ боны æфтиаг. Абон æй йе ‘хцатæ ивын нал фæндыд, фæлæ йæ фæскуыст йæ къæхтæ сæхигъæдæй æфснайæндонмæ куы бахастой, уæд уый дæр йæхи нал басаствæ, баивта сæ.

Æхца-иу асыкмæ куы ныппæрста, уæд æм ныр Мæдинайы ныхæстау хъуысти сæ зæллæг. Зыдæй сæм хъуыста Шах дæр. Æппынфæстаг йæ дзыппытæ куы раафтид сты, уæд йæхи баласта йæ хуыссæнтæм.

– Уыдзысты æви нæ? – фарста лæппу йæхи йæ хуыссæны. – Уыдзысты æви нæ?

Æмæ та æвиппайды скуыста йе ‘цæгæлон зæрдæ:

– Банымайын сæ хъæуы! Йе ‘нæнхæлæджы æрхъуыдыйæ йæ хæдæг йæхи цæсты ныккадджын.

«Ныр та ма мын цы зæгъдзæни? – хъуыды кодта. – Тæккæ райсом сæ анымайдзынæн». Иу бон сæ кæй нæ банымайдзæни, ууыл дызæрдыг дæр нæ фæци. Фæлæ сæ кæд банымайæ? Æрвыл бон дæр кусгæ куы кæны? Ногæй та æрæнкъард и Шах æмæ уырыхсны кодта йæ хуыссæны. «Кæд?» – хурхæй йæ мардта ацы цыбыр ныхас, æлхъывта йын йæ зæрдæ, æмæ æнæфæхæцæг Шахы цæстытæ доны зылдысты, стæй райдыдта ставд цæссыгæй кæуын. Хæдзары сусс ын йæ улæфæнтæ æхгæдта æмæ куыдта хæкъуырцгæнгæ.

Æппынфæстаг куы банцад йæ кæуынай, уæд ын фенцондæр. Фынай кæнын æм нæма цыди. Хуыссыд уæлгоммæ æмæ мысыди йæ фыды, йæ рох фыды, къахæй цæуын æй чи нæ уагъта. Æвиппайды йæ зæрдыл æрлæууыд: йæ фыд-иу куыстмæ куы нæ ацыд, уæд-иу телефонæй ныдздырдта:

– Абон куыстмæ нæ ацæудзынæн, чысыл мæ сæрæн нæ дæн.

Сæ телефон дæр ссæдз азы дæргъы лæзæрди рудзынгыл. Шах зонгæ дæр нæ кодта – кусы ма æви нæ. Уыцы иу сæррæтт ракодта хуыссæнтæй, йæхи ныццæвта телефонон. Ныхъхъуыста йæм, телефон ниудта ныллæг хæлæсæй.

– Кусы! – йæ дзыхыдзаг ныххудти Шах æмæ йæ нылвæста йæ риумæ.– Кусы! – фырцинай гæппытæ кодта къуымты.

Дыккаг бон та аст сахатыл райхъал и Шах. Ацы хатт йæ боны фæтк фехæлдта: йæ дзаумæттæ тагъд-тагъд акодта, йæхи дæр нал цæхсадта, афтæмæй райдыдта йæ асыккыл архайын. Асыгчы сæр исын нæ бакуымдта. Уæд лæппу йæ цæрджытæй ракуырда аркъау æмæ дзæбуг. Уыдон фæрцы йын куыддæрты бантыст асыгчы сæр сыгом кæнын. Шахы зæрдæ йæ кусынай ныллæууыд, асыкмæ куы ныккаст уæд; асыкк уыди чысыл цух уыцы замманай тыбар-тыбургагæн ахцатæй, фынддæстай капечытæй. Ризгæ къухтæй сæм нывнæлдта. Йæ къухтæ йын сыгътой, афтæ тæвд кастысты Шахмæ, уæддæр сæ хъавгæ змæста, хъуыста сын сæ уынæрмæ. Йæ зæрдæ йын æрфæлмæн кодтой. Стæй æвиппайды фестæлфыд, йæ дыууæ къухæй амбæрзта ахцатæ. Чи у Мæдинæ та? Цы бар сæм дары? Шах сæ йæ зæрдæйы тугтæ калгæ фембырд кодта æмæ йæхи сты! Æрмæстдæр йæхи! Чи у Мæдинæ та? Хъахбай, дзæгъæлкъах, Шахы тугвæллоймæ чи бæллыд. Нæ, нæ уызæн уый! – смæсты лæппу æмæ хæдзары дуар фидар сæхгæдта. Æнгом æрбахгæдта рудзынгæмбæрзæнтæ дæр.

Уæдмæ фарагъ сахаты дæр сси. Шах тæрсгæ-ризгæ бацыди телефонмæ. Æмæ сагъдауæй аздад. Куысты телефоны номыртæ кæй нæ зоны, уый йæ хъуыдымæ не ‘рцыд. Йæ былтæ ахсынгæ, фæлвæрдта се ‘рхъуыды кæныныл, фæлæ сæ цæрæнбонты дæр никуы зыдта æмæ сæ куыд хъуамæ æрхъуыды кодтаид. Фырадаргæй рызтысты йе ‘фсæртæ. Куыстмæ йын æнæацæугæ кæй нæ ис, уый тасæй йæ сæрыхъуын арц сбадти.

Асыгчы сæр фæстæмæ ныххуыдта, йæ рыгтæ æнæбары æрцагъта æмæ куыстмæ фæцæуæг. Дуар дæгъæлæй сæхгæдта æмæ йæ цæрæгмæ балæвæрдта аркъау æмæ дзæбуг.

– Цæуылдæр тыхсыс? – фарста йæ зæронд лæг.

– Мæ сæрæн нæ дæн, – загъта Шах, æмæ йæ зæрдыл æрлæуыд, зæронд лæг-иу æм куыстмæ телефонæй кæй дзырдта, уый.

– Мæ куысты телефоны номыртæ мын нæ зоныс? – бафарста йæ хъæрæй. – Мæхицæй ферох сты.

– Куыннæ, – загъта зæронд.

Шах цингæнгæ баздæхт фæстæмæ. Æнарæхст къухтæй æрзылдта телефоны номыртæ.

– Хъусын! Кæцы дæ? – хъуысти директоры ныхас.

– Абон куыстмæ нæ ацæудзынæн. Мæ сæрæн нæ дæн, æмæ... – стыхсти Шах.

– Кæцы дæ, кæ? – хъуыста йын йæ тызмæг хъæлæс, æмæ йе уæнгтæ æрызгъæлдысты.

– Æз дæн, Шах, – басыбар-сыбур кодта.

– А! Шах! Æмæ дæм цы рауад?

Шах нæ зыдта, цы загътаид, уый.

– Æвæццæгæн дæ узал бацыд? – фарста йæ директор.

– Гъо, узал, – ныццин кодта Шах.

– Истæмæй тыхсыс? Дохтырмæ дын фæдзурон?

– Нæ, нæ хъæуы! – фæтыхсти Шах æмæ йæ сур хид акалд. – Нæ хъæуы, мæхæдæг.

– Хуыцау дæ сæнæниз кæнæд, – загъта ма йын директор.

Амондджын уыди Шах. Ныры хуызæн амондджын никуы уыди. Йæ цæрæгæй та дзæбуг æмæ аркъау ракуырдат, стæй дуар дæгъæлæй фидар сæхгæдта.

Ацы хатт æнцондæрæй бакодта асыччы сæр, æхцатæ змæста йæ дыууæ къухæй, стæй дзы иу бедра байдзаг кодта æмæ æрбадти къуымгæрон. Йæ разы бандоныл æрæвæрдта тетрад æмæ кърандас. Тарсти, нымайгæ-нымайын куы фæрæдийа, æмæ сфæнд кодта алы ссæдзы фæстæ дæр гæххæттыл иу хахх æркæнын.

Фæлæ, Шах куыд æнхъæл уыди, афтæ æнцон нымайæн нæ разындысты Шахæн йе ссæдз азы фæллой. Æнæхъæн иуæндæс боны сыл бахардз кодта. Алы райсом дæр-иу телефонæй дзырдта куыстмæ, стæй, айдагъ дзулы къæбæртæ ахæргæ, æрæвнæлдтаид йæ куыстмæ. Йæ къухтæ афтæ ацахуыр сты, æмæ æхцатæ йæхи-нымæр нымайгæ дæр нал кодта. Йæ армы-иу ссæдзы бæрц куы баисты, уæд къухтæ сæхигъæдæй фæлæууыдаикой, къуымы цы кæри рæзт, уыдоныл-иу бакалдта ног нымад æхцатæ, кърандасæй иу хахх æркодтаид тетрады сыфыл æмæ та – дарддæр. Асыкк куыдбынмæ цыд, афтæ æхцатæ тардæр хуыз истой, кæрæдзиуыл-иу нындæгъдысты, хаттæй-хатт æнæхъæн фæзгъæры къæрттытæй схаудаиккой. Шах сæ арæхстгай хицæн кодта, суанг-иу фæсæм-бисæхсæвтæм не схуыссыд. Иу хатт æмбисæхсæв райхъал йæ кæрийы дзыгъал-мыгъулмæ. Йæ сæрæй йæ къæхты бынмæ ныр-рызти фыртæсæй – чи у? Æнæсымæй ссыгъта рухс. Кæрийы сæрæй алиуырдат мыст. Шах бынтон смæсты. Сынтæджы бынмæ йыл йæ дзабыр ныздыхта. Мыст змæлгæ дæр нал скодта. Æгæр ыл фæгуырысхо Шах. Чи зоны, æмæ дзы ныхъхъуыргæ дæр акодта?

Сынтæджы бынæй раласта мысты æмæ йын йæ гуыбын балхъывтытæ кодта. Мысты гуыбыны æхца нæ разынд, æмæ йæ Шах дæр форточкайæ арацыгъта. Уæдæй фæстæмæ рухс никуыуал ахуыссын кодта.

Иуæндæсæм бон ын фесты нымад. Хæдзары къуымы уыди кæри, стыр кæри фындæсгай капеччытæй. Шах ма йыл фæстаг армыдзаг бакалдта, стæй йæ разы йæ зонгуытыл æрлæууыд, йæ къухтæ кæрийы рæмбыныкъæдзты онг нытътъыста, нытътъыста дзы йæ сæр дæр, æмæ иудзæвгар æнæзмæлгæйæ афтæ баззад: хъуыста уыйæппæт лыстæджыты ныхæстæ æмæ куыдта фырцинæй. Стæй йæхи бауыгъта, сыстад æмæ нымайын райдыдта гæххæтты хæххытæ. Иу сахаты фæстæ йын нымад фесты. Йæ фындæсгай капеччыты нымæц уыди 1008415. Шахæй æвиппайды æрбайрох, милуан цас вæййы, стæй йæ цадæггай æрхъуыды кодта: æвдæм нымæц у милуан. Цалдæр хатты банымадта 1008415 æмæ дзы æвдæм нымæц дæр кæй ис, уый йæ фидарæй куы бауырныдта, уæд сонт гæпп фæкодта, ныззылд æмæ йæ хъæлæсыдзаг худгæйæ хъæр кодта:

– Фылдæр сты! Фылдæр сты!

Стæй йæ зонгуытыл æрхаудта сæ разы. Цыма донæй йæхи æхсы, уыйау сæ армыдзагæй калдта йæ цæсгомыл. Уæддæр æм æгæр дард кастысты. Афтæ бирæ кæй уарзы, уыдон йæ буармæ æввахсдæр цæмæннæ хъуамæ уой? – дис кодта лæппу æмæ сæ тæккæ астæу йæ къухтæй фæдзыхъхъ кодта, ныббырыд сæ астæу. Йæ гуыры алыварсмæ сæ æрбассывта къухæй. Йæ сæрæй сæ змæста, хъуысти сæ зæлланг, æмæ лæппу йæ хъæлæсы дзаг худти:

– Ха-ха-ха! – йæ худынæн ын хъырныдтой йе ‘хцатæ сæ зæллангæй. – Ха-ха-ха!

Лæппу фырцинæй фæрасыг, æмæ нозтджын лæджы ноджы дæр нозт куыд æрхъæуы, афтæ Шахы дæр æрфæндыд исты баназын. Йæ цæрджытæй фондз сомы хæс райста æмæ Фыццаг майы уынджы иу ныккæнд хæрæндонмæ ныххызт. Сæхи рестораны кæм аййæфтаид, фæлæ Шахæн та цы уæлдай уыди. Æрхæссын кодта иу сæны авг æмæ иу басы къус. Цалдæр боны рæстмæ ницыуал бахордта, æмæ басæй æхсызгон хуыппытæ кодта. Сæн æм туаг фæкаст, фæлæ дзы адджынай анызта. Йæ бакомкоммæ бадтис иу сылгоймаг, æмæ та Шахы зæрдыл æрлæууыди Мæдина. Йæ ном дзы байрох, фæлæ чызг йæ зæрдыл æрлæууыд. Шахæн фырмæстæй йæ хæрд фенад. Чи у Мæдина?

Цы йæ хъæуы? Цы бар дары Шахы тугвæллоймæ? Йæ бынтæ амырхынмæ йын хъавы?

Давыны коймæ Шахы уæнгтæ ауазал сты. Чи зоны, афонмæ хæдзармæ исчитæ бабырста æмæ йын йе ‘хцатæ фæдавтой? Фыртæссæй сонт гæпп фæкодта æмæ дуармæ йæхи аппæрста.

– Кæдæм?! Кæдæм?! – хъæр кодта буфетгæс.

Шах æй нæ хъуыста. Ныккæнды асинтæй нæма сирвæзт, афтæ йæ кæйдæр къух ацахста.

– Æнакка! – æлгыста буфетгæс. – Лидзынмæ мын æрхъавыд.

«Бастыгътой мæ», – хъуыды кодта Шах æмæ архайдта йæхи атоныныл.

Буфетгæс æй нæ уагъта.

– Тагъд æхца бафид! Алкоголик! – хъæр ыл кодта. – Науæд дæ ныртæккæ æрвонггæнæны ныммидæг кæндзынæн.

– Цы? – нæ йæ æмбæрста Шах.

– Æхца бафид, æнакка! – æвзыста йæм буфетгæс.

– Цæй æхца? – дисгæнгæ йæм касти Шах.

– Бас æмæ сæны авгæн!

Æмæ Шах æрхъуыды кодта, сæхи рестораны кæй нæй, уый. Радта йæм фондз сомы.

– Бахатыр кæн, – загъта йын. – Ферох мæ ис.

– Ферох дзы ис! – хъуыр-хъуыр кодта буфетгæс. – Ферох дзы ис æмæ фæцæйлыгъд!

Буфетгæс æм цы лыстæджытæ лæвæрдта, уыдонимæ Шах ауыдта фынддæс капеччы дæр.

– Фынддæсгай капеччытæй ма мын сæ баив иууылдæр, – бахатыд æм Шах.

– Æйтт кæн! – йæхи йыл сцагъта уый.

Шах згъорæгау фæкодта хæдзармæ. Хæдзары йæ кæри æрбæрджытæ кодта, æмæ йæ уд æрәнцади, дæлгоммæ съл ныффæлдæхт. Йæ фæллад куы ссыд, уæд æрæвнæлдта йе ‘хцатæ фæстæмæ асыккæ æвгæнынмæ.

Асыкк ма уыди чысыл хъуаг. Шах лæмбынæг фæракæс-бакæс кодта хæдзары къуымты: чи зоны, æнæнхъæлæджы дзы исчи сынтæджы бынмæ батылд. Æпшынфæстаг астæрды зыхъхъыры йæ цæст æрхæцыд иу фынддæс капеккыл.

– Нæ загътон! – ныццин кодта Шах. – Гъе, ме ‘рдхорд! Цы куырмæмбæхстытæй хъазыс!

Ацархайдта Шах йæ сисыныл, фæлæ уый ноджы дæлдæр

ныххауд. Лæппу смæсты, райста кард, æмæ йын йæ алыварс фæй-
нæджы фæрстæ фæкарддзæфтæ кодта. Æхца ноджы дæлдæр
ныббырыди. Шах схæркъуы, йæ алыварсты йын карды бы-
рынкъæй кæрдын райдыдта. Ницы йын æнтыст, æмæ уæд йæ
маст йæ хъуырмае ссыд. Æнарæхст æнгуылдзтыл кард цалдæр
хатты баирвæзт, æмæ йе ‘нгуылдзты туттæ калдысты, уæддæр
йæ кæнон нæ уагъта. Æппынфæстаг æм йе ‘нгуылдзтæ куы ных-
хæссыдысты, куы загъта – гъеныр ам дæ, афтæ уый фæбырыд,
æмæ бынтондæр аирвæзт зыхъхъыры, кæмдæр ма бынæй йæ
тæригъæддаг зæлланг сыхъуыст. Уыцы тæригъæддаг зæлмæ Шах
дæр ныууынæргъыдта æмæ астæрдыл дæлгоммæ ныффæлдæхт,
йæ зæрдæ фæрчытæ хаудта, йæ риуæй цавæрдæр калм æддæмæ
лæсти, йæ уромын нал баци йæ бон – схаудта богъ-богъ куыдæй
судзгæ цæссыгтимæ.

Астæрдыл дæлгоммæ хаудæй богъ-богъгæнгæ куыдта æна-
монд Шах.

ДАУЫРАТЫ Дамир

ИРЫ БУЦ УАЗДЖЫТÆ

Документалон уацау

ФЫЦЦАГ ХАЙ

САУ ДАЛЫС ХРУЩЕВÆН. Ацы цауты тыххæй ма æз фыс-
синаг уыдтæн ма документалон уацмыс «Хæритоны нымæтхуд
æмæ Хрущевы шляпæ»-йы. Фæлæ уыцы заман партийы обкомы
секретарьтæй иуимæ ныхас кодтон (абон уæлæуыл нал ис æмæ
йын йæ ном нæ амонин), æмæ мын уый загъта:

– Уыдæттæ дæлæ Мæскуыйы куы бакæсой, уæд нæм ныхас
æрхаудзæн. Цæмæн дæ хъæуынц, Хрущев цы хордта, цы нæ
хордта, цавæр фысы дзидза уарзта, фынгыл йæхи куыд дардта,
уыдæттæ? Цæсты нæ ма бафтау...

Æз уæддæр нæ фæлæууыдтæн, æмæ Никитæйæн Хуымæл-
лæджы колхозы быдырон станы цы фынг æрæвæрдтой, уый
уæлхъус цытæ цыд, уыдæттæ хъавгæ ныффыстон уыцы уацауы,
фæлæ мын уыдон та редактор ныццыбыртæ кодта.

Ныр дуг цæхгæр аивта. Ныр æй алчидæр зоны, йæ рæстæджы-
иу Ельцинæй цытæ фыстой æмæ цытæ дзырдтой, цы хуызæнæй
йæ æвдыстой суанг йæ кабинеты дæр, цавæр нозт уарзта тынгдæр,
цас ын æнтыст нуазын, уарзондæр ын цавæр комдзаг уыд...

Мæн уæд фæндыди, Хрущев фынгыл йæхи куыд дардта, уый
æмæ сæйрагдæр та, мах нæ фыдæлты æппæт дунейæн хъуыст-
гонд уазæгуарзон уаг ахæм стыр æмæ каджын лæджы цур
равдисын базыдтам æви нæ базыдтам, уый тыххæй радзурын.
Æппынфæстаг, уый историон цау уыди ма уарзон хъæубæсты
царды.

Мæнæн уæдæй фæстæмæ ма зæрдæ æхсайдта уыцы бонтæм,
æмæ æрæджы ма зæронд блокнотæ рафæлдæхтон, ногæй сиф-
тыгътон ма иуæрдион æххуыстæнæг диктофон, зәрдиагæй
байхъуыстон, рагæй дзы фыстæй чи лæууы, уыцы хъæлæстæм,
æмæ, æгæрон сæрыстыр цы цаутæй уыдыстæм, уыдон та ногæй

мæ цæстытыл ауадысты... Ме ‘рмæджыты иу аипп рагацау мæхæдæг зæгъын: уыцы дзаджджын фынгæвæрдæу кæм дзы нæ фендзыстут. Уымæн, æмæ нæй ахæм кæм, ничи йæ систа. Æмæ уым мæн азым дæр ис. Æз уæд Æлбегаты Хæритоны станмæ мидæмæ бацауæны асинтыл дуаргæсæн лæууыдтæн æмæ мидæмæ газетты кæмисджытæй иуы дæр нæ бауагътон. Афтæ нын ныффæдзæхстой раздæр фæскомцæдисы райкомы, стæй та партийы обкомы кусджытæ.

Уымæй иу цалдæр азы рауад. Æз кусын райдыдтон районы газетты редакцийы. Амы кусджытæ мыл иууылдæр бацин кодтой, сæ кæмисæг Дзангуыбегты Дзамболатæй фæстæмæ. Уагæры дын цы кодта, зæгъгæ, йæ куы фарстой, уæд сын ахæм æфсон скодта:

– Хæритоны станы фынгæвæрд йæ тæккæ тынгæй куы уыдис, уæд мæ фæндыди, Хрущев йæ хуыздыд кæухтæй ирон сыкъайыл куыд ныххæцыд æмæ хъуырт-хъуырттæй куыд нызта, уый сисын, фæлæ мæ мæнæ ацы бурсæр лæппу асинтæм схизын дæр нæ бауагъта...

Иууылдæр худтысты...

Мæскуы, Кремль, 1964 аз, августы фыццаг бонтæй иу. Мысы Хъæбæлоты Билар:

– Нæ республикæйы автономийы 40 азы юбилей æрцæйхæццæ кодта. Кæсæг-Балхъар æмæ Цæцæн-Мæхъхъæл уæдмæ мах разæй хорзæхджынгонд æрцыдысты Ленины ордентæй фæйна дыууæ хатты. Ау, зæгъын, мах кæмæн цы кодтам, нæ адæм уыдонæй æнæсарæндæр куы нæ сты, нæ хъуыддæгтæ уыдоны хъуыддæгтæй хуыздæр йеддæмæ цауддæр куы нæ цæуынц. Иу бон алы хъуыддæгтæ иуварс æрæвæрдтон, обкомы секретарь Кучиты Агуыбейæн загътон, «ам нæ дæн», зæгъгæ, никæй æххуыс бацагуырдтон, иу къæдзыг дæр никауыл баууæндыдтæн, афтæмæй сбадтæн æмæ ныффыстон ЦК-йы номыл гæххæтт Ирыстоны сгуыхтдзинæдты тыххæй царды бирæвæрсыг къабæзты. Мæскуымæ йæ аластон æмæ йæ раздæр бахастон Уæрæсейы Федерацийы Министрты Советы сæрдар Вороновмæ. Уый йæ бакаст æмæ загъта:

– Хорз фыст у. Хорз у, стыр хæрзиуæг кæй курыс, уый дæр, фæлæ æрæджы Политбюро уынаффæ рахаста, иу республикæйæн дæр амæй фæстæмæ йæ 40 азы юбилеймæ хæрзиуæг

мауал дæттæм, зæгъгæ, æмæ дын æз цы бакæнон, иунæгæй уыцы фарста алыг кæнын ма бон нæу...

Æз уæд бахостон ЦК-йы секретарь Шелепины дуар, кæрæдзийы хорз зыдтам фæскомцæдисы кусгæйæ, дæсны разамонæг уыд, æцæг фæстæдæр чидæр ныхас ауагъта, Шелепин, дам, Брежневты тæрынмæ хъавы, æмæ йæ уæд Брежнев профцæдистæм арвыста...

Шелепин мын афтæ:

– Бацархай æмæ дæхæдæг Хрущевмæ фæндаг ссар, æндæр дын ничи баххуыс кæндзæн...

Æз Шелепинмæ æрхатыдтон:

– Бадзур-ма йæм, дæ хорзæхæй, мæн тыххæй йын зæгъ.

Нæ бакуымдта. Æмæ уæд та Брежневты дуар бахостон, уымæн дæр уыцы курдиат загътон. Уый дæр мын цыдæр æфсæнттæ скодта – мæнмæ гæсгæ дзы дыууæйæ дæр тæрсгæ кодтой.

Уæд мын чидæр бауынаффæ кодта:

– Хрущевы куыдæй æрцахсай, уый дын бацамонон. Райсом Сæйраг Советы сесси райдайдзæн, æмæ уырдыгæй изæрæй йæхимæ æнæраздæхгæ нæ фæуыдзæн. Гъе уæд æй æрцахс, кæннод иннæ райсом Финляндимæ тæхинаг у...

Æз Хрущевы кабинетмæ бацауæны рад æрцахстон, зæгъын, цы уа, уый уæд, кæд мын нæхи Уастырджы баххуыс кæнид, – мæхинымæр æм скуывтон. Ма бацыдмæ уым æнхъæлмæ кастысты бирæ стыр æмæ зындгонд адæм, фæсарæйнаг уазджытæ. Хрущевы æххуысгæнæг Михайловы фарсмæ æрбадтæн, мæхи йын бацамыдтон, зæгъын, баххуыс мын кæн мидæмæ бацауынмæ. Уый йæ къухтæ фæйнардæм ныттыгъта, ома, ма бон дын цы у, мæнæ дæ разæй цас адæм ис, уый дæхæдæг дæр уыныс. Уæддæр ын загътон:

– Уый уынын, фæлæ йæм куы бацауай, уæд ын, дæ хорзæхæй, мæн тыххæй зæгъ, стæй нæ 40 азы юбилейы тыххæй тынгдæр...

Уый мæм бахудт, æвæццæгæн, загъта, ай ма нæ ныууадздзæни, зæгъгæ, мидæмæ бацыд, уайтагъд фездæхт æмæ хъæрæй загъта:

– Æмбал Хъæбæлойы-фырт! Æнхъæлмæ дæм кæсынц...

Хрущев мыл зæрдиагæй бацин кодта, байхъуыста мæм, фæлæ, дам, цы гæххæтты кой кæныс, уый мæнмæ нæма æрбахæццæ. Æз фæцарæхстæн, зæгъын, йæ къопи мæхимæ ис.

– Æри-ма йæ...

Бакасти йæ фæстаг стъæлфы онг, йæ зæрдæмæ фæцыди, цæмæйдæрты мæ-иу афарста, стæй загъта:

– Мах Политбюройы баныхас кодтам, республикæты 40 азы юбилейтæм хæрзиуджытæ цæмæй мауал дæттæм, уый тыххæй. Фæлæ кæсын, æмæ де ‘рмæг бирæ цæуылдæрты дзурæг у, уадз æй ам, изæры йыл æрныхас кæндзыстæм.

Æз та йæм фæцарæхстæн:

– Никита Сергеевич, нæ юбилей а-дыууæ боны уызæн, æмæ мæнæн Цæгат Ирыстоны фæллойгæнджытæ бабар кодтой дæу уырæм схонын...

– Æмæ æз астæуккаг Азимæ цæуын, – загъта уый.

Стæй цæуыл ахъуыды кодта, Хуыцау йæ зонæг, æмæ ма йæ ныхасыл бафтыдта:

– О, хæдæгай, æз нырма иу автономон республикæйы дæр нæма уыдтæн. Ирыстон, Ирыстон... Дзæбæх ахъуыды кæндзыстæм.

Æз рацыдтæн, фæлæ мæ дзы тынг ныфс нæ уыд, мæ хъуыд-дæгтæй исты сырæздзæнис, уымæй, уæлдайдæр та хуынды тыххæй. Фысымуатмæ бацыдтæн, æнхъæлмæ кæсын. Уалынмæ телефоны дзæнгæрæг, æмæ дзы æнæзонгæ хъæлæс:

– Микоян дæ йæхимæ хоны.

Æз уый кабинеты никуыма уыдтæн. Æрæджы нæ Иссæ ба-зонгæ кодта, иумæ цай цымдтой, æмæ ма сыл æз дæр бафтыдтæн æнæхъæлæджы.

Уый мын сыстад æмæ, зæрдиаг мидбылты худгæйæ, загъта:

– Æнхъæлдæн æмæ ды ницыма зоныс? Уæд дын æй æз фыц-цаг зæгъын: «Уæ республикæйæн лæвæрд цæуы Ленины орден. Хрущев уæм æй йæхæдæг фæласы».

Уырдыгæй ратахтæн. Подгорный мæ размæ фæцис:

– Кæм дæ, Хъæбæлойы-фырт, æз та дæ Кремлы алы къуым-ты агурын. Никита Сергеевич йæ балц Астæуккаг Азимæ аивта, сыхамæ цæуы, уæ цавæрдæр зындгонд нартхорыкуыстгæнæгæн, дам, ссæуынаы зæрдæ бавæрдтон иу æмбырды. Æлбегатæй у цыма. Рæвдз хъæмæ æмæ уæхи цæттæ кæнут. Уый та дæ фæдыл фæцæуы...

Ссыдтæн Ирыстонмæ æмæ йæ нæ зыдтон, ныр цин кæнон æви кæугæ: иунæг Хуыцау йеддæмæ йæ ничи зыдта, куыд тыхстæн, уый. Ай мæхицæн сæрниз куы æрхъуыды кодтон, уæд уал цæмæй райдайон? Фыццæджыдæр мæн зонын фæндыд, цы йын уызæн цымыдисаг махмæ, кæдæмты йæ фæнддзæн ацæуын æмæ цытæ

фенын, æхсæвиуат кæм кæндзæн – йæ вагоны æви обкомы да-
чæйы. Нал фæлæуыдтæн æмæ Мæскуымæ Михайловмæ теле-
фонæй ныдздзырдтон, æмæ мын уый загъта:

– Ам нал ис, сымахмæ фæцæуы. Бабæрæг кæндзæн иу кол-
хоз, иу завод, æнæмæнг уыдзæн кадджын изæры, доклад дзы
скæндзæн, цы гæххæтт ын æрластай, уымæ гæстæ. Бирæ рæстæг
дын нал ис...

Дыууæ боны ма. Æмæ уæд, юбилей чи цæттæ кæны, стæй не-
стыр уазæджы размæ чи ацæудзæн, фынгæвæрдтæ кæмæ хау-
дысты, уыцы бæрнон лæгтæм дзурыныл схæцыдтæн.

Æрбацыди мæм базарады министр Æлбегаты Хæритон, нæ
герой Хæритоны æрвад. Зæгъын, сæр дæ бахъуыдис, де ‘мном
æфсымæрмæ дын паддзах ссæуы, мацæуыл бацауæрд. Абон дын,
Дамир, уал азы фæстæ раст куы зæгъон, уæд тынг бацархайд-
та, мæ бон дзы ницæмæй рахъаст кæнын у, нæ уазæг тынг рап-
пæлыди нæ фынгæвæрдты æгъдауæй, уæлдай тынгдæр та ирон
фыдджынтæ фæцыдысты йæ зæрдæмæ... Стæй нæ бæгæны.
Фыццаг хатт нæ зæххыл йæ къах куы æрæвæрдта, уæд æм урс
сыкбайы бахастой уыцы нæртон нозт, йæ сыр-сыр цыди. Схуыпп
дзы кодта, стæй йæ мæнмæ авæрдта, æз æй иннæтæм куыд
фæцæйлавердтон, афтæ Хрущев фæкодта:

– Æри-ма, иу хатт ма йæ фенон... – зæрдиагæй дзы банызта,
стæй йæ Мжаванадзе райста...

Базарады министр Биларæй куы раздæхт, уæд телефонæй
ныдздзырдта Хуымæллæгмæ, райпойы хицау Гугкаты Бексол-
танмæ. Сæ ныхас мæнæ афтæ райдыдта:

– Хабæрттæ фехъуыстай, Бексолтан?

– Хрущевы тыххæй зæгъыс? Мæнæ мæм алырдыгæй дзурынц,
Хæритоны æрдхорд паддзах, дам, уæм æрцæуы. Уый æцæг у.
Æцæг у æндæр хъуыддаг дæр: йæ фынгæвæрд дæ бæрны кæнæм.
Мæнæ ныртæккæ Биларимæ уый тыххæй ныхас кодтам. Куыд
зæгъыс, сарæхсдзынæ?

Фæстæдæр Бексолтан мысдзæн:

– Æз уæд нырма цы уыдтæн, уыйас фæлтæрддзинад мæм
нæма уыдис, ахæм стыр хицауы никуыма суазæг кодтон æмæ,
кæй зæгъын æй хъæуы, мæ быны дон бацыд. Фыццаджыдæр
мæ базонын хъуыд, уыцы фынг кæй хардзæй æвæрд цæудзæн,
уый. Мæ амондæн, куыддæр министримæ ныхас фæдæн, афтæ
та телефон ныззæланг кодта – райкоммæ мæм фæсидтысты.

Райкомы фыццаг секретарь Фидараты Мæхæмæт мын загъта:

– Æппæт дæр уыдзæни колхозы хардзæй, æхца ссарын та сын махæн баргонд у.

Стæй районы банчы хицау Еременкомæ сдзырдта æмæ йын ныффæдзæхста уырыссагау:

– Прошу Вас, минуя счет колхоза, перечислить определенную сумму райпо для приема главы нашего государства...

Уый фæстæ та адзырдта Беслæны æфсæнвæндаджы станцæйы рестораны директор Мыкагъаты Смелмæ:

– Ныры онг дæ уæливыхтæ æмæ фыдджынтæй иу уазæг дæр нæма рахъаст кодта, Смел, æмæ та ацы хатт дæр сфыдæбон кæн. Уый дæ хæлар Билары фæдзæхст у. Уый фæстæ бафидаудзыстæм, махæй цы хъæуы, ууыл...

Цалынмæ министр телефонæй Хуымæллæг æмæ Беслæны хъæуимæ ныхас кодта, уæдмæ йæм йæ секретарь та ресторан «Кавказ»-ы директор Мамиаты Гусейны æмæ 7-æм дуканийы хицау Едзойты Хъазыбеджы æрбахуыдта.

Фыццагæн загъта:

– Хуыздæр дæм цы коньяк ис, уымæй дæс асыччы тæккæ райсом Хуымæллæджы райпомæ нылласын кæн, фæкæс сæм рæсугъд тæбæгътæй, мельхиор вилкæтæй æмæ уидгуытæй дæр.

Дыккагæн дæр ныффæдзæхста:

– Министрты Советы сæрдары хæдивæг Гапбаты Иванæн Билар бабар кодта, Хрущев æмæ, йемæ чи ссыди, стæй нæхæдæг дæр кæй æрбахуыдтам цæдисон республикæтæй, уыдонæн се ‘ппæтæн дæр зынаргъ лæвæрттæ скæнын. Сызгъæринты дуканитæй, аивады фондæй, завод «Стеклотар»-æй дæм ласдзысты, ды сын дæтдзынæ дзуапп – дæуæй стырдæр æмæ фидардæр сейф кæй никæмæ ис Ирыстоны, уый нæ уæлдæр хицауад дæр зоны...

Æппæты фæстаг Хуымæллæджы колхозы сæрдар Колыты Хаджийæн загъта Билары фæндон:

– Уазджыты, дам-иу сбадын кæнут станы мидæгæй, æнæуи адæмæн та скæнут куывд уым бæлæсты бын. Фынгтыл алцыдæр куыд уа, афтæ!

Æмæ хъомты фермæйы аргæвстой цыппар дыгæрдыджы, Кремлы чи бады, уыдон, дам, æрмæстдæр роды дзидза хæрынц. Иу кусæрттагмæ дзы районы ветеринарон станцæйы кусджытæ цыдæр фау æрхастой, йæ уыргтæ, дам, хъыгдард сты, нæ зæрдæ сæм æхсайы.

Уый фæстæ адæм хъус-хъус дзырдтой, уый, дам, барæй афтæ бакодтой, сæ хæдзæрттæм æй хайгай фæхастой. Иутæ ууыл æууæндыдысты, иннæтæ – нæ...

Хуымæллæг, 1964 аз, 7 август. Боны хроника. Райсомы 10 сахаты дæр æххæст нæма уыд, афтæ хъæумæ æрхæццæ партийы обкомы æрвыст сылгоймаг. Ам æм æнхъæлмæ кастысты райкомы секретарьтæ, райæххæсткомы сæрдар æмæ йæ хæдивæг, хъæусоветы сæрдар Æлбегаты Валодя. Сæ ныхасы сæр уыди, Хрущевимæ æмвынг чи баддзæн, уыцы адæмы номхыгъдмæ æркæсын – йемæ йæ цæттæйæ æрхаста.

– Ардæм куы цыдтæн, – райдыдта йæ ныхас обкомы минæвар, – уæд ма йæм Билар йæхæдæг дæр æркасти. Кæд, дам, ныл æууæндынц Хуымæллæджы, уæд уыцы фынгыл хъуамæ æрбадой æрмæст уазджытæ. Хистæрæн Билар йæхæдæг, Хрущев дыккаг хистæр, йæ дæллаг фарс та уæ Герой, æртыккаг хистæр та – Мжаванадзе. Уый хорз зоны нæ ирон æгъдæуттæ, стæй гуырздиаг лæджы чи амбулдзæни къæбæлдзыг гаджидау зæгъынмæ! (Уæд æй ничи зыдта, Гуырзыйы хицау уыцы бынаты сбадын кæй нæ бакомдзæн, уый.)

Номхыгъдимæ, уыцы азты-иу куыд уыд, афтæ иууылдæр уыдысты разы. Фæлæ уымæй иу сахаты бæрц рацыдаид, афтæ райкоммæ лæбурæгау æрбакодта хъæуы астæуккаг скъолайы директор Хъулаты Мырзабег: чидæр æм бахæццæ кодта, ды, дам, уыцы номхыгъдмæ нæ бахаудтай.

Райкомы секретарьтæй йын иу загъта:

– Махæй ницы аразгæ у, обкомæй нæм уыцы номхыгъд цæттæйæ æрæрвыстой...

Мæнæн фæстæдæр Мырзабег йæхæдæг радзырдта:

– Æз уыцы сылгоймагмæ комкоммæ бацыдтæн æмæ йын афтæ зæгъын: «Æз хæрд æмæ нозт хъуаг нæ дæн, хæснагæн ныртæккæ мемæ цом, æмæ фыццагдæр цы хæдзары дуармæ æрлæууæм, уыдон ма дæу дæр мæн руаджы базондзысты æмæ ныллæудзысты, мидæмæ уын æнæрацæугæ нæй, зæгъгæ. Фæлæ Хуымæллæг куы базоной, се скъолайы директоры ахæм стыр уазæгимæ сбадыны аккагыл нæ банымадтой, зæгъгæ, уæд мæнæй цы ахъуыды кæндзысты?!» Сылгоймаг мæ ныхæстæм бахудти, секретарь-машинисткæмæ фæдзырдта, мæнæ, дам, уе скъолайы директоры дæр бахæсс уыцы номхыгъдмæ, уый уыдзæни 41-æм...»

Уыцы боны хабæрттæ-иу уый фæстæ дæр арæх æрлæууыдысты Мырзабеджы зардыл, уарзта уыдоны тыххæй дзурын æмæ-иу фылдæр хæттыты йæ ныхас фæцис афтæ:

– Мæ сæр фæгуыбыр кодтон æмæ, мидæмæ цæугæйæ, Иссæйы фæдыл алæууыдтæн, мæ мæгуыр зондæй, кæд, зæгъын, инæлары фарсмæ бадт фæуин... Фæлæ асинтыл Мæхæмæт йæхæдæг лæууыд, иуварс мыл ахæцыди, фысымтæ, дам, баййафдзысты уырдаем, уазджыты уал бауадз. Æппæты фæстаг фыст уыдтæн номхыгъды, цæугæ дæр æппæты фæстæ бакодтон мидæмæ, æппæты кæройнаг бандон мæм æрхаудта...

Партийы райкомы фыццаг секретары кабинеты ныхас цыди, Хрущевы фынгæвард куыд арæст уыдзæн, чи дзы лæггад кæндзæн, уыдаттыл. Ницы фау æрхастæуыд хъуыддагмæ, æрмæст Гугкаты Бексолтан иунæг фиппаинаг загъта:

– Знон колхозæн йæхи кæрчытæй цалдæр аргæвстой, фæлæ сын сæ ветеринар сбрак кодта. Гъемæ бауынаффæ кодтам, цæмæй уыцы фынгтыл уа æрмæстдæр хæдзарон кæрчытæ.

Бексолтан уырдыгæй куы раздæхт, уæд æм райпойы кærты æнхæлмæ касти горæтаг уазæг: ресторан «Кавказ»-æй æрæрвыстой сомихаг коньячы асыччытæ, гуырдазиаг сæнтæ, тæбæгътæ-йедтæ. Фæдзырдта автолавкæйы шофыр Куыдзиаты Битъусамæ æмæ йын сæ бафснайын кодта.

Йæ кабинетæй адзырдта колхозы сæрдар Хаджимæ:

– Ныртæккæ уыдтæн райкомы æмæ мын уым загътой, банк колхозы æхца мах хыгъдмæ рарвыста, зæгъгæ. Искæй ма нæм æууæнкдары гæххæттимæ рарвит...

Уайтагъд колхозы завхоз Хъариаты Махарбег йæ уæлхъус алæууыд. Хъæлдзæг, мидбылты худаг, цæрдæг лæг. Æрбадтысты, бахыгътой алцыдæр салфеткæйы онг, иууылдæр сæ колхозыл бафыстой. Махарбег гæххæтт йæ дзыппы сæвардта.

Уый куы ацыд, уæд та фæдзырдта фынгтæн дзуапдæттæг сылгоймæгтæм. Радзырдта сын фынгæварды æууæлты тыххæй, загъта сын, уæливыхтæ æмæ фыдджынтæ Бесланы æфсæнвæндаджы ресторанай кæй æрласдзысты. Уыцы хабар кæйдæрты зардæмæ нæ фæцыди, уыдон, дам сæ ам тææпп-уым тææппæй акæндзысты, сæ хуылфы сын цыхт фаг нæ сæвардзысты, сæ дзидзайæ дæр сын амбæхсдзысты. Хицауадмæ исты уазæг куы ваййы, уæд мæнæ нæхи Безаты Замираты дуар ныххойынц, ды нын чъиритæ скæн, зæгъгæ. Стæй менюйы ирон

арахъхъы кой дæр куы нæ ис! Калинин уæртæ Фарныхъæумæ куы ссыди, уæд ирон арахъхъæй æфсис куы нал зыдта! Уæд Хрущевæн нæ батайдзæн? Æрæвæрын ын æй хъæуы, кæд дзы нуаза, уæд баназæд, кæд нæ, уæддæр йæ бар йæхи. Райком Беруаты Винерæйы арахъхъыл ахуыр сты, сыгъдæг хорæй йæ скæны.

Æрæджиау ма Зæйттаты Таисæ фæндон бахаста, цæй æмæ, дам, ардæм фæдзурæм, сæ чъиритæ рæсугъддæр æмæ хæрзаддæр кæмæн ваййынц, уыцы æфсинтæй цалдæрмæ æмæ се ‘хсæн конкурс ацаразæм: Кæсæбиты Уæлыккæ, Бызыккаты Мани, Бзарты Фуриат, Царахаты Уæзинка...

– Конкурсы тыххæй, хъæлæкк, хорз æрхъуыды у, – загъта Бексолтан, – фæлæ нын рæстæг нал ис, нал. Фæлтау афтæ бакæнæм: мæнæ уе ‘хсæнæй иу сылгоймаг равзарут æмæ уый райсом раджы, æвсæнвæндаджы рестораны чъиритæ чи кæна, уыдоны уæлхъус балæудзæни, цыма сæм æххуысмæ ссыди, уыйау... Æмæ сын сæ архайдмæ йæ хъус дардзæни...

Уыцы фæндоныл сразы сты.

Махмæ дæр цалдæр лæппуйæ фæдзырдтой фæскомцæдисы райкомы фыццаг секретарь Гуыдиаты Мураты кабинетмæ.

– Райсом Хрущев æмæ Хæритоны фембæлд цæмæй дзæбæхæй ацæуа, уый тыххæй уæ балæггад кæнын хъæуы...

Æмæ нæ алкæмæн дæр бацамыдта, кæмæ цы хæс хауы, уый.

Ацы рæнхъытæ фыссæг æмæ Ходы Камалæн загъта:

– Уæ дыууæйы хæс у æппæтæй бæрнондæр: митинджы фæстæ уазджытæ станы дуары мидæгæй куы фæуой, уæд иу лæджы фырты дæр уырдаæм куыннæуал бауадзат, афтæ. Бынæттæ дзы нымад сты...

Уый Хортауæджы кадгæнæн Бон уыд. Кæд абон Хрущевæй цы фæндытæ дзурынц, стæй нырма дзурдзысты, уæддæр ын уыцы Боны тыххæй йæ митæй цыдæртæ ныббарын хъæуы, уымæн æмæ уæд æппæт бæстæйы зæхкусджытæ дæр банкъардтой нæ егъау паддзахады сæргъæууæджы аудындынад хуымæтæг хъæуккаг лæгыл. Цы ма мæ нукуы ферох уыдзæн уыцы бонæй – уый Хæритоны цæстытæ. Æнахуыр хъоппæг уыдысты, æнахуыр æрттывд кодтой æмæ, кæд уæдæй нырмæ бирæ азтæ рацыд, уæддæр мæ хъуыды нæ ивы: «Æндæр хуызы хъуамæ уæвгæ дæр ма уыдаид. Æгас бæстæйы дзыллаты уый, Хæритон, æркæсын кодта йæхимæ, Хæритоны фæрцы æрцыди се ‘цæг намыс Цæлыгчы быдыртæм дæр».

Фæскомцæдисы райкомы кабинеты ма куы уыдыстæм, уæд нæ фарстой, кæмæ, дам нæ цавæр фæндон уыдзæн райсомы хабæртты тыххæй, ома цæмæй хуыздæр æмæ рæсугъддæр ацæуой, уый фæдыл.

Уæд цыма Калоты Бидти сыстад æмæ загъта:

– Хæритоны разæй дæр Хрущевимæ сæмбæлди не скъолайы быдырыгуыстгæнæг бригады разамонæг Дзампаты Оля. Уый Мæскуыйы фæскомцæдисы ЦК-йы пленумы куысты архайдта, æмæ йыл Хрущев фæцинтæ кодта, куы йæ базыдта, кæцæй у, уый, уæд. Райсом митинджы Оля дæр куы раныхас кæнид, уæд цы кæны? Мæнмæ гæсгæ уый Хрущевæн æхсызгон уыдзæн...

Райкомы секретары зæрдæмæ уыцы фæндон фæцыди. Чысыл æнæдзургæйæ алаууыди, стæй загъта:

– Сымах уал абадут. Æз – ныртæккæ... Уæллæгты афæрсон.

Æрæгмæ цыди, стæй æрæджиау фæзынд:

– Обкомимæ афтæ баныхас кодтам: митинджы Билар Хрущевы зæрдыл æрлаууын кæндзæн Оляимæ сæ фембæлды хабар.

Колхозы бригадир Басаты Алыккайы мад Масурханы хъустыл æрцыд, нæ Геройæн, дам, йæ хæдзар сæрмагонд хуын цæттæ кæнынц Хрущевæн, уарыкк ын æргæвдынц.

– Æмæ мæ фырт искæмæй æнæлæгдæр у?! – ныддис кодта Масурхан. – Æз дæр ын уæдæ уæд хуын кæнын! Кæд уыдон – уарыкк, уæд æз та – нæл гогыз.

Уæд Хуымæллæджы бирæтæ дардтой гогызтæ, уæлдайдæр, хъæугæрон чи цард, уыцы хæдзæрттæ. Масурхан нæ фæзивæг кодта æмæ хъæуы бынмæ Дауыраты Тауырзæты кærты кауын дуар бахоста. Кæрæдзийы хорз зыдтой дыууæ сылгоймаджы, кæддæр иу сыхы цардысты. Хæст кæронмæ куы фæцæйхæццæ кодта, уæд Тауырзæт ныцъцъæх ис, мæн, дам, Сталины ном чи хæссы, æрмæстдæр уыцы колхозы фæнды кусын. Молотовы номыл колхозы сæрдар Басаты Бабег æй нæ уагъта, лæгъстæ дæр ма йын кодта, ма ацу, зæгъгæ, фæлæ йæм Тауырзæт нæ байхъуыста, сыстад æмæ дæлæсыхмæ алыгъд, уым дæр та хъæуы кæрон былырдыгæй æрцард.

Масурхан хуыздæр æнхъæлæй Тауырзæтæн мæнæ афтæ райдыдта йæ ныхас:

– Хрущевæн мæ райсом хуын кæнын хъæуы æмæ мын дæ мад, дæ фыды хатырæй иу дзæбæх гогыз дæхæдæг равзар. Аргъыл бафидаудзыстæм...

Тауырзæт æм цы знæт цæстæнгас равдыста, уый куы федта Масурхан, уæд æй бамбæрста: цыдæр ын фæхъыг, ныртæккæ йын уый къæйных ныхас ныкъкъæрцц кæндзæн.

– Мæнмæ Хрущевæн гогызтæ нæй, – загъта уый. – Кæд æй хъæуы, уæд ын дæлæ Мæскуыйы рæсугъд фæзы схæссæнт.

Æмæ мидæмæ фæцæуы. Ацы сидæргæс сылгоймаг хъæуы нымад уыд æргомныхастæнгыл, йæхæдæг цы сфæнд кæна, æрмæстдæр-иу ууыл лæуд уыд. Фæлæ йын Хрущев цы кодта, цæуыл æм мæсты у, уый Масурхан бирæ фæстæдæр бамбæрста... Йæ цардæмбал Петр фронтæй сыздæхт уæззау цæфтæ æмæ цалдæр хæрзиуæгимæ.

Раздæхт сæхимæ Масурхан, йе ‘фсымæры лæппу Хъариаты Æхсæртæгæн ныллæгъстæ кодта, Брутмæ мæ ныддав, гогыз дзы балхæнон, зæгъгæ. Уыцы хъæуы дæр быдыргæрон хæдзæрттæ гогызтæ хастой...

Фæлæ нæдæр Æлбегаты хуын, нæдæр Басаты хуын сæмбæлд Хрущевы фынгыл. Станы уæрæх тыргъты сæ къæбицы хицау, райæххæсткомы кусæг Дудаты Жорæ Хрущевы тызмæг дохтырмæ куы равдыста, сæ нысаниуæг сын куы загъта, уæд сæм уый фæракас-бакæс кодта, фæлæ сæ мидæмæ бахæссын нæ бауагъта, ахæм ранмæ, дам, æз уыдæттæ хæсгæ нæ федтон. Жорæ бавдæлд æмæ сæ, курага бæлæсты бын кæрдæгыл хъæу кæм бадтысты, уыцы фынгтæм рахаста, цыма сæ Æлбегатæ дæр æмæ Басатæ дæр уыдонмæ сæрмагондæй æрбарвыстой, уыйау. Уый тыххæй Æлбегатæ цы загътой, уый æддæмæ нæ райхъуыст, фæлæ, дам, Масурхан тынг смæсты, уыцы дохтыры, дам, ирон æлгыстытæй амардта. Æрæджиау, дам, куы æрсабыр, уæд загъта:

– Æниу цы мæхи марын? Хуыцау йеддæмæ йæ ничи зоны, кæй цур цы æрæвæрын хъæуы, уый...

Хуымæллæг Бураты Уæлайы зыдтой къæйных ныхастæнагæй, йæ тæригъæд никæйы хъæуы, фæлæ йын æрдзæй уæздандзинад иу чысыл нæ фаг кодта, цæмæдæр гæсгæ йæм нымад ничи уыди, фæлæ, раст зæгъгæйæ, хæрам зæрдæ никæмæ хаста, фылдæр дзырдта мидбылты худгæйæ, æмæ уый адæммæ хорз касти.

Гъемæ уыцы Уæлайы чидæр сардыдта, Хрущевы, дам, ма истæмæй алхыскъ кæн, райсом Цæлыччы быдыры астæу куы æрхиза, уæд. Уыцы чидæр абон дæр не сбæрæг, фæлæ йæ дзых

нæ фæлæууыд, æвæццæгæн, йæхицæй раппæлынмæ хъавыд, æмæ йын Уæла зæрдæ кæй бавæрдта йе ‘нахуыр курдиат сæххæст кæнынæй, уый кæмæндæр адзырдта. Уыцы «кæмæндæры» дзых дæр нæ фæлæууыд...

Иу дзырдæй, фæссихор Уæлайы дуар бахоста Паддзахадон æдасдзинады комитеты кусæг. Цæуылты дзырдтой, цæуыл баныхас кодтой, уый ничи зоны.

Фæлæ Хрущев æмæ Хæритон сæрмагондæй Мæскуыйæ æрвыст даргъ машинæйæ куы рахызтысты æмæ дзыллæты дæргъвæтин къухæмдзæгъд куы нæма ныннæрыд, уæд Уæла фæразæй æмæ дзыхыдзаг хъæрæй бафарста:

– Как живешь, товарищ Хрущев?

Адæм ныххуыдтысты. Хицауадæй кæмæдæрты сылгоймаджы ми æнæфенд фæкаст, Хрущевæн хъыг куы уа, зæгъгæ, фæтар-стысты. Фæлæ уый æппындæр тызмæг цæстæнгас нæ равдыста, Уæлайырдаæм куыд азылд, йæ къухтæ хæрдмæ куыд систа æмæ æнæхин худт куыд кодта, уый ма абон дæр бирæты цæстытыл уайы. Уæды Стыр бæстæйы Стырдæр Лæг йæ хуымæтæгдзинад равдыста! Уый йын Иры дзыллæты зæрдæмæ фæцыд, æмæ уæд ныннæрыди дæргъвæтин къухæмдзæгъд. Уый та Хрущевы зæрдæмæ фæцыд, йæ рахиз къухæй йæ хъæмпын шляпæ хæрдмæ фелвæста, йæ сæры тенка хурмæ ферттывтæ, адæмæн ныллæг æркуывтæ...

Æрталынгмæ бирæ нал хъуыд, афтæ колхозы сæрдары телефоны дæргъвæтин зæлланг райхъуыст. Билар æм йæхæдæг дзырдта. Раздæр æй бафарста, Хæритон цы уавæры ис, йæхи куыд æнкъары, уымæй, стæй та, райсомы стыр уазæджы æрцыдмæ куыд цæттæ сты, уыдæттæй. Æрæджиау ын загъта:

– Чысыл раздæр æз ныхас кодтон Хрущевы æххуыстæнæгимæ – уый дæр ныртæккæ йемæ поезды ис, æмæ йæ фарстон, зæгъын, дæ хицау цавæр хæринаг уарзы. Æмæ цы загъта, уый зоныс? Сау фысы дзидза, дам...

Сæ ныхас куы фæцис, уæд Хаджи йæ шофырæн бафæдзæхста Хъариаты Махарбеджы ссарын.

Ссардта йæ, æрбаласта йæ.

– Ныртæккæ нæм Заманхъулы йеддæмæ ничи дары сау фыстæ, – загъта йын Хаджи, – гъемæ дзы сæ хъомылдæртæй иу æрбалас. Хрущев, дам, ахæм фысы дзидза уарзы...

Фæлæ йæ нæдæр Хаджи зыдта, нæдæр Махарбег, райсом

сын фысвосы бардуаг Фæлвæра, нывондаг æвзаргæйæ, цæст-уарзон æххуыс кæй нæ бакæндзæнис, уый...

Уыцы рæстæг партийы обкомы. Билар Хуымæллæгимæ ныхас куы фæцис æмæ телефоны хæтæл куыддæр æрæвæрдта, афтæ йæ хъусты ногæй азæлыдысты сæрдары ныхæстæ:

– Цæмæн, цымæ, бауарзта Хрущев сау фысы дзидза?

Билар æй нæ зыдта æмæ йæхæдæг дæр сцымыдис. Бадзырдта хъæууон хæдзарадон хайады сæргълæууæг Дыгуры Никъаламæ. Уый йын зæрдæ бавæрдта алцыдæр базонынæй. Сахаты бæрц рауадаид, афтæ Билары стъолыл Никъала æрæвæрдта сæрмагонд гæххæтт – æз æй архивы ссардтон: «Ныртæккæ нæ колхозты цы фыстæ ис, уыдонæн сæ къуымбил у фæлмæн æмæ хæрзхъæд, фæлæ сæ дзидза та у æнад. Æхсыр æм йæ уæрыччы фаг дæр стæм хатт вæййы, æмæ йæ дуцгæ нæ фæкæнынц. Сæ царм у тæнæг æмæ лæмæгъ, уымæ гæсгæ кæрцæн нæ бæззы, тавс дзы нæй. Сау фыс та уыдонæй бæрзонддæр æмæ 30 сантиметры даргъдæр у, ис ын фылдæр фæрсчытæ – 28. Уæрццы фыдау йæ дзидза – тынг хæрзад. Йæ уæрыччы хардзæй уæлдай æхсыр дæтты литры бæрц. Йæ цыхт у сойджын æмæ адджын. Æцæг йæ къуымбил у дæрзæг, æмæ йæ сафгæ дæр уымæн фæкодтой. Нæ фыдæлтæ æназонд нæ уыдысты: сау фысæн йæ царм бæзджындæр кæй уыд, уымæ гæсгæ дзы хуыдтой æвæджиауы хорз кæрцытæ. Тъæнджы мæй дæр-иу мады хъæбысау уыди хъарм. Ноджы ма йын йæ къуымбилæй быдтой цындатæ, зæнгæйттæ, хæдæттæ, уæйлаг æмæ бинаг нымæттæ, уафтой дзы цъæх тынтæ.

Астæумæ мит-иу куы рауарыд, уæлдайдæр та хæхбæсты, уæддæр-иу йæхи сыдæй мæлын нæ бауагътаид: хорз арæхсти раззаг къæхтæй фæсал къахынмæ. Фæскъæвда йæхи æрцæгъдын зыдта æмæ рынчын нæ кодта. Æппæт уыцы миниуджытæй нырыккон фыстæ хайджын не сты.

Нæ хатдзæг: нæ фыдæлты сау мыггаг фысты сæфт хорзырдæм нæ фæзынд Ирыстоны хъæууон хæдзарадыл, уæлдайдæр та хохы цæрджытыл. Бирæ разамонджытæ ма æрæджиау сæ рустæ хæрдмæ бæргæ тонынц, фæлæ байрæджы. Хорз уайд, партийы обком ацы хъуыддагмæ йе ‘ргом куы аздахид, уæд...»

Уæды цаутыл дзургæйæ, Билар æрымысдзæн:

– Мæн дæр нæ кадджын æмбырды раныхас кæнын хъуыд, æмæ уый хуымæтæджы ныхас кæй нæ хъуамæ уа Хрущевы цур,

уый æмбæрстон æмæ махиуыл дуар сæхгæдтон. Нæ адæмæн та загътон, цæмæй мæ мачи бахъыгдара...

Бахъыгдардтой йæ. Мæскуыйæ...

Махарбег йæ сау «ЗИМ»-ы Заманхъулæй æрбаласта сау фыс. 8 август. Уыцы райсом, æвæццæгæн, Хуымæллæджы Махарбегæй раздæр ничи сыстад. Заманхъулы уæтæрты æхсæвгæстæ та «ЗИМ» никуы федтой афтæ хæстæгмæ.

– Ахæм каджын машинæ нæ зæронд кауты цур никуыма æрлаууыд, – дистæ кодтой фыййæуттæ, – ничи ма нæ аласта ахæмы гуыффайы фыс...

Фæлæ сын Махарбег куы радзырдта, кусæрттаг æй кæмæн хъæуы, уый, уæд фыййæуттæ ногæй ныддис кодтой, ахæм буц уазæджы тыххæй, дам, мах дæр бацархайын хъæуы. Ацыдысты дыууæйæ æмæ уайтагъд, тыххæйты кæй фæрæзтой, ахæм далыс Махарбеджы цур фегуырæ.

Хæритоны станмæ йæ баласта. Уæдмæ уым æнхъæлмæ кастысты кусартгæнджытæ, арт æндзæрстой, агты дон кодтой. Цалынмæ йæ хъуыддаг кодтой, уæдмæ горæтæй æрхæццæ сты цалдæрæй, иу дзы Хрущевы дохтыр. Уый æрзылд арынджы алыварс, дзидзайы хæйттæ фæрафæлдах-бафæлдах кодта, стæй бацагуырда хуылфыдзаумæттæ, сæ цуры дзуццæджы æрбадт, цалдæр хатты сæм басмыста, стæй йæхи фемраст кодта æмæ тызмæг хъæлæсæй загъта:

– Ацы дзидза уæхæдæг хæрут. Æндæр ма уæм ис? Ай рынчын фыс уыд...

Йæ фарс рахæцыди хъæуы ветеринарон станцæйы кусæг Коцойты Виктор дæр. Махарбеджы зæрды уыди семæ быцæуы бацæуын, кæнæ сын ныллæгъстæ кæнын, фæлæ, дохтыры цæстытæм куы бакаст, уæд æй бамбæрста: ай йæм ницы хуызы байхъусдзæни. Цы чындæуа, æрæджы куы кæны, уæд? Йæ машинæ скусын кодта æмæ хъæумæ рахæцыд, колхозы сæрдар йæ кабинеты къæсæрæй куыд рахызт, афтæ йæ баййæфта, Хæритон æмæ йæ гыццыл лæппу Олег дæр уым.

– Цæй, цы кæнæм? – йæ катый æмбæхсын нæ базыдта Махарбег. – Заманхъуылаг фысы нын рынчын схуыдта Хрущевы дохтыр. Цавæрдæр низ загъта, мæ зæрдыл æй нæ бадардтон, уымæй, дам, рынчын уыд... Цалынмæ ногæй Заманхъулмæ цæуон, цалынмæ уырдыгæй здæхон, уæдмæ...

– Дæлæ Майрамыхъуаты чъылдыммæ обауы цур афонмæ

адæмы фыстæ хизынц, саутæ дæр дзы ис, æмæ фыййауæн барын кæн, ахæм хъуыддагæн мæ, зæгъ хъæуы, йæ хицауимæ йын, зæгъ, Хаджи баныхас кодта аргъыл. Кæд дыл баууæндид. Æвзаргæ та-иу дзы дæхæдæг ракæн... – загъта Хаджи.

Рады фыййау уыди куырдадзы кусæг Фидараты Мухарбег. Махарбеджы ныхæстæм байхъуыста, стæй йæм йæ нарæг кæсæнцæстыты сæрты æдзынæг бакаст?

– Уыдон Бедойты Исламы фыстæ сты, фæлæ йæ фыдыфыд мæрдтæй куы раздæхид æмæ мæнæ дæ бынаты куы лæууид, уæддæр ын æнæ Ислам ницы раттин. Ацу æмæ йын йæхи ардæм æрлас. Кæд дын йæ фыстæ иууылдæр дæ разæй скæна, уæддæр йæ бар йæхи. Науæд та йын уæртæ йæ мадæн зæгъ...

Хорз æмæ Исламæн уым быдыргæрон уыд йæ хæдзар. Йæ мад Дуду ракаст дуары хостмæ. Азтæ сæ уæз кæуыл æруагътой, ахæм тъæнтихæг ус, цæстыты бын фæйнæ цалдæр æнцъылды, æцæг йæ сæрыхъуынтæ уыцы сауæй базадысты.

– Абон, дам, уæртæ Цæлыччы быдырмæ Хрущев ссæуинаг у æмæ Ислам дæр уырдаæм аивгъуыдта, фенон, дам, хæстæгмæ нæ паддзахы...

– Æз дæр æй уыцы паддзахы тыххæй агурын. Куывды ку-сартæн нæ сау фыс хъæуы, æмæ сымахмæ йеддæмæ ахæмтæ никæмæ ис. Иу дзы аласон, зæгъгæ, æмæ мæ Мухарбег ской дæр нæ уадзы. Цы зæгъат, уый уын бафиддзыстæм...

– Æгайтма уæ хъæуы, – цингæнæгау бакодта Дуду. – Алас дзы, табуафси, фæлæ уын æз, раст куы зæгъон, уæд уæ Хрущевы нæ уарзын.

– Цæуыннæ йæ уарзыс? – ныддис кодта Махарбег. – Уагæры дын цы кодта?

– Цы мын кодта куы зæгъай, уæд æгæр дзураг у, стæй фыдуынд лæг у. Хъуамæ ахæм фыдуынд лæг лæууа нæ сæргъы?

Махарбегæй йæ катæй дæр æрбайрох, Дудуйы ныхæстæ йын хуыны хос фесты. Сæ ныхас сын фехъуыста сыхæгты ус Фидараты Масинка, æрбаздæхт сæм, хъазæн ныхас дзы сирвæзт:

– Хрущевыл дæ сардаудзæни Махарбег, æмæ дæ уый Сыбыры бинаг къæйы балæууын кæндзæни, Дуду. Рæсугъдæй-фыдуындæй нæ алкæй уазæг дæр у æмæ йæ сбуц кæнын хъæуы... Дæхицæн рæсугъд лæг уыдис, уый Уæрæсейы раздæры паддзах дæр бафиппайдта, æмæ уæд се ‘ппæт дæр ахæмтæ хъуамæ уой?.. Иу та дзы ахæм ваййы.

Махарбегмæ станы чъылдыммæ бæлæсты бын æнхъæлмæ каст колхозы партион организацийы сæрдар Дулаты Бутъус. Куыддæр фысы къæхтæ зæххыл андзæвыдысты, афтæ Бутъус Кокайты Викормæ арвыста. Къорийы фырт – афтæ йæ хуыдтой фырбуцæй йе ‘мгæрттæ – куы ‘рбацыд, уæд Бутъусмæ дзуры:

– Цас мын дæттут рæстæг?

– Рæстæг? Фондз æмæ ссæдз минуты...

– Æмæ йæ ссæдз минутмæ аджы хайгай куы ныппарон, уæд мын цы уыдзæн?

– Ссæдз минутмæ?! Ницы хуызы... Дæхицæй ма ‘ппæл.

– Хæснаг кæнæм?

– Кæнæм?

Фæхæрд ис Бутъус...

Хуымæллæггæгтæ ма йæ абон дæр æрымысынц, Хрущевы дохтыр, дам, Къорийы фырт кусарт кæнынмæ куыд дæсны арæхсы, куыд рæсугъд хæйттæ йæ кæны, уымæ куыд цымыдисæй каст, стæй йæм куыд бацыд æмæ йын куыд раарфæ кодта, уый. Дзидзайы тыххæй, дам, ацы хатт иу ныхас дæр нæ загъта, æрмæст, дам, агмæ ацамыдта, сфыцут æй зæгъгæ...

Бедойты раз йæ ныхас сæххæст кодта Махарбег: сæ фысы аргъмæ сын Азиаты Георгийы машинæйы нылласта æхсæст мæнæу, цас æмбæлд, уымæй фылдæр.

Колхозы парторг дæр йæ хæснаг бафыста, Хрущев куы ацыд, уымæй иу цалдæр боны фæстæ. Хъæугæрон Къорийы фырт уыцы бон футболæй хъазыд. Цъæх кæрдæгыл Бутъус æрæвæрдта æртæ чъирийы, дзидзайы къуылдыхтæ, халсартæ, бæгæнныы æвгты асыкк.

Уымæ фæкомкоммæ дæлæсыхаг хъазаг лæппу Хъуыссæты Цæра. Бутъусмæ бакаст æмæ йæ, мидбылты худгæйæ, фæрсы:

– Ацы иу асыкк цæй номыл æрбахастай, уый мæхи фаг дæр куы нæ у, уæд?

Бутъус уæд нæма зыдта, Цæрайы йе ‘мгæрттæ бæгæнныы боцкъа кæй хонынц, уый.

– Кæд мын, мыййаг, Донбеттыр нæ дæ? – ныддис кодта Бутъус.

– Хæснаг кæныс? – бауырдыг æм Цæра. – Цалынмæ мæнæ де ‘ртæ гуылыл бадæм, уæдмæ сæ æз иунæгæй ахъуыртт кæндзынæн æмæ дæ ногæй аздæхын бахъæудзæн дуканимæ...

– Кæнын! – сразы та Бутъус, сæ къухтæ кæрæдзимæ радтой, се ‘хсæн æвдисæнæн бацыди Калоты Бидти.

Фæхæрд та ис цъæх кæрдæгыл бадгæйæ дæр Бутъус, уыцы æнæдзургæйæ та йæ дзыппæ нывнæлдта æмæ йæ шофыры хъæу-мæ арвыста...

Æз мæхæдæг нæ фæрох кодтон, Масинка Дудуйæн Махар-беджы цур кæй загъта, уыцы ныхæсты æцæгдзинад:

– Дæхицæн рæсугъд лæг уыдис, уый Уæрæсейы раздæры пад-дзахы бинонтæ дæр бафиппайдтой...

Сæ сыхæгты зæронд лæг Бадриаты Ирым мын куыд радзырд-та, афтæмæй Дудуйы цардæмбал Сауи уыди къæбæлдзыгсæр, бæрзонд, хæрзконд æмæ тымбылдзæсгом. Искуы-иу æнæзонгæ ран сæмбæлд, зæгъгæ, уæд-иу ыл адæм сæ цæст æрæвæрдтой. Йæ тæккæ лæппуйæ куы уыд, уæд хъæуы куыста курдиатджын къамисæг Туаты Гого. Гогойæн кæддæр къамисæн сæрвыста Уæрæсейы паддзах Никъала. Уыцы хорздзинад нæ фæрох Го-гойæ æмæ-иу Бетъырбухмæ рæстæгæй-рæстæгмæ арвыста йæ хуыздæр къамтæ. Иухатт, хъæуастæу цы рæсугъд аргъуан уыд, уый цур систа Дудуйы фидæны цардæмбал Сауийы дæр, иннæ æндæр къамтимæ йæ арвыста паддзахæн. Мæйы фæстæ Хуымæл-лæджы æндæр ницыуал дзырдтой:

– Гогомæ паддзахы бинонтæ писмо сæрвыстой!..

Дæ къамтæ, дам, иууылдæр нæ зæрдæмæ фæцыдысты, «осо-бенно этот красивый осетинец в черкеске на фоне церкви...» Мæхинымæр, зæгъын, Гого дзы иу къам йæхимæ æнæ ныууадзгæ нæ фæуыдаид. Фыццаджыдæр мæ фæндыд Сауийы къам фе-нын, Дуду Хрущевыл кæм нæ барвæссыд, фыдуынд хицау æй кæм рахуыдта, уым йæхи лæг та уагæры цавæр уыд, зæгъгæ. Хуымæллæджы Туатæй иу хæдзары дæр нæ разынд, æмæ уæд Дзæуджыхъæуы ссардтон, абон ма Гогойы цотæй цардæгас чи у, уый – Æхсары. Мæ цуры мын йæхи альбомтæ фæрафæлдах-бафæлдах кодта, фæлæ уым дæр уыцы къам нæ разынд. Æрæдждау дызæрдгъ ныхас загъта: Сталин куы амард, уый фæстæ, дам, нæ хъæуы горæтæй æрцæуджытæ зылд, мах дуар дæр æрбахостой, сæхи бæстæзонæн музейы кусджытæ схуыд-той, зæронд къамтæ, дам, æмбырд кæнæм, æмæ уыцы къам уыдон йеддæмæ ничи ахастайд. Æз Æхсарæй мæ фæндаг уыцы музей-ыл ракодтон, фæлæ та уырдыгæй дæр афтидæй раздæхтæн, зæронд кусджытæй, дам, ам ничиуал ис, мах, дам, сын ницы зонæм...

Хæритоны быдырон стан, 8 август. Дрис Билары бынаты æрбадти. Мæнæ куыд райдыдта, цалдæр боны обком, райком, базарадон кусджытæ æмæ хъæуы фæллойдгæнджытæ цы фынгæвæрд цæттæ кодтой, уый. Станы цур митинг куы фæци, Билар æмæ Хрущев трибунæйæ зæхмæ куы æрхызтысты, уæд сыл амбырд сты сылгоймæгтæ, ирæттæ, уырыссæгтæ Иры алы кæрæттæй, сæ къухтæ сын исынц, фарстатæ сæм дæттынц. Кæрдзинаг зæронд лæг, зындгонд кадæггæнæг Таутиаты Дрис дæр сæ фарсмæ лæууыди, каст æмæ цæуылдæр худти, стæй цы ахъуыды кодта, Хуыцау йæ зонæг, фæлæ кæуылдæрты иуварс ахæцыд æмæ Хæритоны станы асинтыл хъавгæ схызт, ничи йæ баурæдта, мидæмæ бацыд. Уæдмæ Билар Хрущевы хъусы цыдæр бадзырдта, станмæ йын мидæмæ ацамыдта къухæй. Йæхæдæг уыцырдæм фыццаг къахдзæф акодта. Хрущев йæ фæдыл, уый фæдыл та Иссæ...

Рагацау ныхасгонд куыд уыдысты, уымæ гæстæ фынджы хистæрæн хъуамæ Билар йæхæдæг сбадтаид, фæлæ кæсы, æмæ йæ бынаты бады, æнæхуынд уазæг кæмæй фæзæгъынц, ахæм лæг, Дрис. Худы сæм, къухæй сæм амоны, рацæут, мæнæ мæ фæйнæфарс æрбадут. Ам фынгыл чи баддзæн, уыдоны номхыгъд куы кодтой, уæд дзы ацы зæронд лæджы кой нæ уыд. Уый уыцы бон агуырды уыди Дзæуджыхъæуы æфсæнвæндаджы вагзалмæ – Кæрдзынæй йæ сæрмагонд машинæйы сластой. Æмæ уым йæхи карæн дыууæ зæронд лæгимæ Хрущевы размæ рахастой æртæ чъирийы, уыдон ын скуывтой фыццаг ирон зæххыл. Се ‘гъдау куы скодтой, уæд та йæ уыцы машинæ хъуамæ фæстæмæ ныхæццæ кодтаид йæ райгуырæн хæдзармæ, Кæрдзынмæ.

– Фæлæ Дрис цы бакуыста, уымæ ма байхъус, – дзырдта мын райкомы фыццаг секретарь Фидараты Мæхæмæт. – Куыддæр машинæ горæтæй рахызти, афтæ Дрис бафиппайдта, паддзахы фæндагыл суанг Хæритоны зæххыты онг милицæ кæй лæууынц, уый. Æмæ ахъуыды кодта: «Хрущев Хæритонмæ куы нæ цæуид, уæд уым милицæ нæ лæууиккой». Уымæй дæлæмæ дзы милицæ нал уыди. Æмæ машинæ бауromын кодта. Шофыр, магуыр, банхæлдта, ацы зæронд лæг æвæццæгæн, йæхи хъуыдыйы цæуы, зæгъгæ, æмæ фæндагæй иуварс фездæхт. Дрис рахызт æмæ уæртæ Хæритоны нартхоры арфы бафардæг æмæ уырдыгæй шофырмæ рахъæр кодта:

– Ты, давай, назад езжай!

Ноджы ма цыдæртæ. Æрдæг иронау, æрдæг та уырыссагау. Иудзырдæй, Дрис уым баззæд, дыууæ сахатæй фылдæр дзы фæбадт, цалынмæ Хрущев не ‘рцыд, уæдмæ. Уый фæстæ-иу уыдæттæ цымыдисæй дзырдта, йæхицæй æппæлæгау. Диссаг у, æвæдза, зæронд адæймаг: сывæллоны хуызæн æнæхин свæййы. Хрущев Хæритонимæ кæрæдзийæн куы фæхъæбыстæ кодтой, уæд та нартхоры мидæмæ бацыдысты. Уыдонæн фæстæмæ сæ рацыд æмæ машинæйы сбадынмæ куыд хъавыдысты, афтæ Дрис дæр сæ тæккæ цур кæцæйдæр куы фæзынид. Хрущевы цæст ыл æрхæцыд æмæ дын фæхъæр кодта:

– Ой, какой осетинец-красавец, садись-ка со мной...

Æмæ дын йæ хъахъхъæнæгæн афтæ:

– А ты садись в заднюю машину.

Дрисмæ бакæсынæй диссагдæр ницы уыд: йæ сæр бæрзонд систа æмæ фæлгæсы гом машинæйæ, адæм ма уынынц æви нæ, зæгъгæ.

Иуныхасæй, цы рауад, уый рауад: Дрис Билары бынат байста. Иууылдæр куы ‘рбадтысты, сидтытæ куы райдыдтой, уæд къæбицæй нуазæн рахастой æмæ йæ радтой Билармæ. Уый йыл фидар æрхæцыд, Хрущевмæ азылд æмæ йын дзуры:

– Никита Сергеевич, это вам бокал от всего осетинского народа...

Уæд æм Дрис йæхи нал баурæдта:

– Йæй, ам хистæр чи у, ам?!

Билар æм æргуыбыр кодта, цыдæр ын бадзырдта йæ хъусы, æмæ уый æрсабыр. Уый фæстæ мын Билар дзырдта, Дрис, дам, ма хатыр ракуырдта йæ къæйных фарстайы тыххæй, æцæг, дам, дæ Хуыцау Хрущевæй лæгдæр скæнæд.

Уым ма Билар хъуамæ йæхи номæй Хрущевæн балæвар кодтаид ирон сыкъа. Афтæ зæгъæн ис, æмæ уымæй размæ бонты обкомы цалдæр кусæджы æндæр ницы архайдтой – ахæм лæвар агуырдтой. Иу цалдæр фæдтой, фæлæ сæ зæрдæмæ нæ фæцыдысты, уæдæ аивады фонды, музейты дæр нæ разынд ахæм. Æмæ сын уæд иу чидæр афтæ зæгъы æз, дам, Дзуарыхъæуы Куыдзиаты Ладома зонын. Ныццыдысты уырдаæм дæр, фæлæ йæ зæронд лæг кой дæр не ‘суагъта, æз, дам, дзæбидырыл уый тыххæй нæ фæцуан кодтон. Билары йæхи тынг куы хъæуид, уæд мæм йæхæдæг уайсадгæ кæны, хорз ма куы зоны. Обкомы кусджытæ фæстæмæ аздæхтысты æмæ йæм хъæуы хицауы æрбаластой, уый дæр ын ныллæгъстæ кодта, фæлæ уымæ дæр нæ

байхъуыста. Хъæусоветæй Билармæ сдзырдтой, хабар ын ракодтой, мах, дам, чи хъæуы, ахæм сыкъа, махæн æй нæ дæтты. Æмæ уæд Билар йæхæдæг æрцыдис, кæрты астау фынгыл дæр ма абадт уыцы æнæвдæлон уæвгæйæ. Рахастой сыкъа.

Зындгонд зæрингуыр дæм тынг базылди, цæхæртæ йæ скалын кодта. Хъуыд ын æмбæлгæ агъуд бахуыйын, фæлæ республикæйы ахæм каджын хъæдабæ иу дуканийы, иу скълады дæр нæ разынд æмæ та уæд Билар телефоны хатæл систа, Мæскуыйы кæмæдæр ныдздырдта, дыккаг бон æй схæццæ кодтой.

Гъе уыцы сыкъа мидæмæ хæссынвæнд куы скодтой, уæд сæ Хрущевы дохтыр, стæй йæ хъахъхъæнæг дæр уым, сыкъайы, бæгæны кæнын нæ уагътой. Æз сæм æддæмæ рацыдтæн, иу-варсмæ сæм бадзырдтон æмæ, зæгъын, ныртæккæ кæй зæххыл стут, уымæн исты зонут? Сымах, зæгъын, стут Ирыстоны, махмæ, ирон адæммæ та афтид сыкъа фынджы уæлхъус нæ фæлæвар кæнынц, æмæ мах не ‘гъдау паддзахы фынгыл дæр нæ халæм. Мæхæдæг уыцы бæгæныйæ фæйнæ агуывзæйы рауадзын кодтон, зæгъын, æз дæр уе ‘мныт кæнын, фенут ма йæ. Цы гæнæн ма сын уыд, анызтой сæ æмæ-иу куы ныддис кодтой: «Мæнæ цы диссаджы нозт у, мæнæ!»

Уыцы сыкъа мидæмæ дзагæй бахастой, Билармæ йæ радтой, æмæ та уый Хрущевырда æм азылд:

– Никита Сергеевич, это вам снова особый почетный бокал от осетинского народа, содержимое надо выпить, а сам бокал – ваш...

Уый та йæ райста, уыцы æнæдзургæйæ бæгæныйæ схуыпп кодта æмæ нал нуазы, æвæццæгæн, йæ зæрдæмæ нæ фæцыд. Дрис та йæхи нал баурæдта:

– Хрущев, пей, пей, Хрущев...

Уый йæм разылд, йæ сæр æм тилы:

– Не могу, не могу...

Уæд та йæм Дрис дзуры:

– Йæ, Хрущев, ты знаешь, Бата два сына был... Будзи и Асланбег. Асланбег так сказал: «Кто пить не может, на войне не годится».

– Ой, ой, ты меня не агитируй, старик, я пить не буду...

Цы гæнæн уыди, паддзахæн тыххæй куыд бануазын кæндзынæ, æмæ уæд сыкъа къухæй къухмæ ацыд, рудзынджы цурмæ куы ныххæццæ, уæд хуры тынтæм бынтондæр сæрттывтæ, æвзист æмæ сызгъæрины тылд уыдис, мæнæ цыма аргъæутты сыкъа у.

Ныр æз кæсын, æмæ дзы Хрущев йæ цæстытæ нал исы, стæй дын хъæрæй афтæ:

– Пейте, пейте, но посуда моя, посуда моя, верните...

Хъулаты Мырзабегмæ сыкъа куы ныххæццæ, уæд уый сыстад, Хрущевмæ разылд æмæ йæм дзуры:

– Никита Сергеевич, мы вам сделали?

– Что сделали, что сделали? – скатай Хрущев.

Уæд ын Мырзабег афтæ:

– Мы вам сделали Исса Плиева, мы вам сделали Харитона Албегова, мы вам...

Хрущев ын йæ ныхас аскъуыдта:

– О, о, молодцы, – йæ къухтæ хæрдмæ фæхъил кодта, – делайте еще, делайте...

Гъе афтæ хъазгæ-худгæйæ фæбадтыстæм, – ууыл фæцис йæ ныхас Фидары-фырт.

Колхозы сæрдар Колыты Хаджийæн сæрмагондæй фæдзæхст уыд фынджы æгъдаумæ хъус дарын æмæ кæрæй-кæронмæ уырдыг фæлæууыд. Уый дæр уыцы бон мысы:

– Дуар гом уыд æмæ æз кастæн, Хрущев йæхи фынгыл куыд дары, уымæ. Дыккаг æви æртыккаг сидт куы бакодтой, уæд кæсын, æмæ йын йæ дохтыр бахаста асттигъон мигæнæн, хъæдæй арæзт, хæринаг бирæ рæстæгмæ узал кæм нæ кæны, ахæм. Байгом æй кодта, къуырф тæбæгъ дзы систа, цыдæр дзы æркæнынмæ хъавыди, фæлæ йæм Хрущев хæрдмæ скаст æмæ йын загъта:

– Все это пока не надо. За этим столом все для меня есть...

Дохтыр разылд, мæ рæзты рацыди, термос йæ раздæры бынаты нæма сæвæрдта, йæ сæр ын нæма æрæхгæдта, æмæ сæ уæд æз равзæрстон, цавæр хæринагтæ йын ласынц йемæ, уый: сауфагæйæ* кас æмæ балеркæсæджы хъæрмхуыпп. Уæдмæ сау фысы дзидза дæр сфыхт, Дулаты Жорæ дзы кæхцы æрбахаста, дохтыры цур сæ æрæвæрдта, сæ тæф хæрдмæ бырста. Æнæуи дæр уыцы дохтырæн йæ цæсгом сырхцъар уыд æмæ ныр бынтондæр ныссырх. Жорæ йæ фæрсы:

– Что отобрать для уважаемого Никиты Сергеевича?

Уый сæ фæракал-бакал кодта, стæй дзы равзæрста фæрсчытæ, иу уæн æмæ цæмæндæр бæрзæй. Æмæ сæ уæртæ фæхæссы. Хрущевмæ æргуыбыр кодта æмæ йын, дзидзатæм амонгæйæ, цыдæр

* Сауфагæ – гречка (Ред.)

загъта. Хрущев бахудти, Билармæ азылд æмæ йын йе уæхск æрхоста, мæнмæ гæсгæ йын уыцы хуызы арфæ кодта. Уый мæнæн дæр æхсызгон уыд, зæгъын, Махарбеджы фыдæбæттæ дзæгъæлы нæ фесты.

Иу хъуыддаг ма бафиппайдтон, уый дæр Хрущевæн йæ хуымæтæгдзинадыл дзурæг у: цыдæриддæр йæ разы фынгыл хæринагтæ уыдис, уыдонæй, мæнмæ гæсгæ, се ‘ппæтæй дæр сахуыста. Æппæты разæй куы скуывтой, уæд ын Билар йæ тæбæгъы чъирийы карст æрæвæрдта, уый йæ систа, раздæр æм фæракæсбакæс кодта, зæрдиаг рус дзы ныккодта, стæй Билармæ бакаст, йæ сæр разыйы тылд кодта. Скувыны размæ æз уыцы фынгыл хуыйы дзидза æвæрын нæ бауагътон, нæ Хуыцау нын æй нæ ныббарстаид. Куы рахастой хъыбылы дзидза, уæд ын уымæй дæр æрдих кодта йæ дохтыр, нурыдзæхдон дзы уыдис æхсыры-цъæрттæй конд, уым-иу æй зæрдиагæй атылдта.

Хъæбæрæй цы нызта, зæгъгæ, мæ арæх афæрсынц. Коньяк. Цал дзы банызта, уый нæ зæгъдзынæн, мæ нымадæй фондз-æхсæз уыдысты, æцæг йæ агуывзæ дзаг кæнын никуы бауагъта. Мæнæ йын лæварæн цы сыкъа æрбахастой, бæгæнымæ, уымæй нуазын нæ бакуымдта, æрмæст дзы сахуыста, стæй йæ коньячы агуывзæ систа, сыкъа дзы бакъуырда, йæ дæле Василий Павлович Мжаванадзе бадт æмæ йæ уымæ алæвæрдта:

– Передайте это генералу, пусть Исса и за меня выпьет...

Фынджы уæлхъус Иссæ йæхи дардта тынг уæздан, фылдæр лæуыди хъусæй. Æз æнхъæлдтон, зæгъын, фынгыл Иссæ дæр сыстдзæн æмæ ирон лæгæн куыд æмбæлы, афтæ Хрущевы тыххæй гаджидау зæгъдзæн, нуазæн ын ратдзæн. Фæрæдыдтæн. Хæритоны хуымы раз куы æрхызтысты машинæйæ, уæд Хæритоны фæдыл иууылдæр бацыдысты, Иссæ æмæ Мжаванадзе та фæндаджы астау лæугæйæ баззадысты. Уый Хрущев бафиппайдта æмæ нартхоры æхсæнæй радзырдта, абон дæр ма йæ ныхæстæ мæ хъусты зæлынц:

– Товарищ генерал, заходи в кукурузу, ты что, боишься что ли? Нæ йæм бацыд Иссæ...

Æз мæхæдæг Иссæйæ тынг бузныг фæдæн. Мах фынгмæ нуазæн куы бахастам, æз, колхозы сæйраг инженер Хосроты Алексей, механизатор Пхалæгаты Барис, фæскомцæдисонты раздзог Хуыттыаты Валерик æмæ Моргуаты Зина, уæд нын æппæты разæй Иссæ сыстад, цалынмæ арфæ кодтам, цалынмæ махæн арфæ кодтой, уæдмæ не ‘рбадтис...

Æмæ ма фæстагмæ... Фынгæй куы сыстадысты, бæстæ хъæлдзæг дзолгъо-молгъо куы ссис, уæдмæ мах лæууыдыстæм станы асинтыл æмæ мæ зæрдыл бадардтон дыууæ ахæм нывы...

Таутиаты Дрис, æвæццæгæн, æгæр бахъæлдзæг, зæронд лæгæн цастæ хъæуы, æгъдау æй, мæгуыр, æрцахста æмæ кæйдæр баййардта, мæ хъисын фæндыр, дам, мын рахæсс æмæ æз Хрущевæн æрцæгъдон. Уыцы чидæр ын æй нæ ардта æмæ схъуын сты. Æмæ уæд Дрис цы ахъуыды кодта, Хуыцау йæ зонæг, фæлæ йæ риумæ æркастис, иуцасдæр йæ сæр хæрдмæ нал иста, стæй йæ цухъхъайы бæрцытæй иу сæппæрста, раздæр æй йæ армытæппæны тынг ныхъывта, цыма йын йæ уды хъарм лæвæрдта, уыйау, стæй адæмы æхсæнты балæгæрста æмæ Хæритоны уæхсчы сæрты уый Хрущевмæ балæвæрдта:

– Хрущеву от Таутиева... Подарка.

Хрущев кæимæдæр йæ ныхас фæуагъта, райста йæ æмæ Билармæ бакаст, ома, ай циу. Билар йæ мидбылхудт нæ уромы, куы уазæгмæ бакæсы, куы Дрисмæ, цыдæртæ дзуры, адæмы уынарæй нæм нæ хъуысти...

Дыккаг... Хрущевы хъахъхъæнджытæй иу нæ цурмæ къæбицæй рахонын кодта райпойы хицау Гугкаты Бексолтаны æмæ йын уæзданæй афтæ зæгъы, уæ кæрчытæ, дам, нæ зæрдæмæ тынг фæцыдысты æмæ, кæд гæнæн ис, уæд нын дзы немæ фæндагмæ батух. Уыйас, дæр, дам, уæ хъæуæд. Фæстæмæ фæзылди къæбицмæ Бексолтан æмæ сын уайтагъд рахаста урс гæххæтты тыхтон, сæ машинæйы цурмæ семæ цæуылдæр ныхасгæнгæ ацыд. Фæстæмæ цыдæр мæстийæ раздæхт æмæ йæм нал фæлæууыдтæн æнæ бафæрсгæ, зæгъын, цы кодтай. Куыд мын радзырдта, афтæмæй хъахъхъæнджытæй иу машинæйы фæстаг гуыффæ куы фегом кодта, уæд, дам, кæсын æмæ Ирыстоны номæй Хрущевæн цы зынаргъ сыкъа балæвар кодтой, уый уым, цалхы дзыхъхъауы æвæрд. Сæ иу æм фæлæбурдта, йæ агъудæй йæ феппæрста æмæ уыцы кæрчытæ уым фæцавта, хойрæгтæ хæссæн хызын дзы рауайын кодтой. Хуыцау хорз, æмæ йæ Билар нæ федта...

Уазджытæ куы ацыдысты, цымыдис адæм дæр хæлиу кæнын куы райдыдтой, уæд Фидараты Мæхæмæт Дулаты Жорæйæн ныффæдзæхста, абонсарæй, дам, лæггад чи кодта, ныр та, дам, уыдон сбадæнт Хрущевы фынгыл, фæндараст ын зæгъæнт. Æз дæр дзы бахаудтон. Уымæй размæ дæр æмæ уымæй фæстæмæ

дæр æз ахæм бæркаджын фынг нæ федтон. Æмæ уым диссагæй ницы ис. Ирыстонмæ, Билары загъдау, уымæй зынаргъдæр уазæг нæма ссыди, стæй, чидæр куыд бафиппайдта, уыйау сæ хуымæллæггаг æфсинтæ сæ хæдзæрттæй, мыййаг, не ‘рбахастой, уагæр, дам, ма базарадон кусджытæ ацы фынджы номыл паддзахады къæбицтæй кæй раластой, уыдон иууылдæр æвæргæ куы æркодтаиккой. Æз мæхæдæг æвдисæн уыдтæн, партийы обкомы кусджытæ, чи ма дзы баззад, уыцы коньяччытыл куыд фæхæлоф кодтой, уымæн – фæйнæрдæм сæ скъæфтой, райсом, дæр, дам, нæ кабинетты нæ уазæджы ном ссардзыстæм...

Мах та æппæты фыццаг Хæритоны цæрæнбонмæ скуывтам. Æмæ уыдæттæ, кæйдæр загъдау, сæ ныхасы аргъ дæр не сты, сæйрагдæр уыди нæ Цин æмæ нæ Сæрыстырдзинад уыцы Бонæй, Хæритонæй, Хуымæллæгæй, Ирыстонæй. Стыр бузныг уыдыстæм нæ зынаргъ уазæгæй дæр. Дулаты Бутъусы басидт, Хæритонæн дыккаг Геройы ном раттынмæ та нæм Хрущев йæхæдæг куыд ссæуа, ахæм фарн уый дæр уæд æмæ мах дæр, зæгъгæ, цæмæй Стыр Хуыцаумæ фехъуыса...

Фæлæ...

Уыйхыгъд та нæм дæс азы фæстæ ссыди нæ Цæдисы иннæ Стырдæр Лæгтæй иу – партийы Центрон Комитеты секретарь Егор Лигачев.

ДЫККАГ ХАЙ

ÆРТÆ БОНЫ МЕНЮ. Уыди 1984 аз, апрелы фыццаг бонтæй иу. Уалдзæджы хъарм нырма зæрдæзæгъгæ нæма ахъардта уазæгуарзон Ирыстоны зæххы...

Уыцы бонты нæ бæстæйы мыхуыры æппæт фæрæзтæ дæр æзфæраздæронæй фыстой æмæ дзырдтой, Лигачевæн уый йæ куысты пъланмæ гæстæ арæзт балц у, зæгъгæ, раджы, дам, равзæрста йæхицæн Цæгат Ирыстон, уыцы гыццыл республикæйæн йæ хъæууон хæдзарад цы уавæры ис, уый йæхи цæстæй фенын, Дзæуджыхъæуæн та йæ 200 азы юбилейы дæр сæмбæлын. Фæлæ Мæскуыйы дæр æмæ нæхимæ дæр бирæтæ сусу-бусу кодтой Лигачевæн йе ссæуыны æцæг æфсоны тыххæй.

Уый та, дам, ахæм уыд. Уæдмæ дыууæ азы дæр æххæст нæма лæууыди Билары фæстæ Ирыстоны сæргъы Одинцов, фæлæ

йæхи равдыста æнахуыр карз æмæ мастисæгæй. Кремлы йын йæ размæ цы хæс сæвæрдтой, уый æххæст кæнынмæ бавнæлдта æгæр зæрдиагæй: Билары фарсмæ чи лæууыд, уыдоны ныххæлиу кæнын, ирон интеллигенцийы минæвæртты кæрæдзиуыл сардауын, кæйдæрты хъысмæттæ сзыгъуыммæтæ кæнын. Афæдзырдæг дæр нæма куыста Одинцов, афтæ газет «Правда» фыста, ныртæккæ, дам, Кремльмæ Цæгат Ирыстонæй фылдæр хъæстытæ никуыцæй цæуы. Кæд ын уырдыгæй иуты фæстæмæ сæрвитынц, дæхæдæг сын исты мадзæлттæ араз, зæгъгæ, уæддæр æй Одинцов æмбæрста: æгæр-æгæр куы кæна, уæд ын æй иухатт ЦК-йы дæр нæ ныббардзысты. Æмæ иуахæмы бахоста йæ хæлар Егор Лигачевы кусæнуаты дуар, æмæ йын загъта, цæмæй Ирыстонмæ ссæуа, фæна алцыдæр йæхи цæстæй.

– Ахæм лæг нæй, æмæ æрмæстдæр æвзæрдзинæдты дзæкъул чи у, ахæм лæг дæр нæй, æмæ айдагъ хорздзинæдтæ кæмæ ис, – дзырдта мын партийы обкомы хъæууон хæдзарады хайады сæргълæууæг Колыты Хаджи. – Цы цыди нæ фыццаг секретарæй мæ зæрдæмæ? Одинцов, фос цавæр хос хæрынц æмæ уыцы хос куыд хус кæнынц, хус æй цæмæн кæнынц, уымæн мур дæр ницы ‘мбæрста. Силос дæр цавæр кæнын хъæуы, уый дæр нæ зыдта. Фæлæ уый базыдта, хос цæмæй фылдæр уа æмæ фылдæр лæууа, уый тыххæй йæ цыбыр рæстæгмæ æнæмæнг бахус кæнын кæй хъæуы. Æмæ ууыл ныххæцыди. Уый нæ колхозтæн æгасæй дæр сæ сæйрагдæр хæс сси, мингай тоннæтæ дзы хус кодтам. Ноджы ма тынг тыхсти фосдарæн комплекстæ цы хæдзарæдты уыдис, уым фосдарджытæн æмбæлгæ уавæртæ саразыныл дæр. Алы фермæйы дæр хъуамæ æнæмæнг уыдаид абана, телевизор, дохтыр, хилдасæг... Æз дын зæгъын: уымæй размæ уыдæттæ уый хуызæн ничи домдта бынæттон разамонджытæй. Тынг арæх сæм бæрæггæнæг цыдис. Зæгъæм, Хуымæллæгмæ. Цыдæр сусæг нысаниуæг кæй уыдис уыцы цыдтытæн, æз уый æрæджиау бамбæрстон. Одинцовæн бæгуыдæр æмбæлдис мæн, йе ‘мкусæджы, хъæууон хæдзарады æппæт фарстæн дзуаппдæттæджы, уæд та ма иу хатт йемæ аласын. Никуы. Стæй йæ зыдта, æз уыцы хъæуккаг кæй дæн, уый дæр. Фæлæ... Лигачев нæм ссæуы, зæгъгæ, куы ахъæр, уæд ма мын æй цы базонын хъуыд?

Партийы обкомы бюройы сәрмагонд æмбырды протоколты фыст ис, Лигачевæн фынгæвæрды тыххæй сæ хъуыдытæ чи загъта,

уыдоны номхыгъд: обкомы дыккаг секретарь Челдыты Алыксандыр, Министрты Советы сардар Цæгæраты Михал, базарады министр Александр Митин, уыдоны фæстæ кæронбæттæн ныхас загъта Одинцов йæхæдæг. Цы дзырдтой, цы фæндæттæ бахастой, уый дзы нæй, ис дзы æрмæст ахæм уынаффæ: ЦК-йы секретары сбущ кæныны хъуыддæгтæн дзуапп дæтдзæни Митин.

Уый йæхимæ фæсидт республикæйы хæрæндæтты æмæ рестораны тресты хицау Едзойты Хъазыбегмæ, стæй ма сыл бафтыди партийы обкомы промышленносты æмæ базарады хайады хицау Садовникова. Суанг сихæрттæм фæбадтысты æмæ скодтой меню, цы æртæ боны нæм фæуыздæн Лигачев, уыцы æртæ боны йæ алы хæрдæн дæр.

Фыццаг бон. Фынг хъуамæ арæзт æрцыдаид æцæг ирон æгъдаумæ гæсгæ, хъуамæ, дам, æй фыццаг минуттæй фæстæмæ банкъардтаид, абон Ирыстоны зæххыл кæй ис, уый. Цы æрæвæрæм фынгыл ахæм рæстæг? Æртæ уæливыхы, æртæ фыджыны, фыс-кусарт хæйттæгондæй, йæ сæр æмæ бæрзæй, бæгæны, арахъхъ, халсартæ æмæ дыргътæ. Уырыссæгтæ куыд фæзæгъынц, на всякий случай ма дзы уыздзæни нурызæхдон æмæ цывыздæхдон дæр. Кæд, дам, йæ зæрдæмæ нæ цæуой, уæддæр нæ фесæфдзысты, нæхиуæттæй дзы исчи йæ дзидза уæддæр тулдзæни...

Дыккаг бон. Хъуамæ йын скæной уырыссаг фынг. Уæддæр, дам, Уæрæсейы цæрæм, уырыссаг лæг нæм ссæуы уазæгуаты, йæ зæрдæ йын уымæй балхæнæм. Хъуамæ дзы тæккæ бæрæг астæу сфидауа æнæхъанæй фых хъыбыл, стæй ма, йемæ цы фембæлы, уыдæттæ. Зæгъæм, судзаг цывыздæхдон, алыхуызон халсартæ. Фыццаг сидты фæстæ рахæсдзысты чыиритæ, кувгæ сæ куыд не скæной, афтæ, семæ ирон бæгæны дæр.

Æртыккаг бон. Кæронбæттæн фынг дæр æртæ дзаджджын уæливыхæй, стурæ æртæ фæрскай, цæмæй йын йæ фæндаг тæхгæ-нæргæ Уастырджийыл ныффæдзæхсой. Хицæнæй йемæ аласынæн дæр хъуамæ цæттæйæ лæууыдаиккой æртæ уæливыхы, фысы æртæ фæрсчы, сæ цъыс-цъыс ма куыд цæуа, афтæмæй. Чи зоны, дам, сыл хæдтæхæджы искæимæ æрбаддзæн, чи зоны, та сæ йæ хæдзармæ баласдзæн...

Раздæр куыд ныхасгонд уыдысты, афтæмæй меню æртæйæ иумæ бахастой Цæгæраты Михалмæ. Уый йæм уыцы æнæдзургæйæ фæракæс-бакæс кодта, ницы фау æм ссардта æмæ уæд ахæм стыр кабинеты хицауæн куыд фембæлы, ахæм формалон, æнæуд ныхæстæ загъта, ома, дам-иу, хойрæгты хæрзхæд-дзинадмæ уæлдай æргом аздахут, стæй-иу чызг-лæггадгæнджыты рæсугъддæрты равзарут æмæ сын ныффæдзæхсут, цæмæй сæ мидбылты фылдæр худой, æцæг ирон уазæгуарзондзинад равдисой... Стæй сæ арвыста фыццаг секретарьмæ, мæнæ, дам, æм ныртæккæ бацæут.

Уымæн дæр йæ цуры уыцы меню куы æрæвардтой, уæд сын æгæр-мæгуыр æрбадут дæр нæ загъта, æрмæст уыцы æнæдзургæйæ гæххæттытæ йæ цæстытæм хæстæг схаста. Фæстæдæр Митин къорд хатты æрымысдзæн:

– Ау, Одинцов Цæгæрайы-фыртæй дæсныдæр куыд хъуамæ уа уазæджы бахынцынмæ, зæгъгæ, цин кодтам: уый йæм куы ницы фау æрхаста нæ менюмæ. Фыдæнхъæл фестæм...

Одинцов иуцасдæры фæстæ йæ сæр фæхыл кодта, цæмæндæр йæ кæсæнцæстытæ стьолмæ аппарæгау кодта, æмæ уæд йæ цæсгом сырххулон куыд афæлдæхт, йæ цæстыты масты уылæнтæ куыд сабузтой, уый бæлвырдæй разынд. Хицæнтæй сæ алкæмæ дæр бакаст æмæ сыл сбустæ кодта:

– Уый уын цавæр хъæддагдзинад у? Уæ менюйы мæнæ мæ тæккæ цур ахахх кæнут фысы сæр, йæ бæрзæй... Хъуамæ уыдон фынгыл æппындæр ма уой, уæ ирон чъиритæ та куыд æмбæлы, ахæм дихтæ рагацау ныккæнут æмæ сæ тæбæгъты рæсугъд равæрут, алкæмæн дæр хицæнæй. Æнæхъæнæй сæ куы бахæссат, уæд сæ уым чи дих кæндзæн? Ахæм ми ахæм уазæджы цур не сфидаудзæн...

Уыцы ныхæстæ сын хъыг уыдысты. Фæлæ цы сæ бон уыд? Уæддæр Митин сарæхст æмæ йын афтæ зæгъы, уыцы меню, дам, мах ирон æгъдауы домæнтæм гæсгæ скодтам, дæхæдæг нын куы ныффæдзæхстай бюройы, уæ уазæгуарзондзинад равдисут, ирæттæ, зæгъгæ.

Цыдæр ма бафтауинаг уыд йæ ныхæстыл Митин, фæлæ Иры-стоны хицау йæ хъуыры фæбадт:

– Цал хатты йæ хъуамæ зæгъон?.. Сымахæн уæ зарды цы ис, уый хъæддагдзинады æвдисæн у. Ацæут, æмæ уын куыд зæгъын, афтæ кæнут.

Сæргуыбырæй рацыдысты æртæ бæрнон адаймаджы æддæмæ, иуцасдæр æнæдзургæйæ алæууыдысты, стæй сæм Митин бакаст æмæ загъта:

– Хатгай мæхиуыл дис фæкæнын, ахæм æнæсæрфат ныхæстæм хъусын куыд бафæразын, зæгъгæ...

Ногæй та ныхъхъус, йæ сæр маройгæнгæ батылдта, загъта:

– Хъазыбег, кæд уый афтæ зæгъы, уæд-иу фысы сæр æмæ бæрзæй ма рахæсс, дыккаг бон та-иу, мах куыд фæнды, афтæ бакæн: уый фыддæрагæн хуыйы хъыбыл æнæхъанæй не ‘рæвæрдзыстæм, фæлæ-иу æй лыстæг къуыхтæ ныккæн. Уый афтæ фæнды, мах та – афтæ!

Партийы обкомы дачæ, банкетон зал. Мысы Едзойты Хъазыбег:

– Хъуамæ Лигачевы сæрмагонд хæдтæхæг стахтаид боны иу сахатыл, фæлæ уый байрæджы кодта дыууæ сахатæй фылдæр. Махæн куыд загътой, афтæмæй сихормæ фынг бацæттæ кодтам, фæндыдис нæ, хъармæй сæ куыд сæййæфтаид, уый. Фæлæ, æрæгмæ куы цыд, уæд сæ цæмæйдæрты æрæмбæрзтам, чъиригæ æмæ дзидзайы хæйттæ та духовкæйы сæвæрдтам фæстæмæ. Æз Одинцовмæ маесты уыдтæн æмæ хистæры бынаты бандон æвæрын нæ бауагътон, мæхинымæр, кæд хицау æртæ чъирийы скувын, кусарты сæр æмæ бæрзæй фынгмæ нæ уадзы, уæд ын мах дæр афтæ бакæнæм. Йæхæдæг æй нæ бафиппайдзæн, нæхи ирон лæгтæ та исты сдзурын нæ бауæндзысты, Одинцовы уазæджы цæсты куыд бафтауæм, зæгъгæ. Æз куыд загътон, раст афтæ рауади. Уырны дæ, иу дæр æй нæ бафиппайдта. Дыууæ рæнхъæй сбадтысты, мæнæ цыма зианы фынг уыдис, уыйау. Æдæппæт æхсæз лæджы уыдысты: Одинцов, Цæгæрайы-фырт, Челдыйы-фырт, Лигачев, йе ‘ххуыгæнæг, æхсæзæм бæлвырд чидæр уыдис нæхи уæттæй, фæлæ мæ сау быны рох фæцис.

Обкомы дачæйы банкетон зал дих уыдис æнахуыр рæсугъд æмбæрзæнæй. Махæн Митинимæ сбад, зæгъгæ, дæр ничи загъта æмæ лæууыдыстæм залы иннæрдыгæй, цы нæ вæййы, истæмæ нæм куы бадзурой, зæгъгæ. Сæ ныхас нæм дзæбæх хъуысти. Официанткæ уарæх тæбæгъы уæливыхы иу карст бахаста, æппæты фыццаг æй Лигачевы размæ æрæвæрдта. Кæсын, æмæ уый кард æмæ вилкæ райста, æрлыг дзы кодта, ахордта дзы, Одинцовмæ бакаст æмæ йæ фæрсы:

– Ай цавæр диссаджы хæрзад хæринаг у? Æз ахæм мæ цард-царæнбонты фыццаг хатт хæрын...

Одинцов дзуапп раттынмæ йæ ныфс нæ бахастайд, æви цы загътаид, уый нæ зыдта, уымæн ницы бамбæрстам, фæлæ Цæгæрайы-фыртмæ бакаст, æмæ уæд уый афтæ райдыдта:

– Ирыстонмæ мæнæ дæ хуызæн зынаргъ уазæг куы æрбафты, уæд ын фынджы уæле сæвæрæм æртæ æнæхъæн чъирийы, сæ сæрыл физонæг, бæгæныйæ скувынц. Зианы æгъдау та нæм æндæр хуызæн у. Уæд та дыууæ чъирийы æрæвæрынц. Мæнæ уырысмæ куыд сбуц кæнынц уазæджы дзул æмæ цæххæй, афтæ махмæ та æртæ чъирийæ. Мæнæ дзы дæуæн æрмæстдæр иу хай рахастой...

Лигачев æм лæмбынæг хъусы, йæ кард æмæ вилкæ стъолыл нæмæ æрæвæрдта, кæсын æмæ сæ йе ‘нгуылдзтæй тынгæй тынгдæр æлхъивы. Одинцовмæ бакаст:

– Æз уæм дæлæ Мæскуыйæ хорздзинады тыххæй куы ссыдтæн, уæд уын мæ фенд ахæм хъыг цæмæн уыд, ирон æгъдау мын цæуыннæ кæнут?..

Уыцы ныхæстæ мæнæн дæр æмæ Митинæн дæр куыд æхсызгон уыдысты, куыд æхсызгон!

Одинцовы цæсгом сырххъулон афæлдæхт, йæхимидæг стыхст, æрæджиау загъта:

– Нæ зынаргъ Егор Кузьмич, мах фæндыдис, куыд хуыздæр у, афтæ...

Цæгæрайы-фырт йæ бынатæй фестад, махмæ разгъорæгау кодта æмæ загъта:

– Рæвдз искуыцæй æнæхъæн æртæ чъирийы æрбахæццæ кæнут!

Æз та йын афтæ зæгъын:

– Мах абон сæумæрайсом ацы фынджы хæринагтæ цæттæ кæнын куы райдыдтам, уæд нæ уæлхъус лæууыдысты санэпидстанцæйы æмæ Æдасдзинады комитеты кусджытæ. Хуыссæйæ дæр æмæ цыхтæй дæр хъацæнтæн систой. Цалынмæ уыдоны агурæм, цалынмæ æрбацæуой. Æнæ уыдон бафæрсгæйæ кæд бар дæттут, уæд.. Фæлæ нын адонау хæрзхъæд куы нæ рауайой тагъдтагъд кæнгæйæ, уæд уазæджы цæсты нæ бафтдзыстæм?

Митин дæр мæ фарс рахæцыд:

– Нæ уазæджы аккаг æртæ чъирийы скæнын нæ тынг куы бафæнда, уæддæр сæ ссæдз минутмæ нæ бон нæ бауыздæн,

сәйрагдәр та санэпидстанцә әмә нын Әдасдзинады комитет хәбәрәй загътой, әнә уйдонәй уазәгән иу хәринаг дәр йә цуры куыд не ‘рәвәрәм, афтә. Фәлтау цәй әмә афтә бакәнәм: ныр әй исты ныхәстыл дарут, мах та райсом ацафон Хуымәлләгәй уе ссыдмә, мәнә раздәр куыд бауынаффә кодтам, ахәм ирон фынг бацәттә кәндзыстәм. Әцәг дзы хыбылы кой нал уыдзән...

Цәгәрайы фырт йә сәр разыйы тылд бакодта.

Дыккаг бон. Хуымәлләджы колхозы хьомвосы фермә. Мысы колхозы уәды сәрдар Кәсәбиты Руслан:

– Уымәй размә әз ахәм кьуыри нә хьуыды кәнын, Одинцов мах кәд нә бабәрәг кодта. Цыдәр әххуыстә дәр дзы зонәм. Мән-иу йемә ахуыдта әмә-иу фосдарджытимә фәныхас кодта, кәвдәстыл-иу әрзылд. Уәд нә кьухы цыдәртә әфтыди, цыдәртә арәзтам куысты уавәртә фәхуыздәр кәнынән. Әмә уәд цәмәй хәйрәг уыдтән, цы йә зәрды уыдис, уымән. Фәлә мәм иу бон обкомәй куы ардзырдтой, ЦК-йы секретарьтәй чидәр Ирыстонмә ссәуы әмә йә сыхамә уә фосдарән фермә әмә механизацигонд мус фенынмә дәр нылласдзыстәм, зәгъгә, уәд ма мын әй цы бамбарын хьуыд – Одинцов нәм афтә арәх цәмән сагъуыдис, уый.

Ахәм стыр уазәг нәм әрцәудзән, зәгъгә, нә фосдарджытән куы загътон, уәд сын әхсызгон уыди, сәрыстырәй мысыдысты, Хрущев дәр нәм кәй уыдис, уый – әппәт хәәутәм ахәм кад нә хауы...

Бирәйә нәм әрцыдысты уыцы уалдзыгон бон, разәй Одинцов әмә Лигачев. Хуымәтәг ләг мәм фәкаст, уәздан ныхас кодта. Фермәйыл куы ‘рзылди, нә пълантә нын куы федта, уәд мын мә цонгыл әрхәцыд әмә дын афтә:

– Әмбал сәрдар, ацы адәттә, әвәццәгән, сәрмагондәй ме ‘ссыдмә скодтат...

Хьазән ныхас ын уыдис. Скъәттәй иуы йә дзыпмә нывнәлдта, урс-урсид кьухмәрзән дзы сита әмә дзы иу хьулон хьуджы фәтән рагъ әрсәрфта. Кьухмәрзән әппындәр ницыхуызән фәцис әмә уәд зәрдиаг худт бакодта әмә хәрәй загъта:

– Гье ныр мә уырны, сәрдар, мән тыххәй нә, фәлә әрвылбон дәр хьазуатон фәллой кәй кәнут, уый. Бузныг уын уый тыххәй...

Сахаты бәрц фәнихас кодта мемә, фәфарста мә, разыйә нә баззадис. Фәндыдис мә, уазәг немә ирон фынгыл куы абадтаид, уый. Уәливыхтә скодтой нә сылгоймәгтә, иу тохъхьыл аргәвстам, нәхи әхсырәй ахст хъәбәр цыхтытә рахастам. Нә бакуымдта, әцәг Сырх къуыммә бацыд, фынгтә федта, чъиритәй, цыма дзы аходгә кодта, уыйау ратыдта, арфәйы ныхәстә загъта әмә рацыд. Уыцы дзадджын фынгтә нә хъомгәстә әмә хъугдуцджытән баззадысты, дыккаг бон мын дзырдтой, йә цәрәнбоны тыххәй, дам, ын әхсызгонәй скуывтам.

Ныр ацыдыстәм Цәлыччы быдыры астәу механизацигонд мусмә. Ам дәр та афтә: әрзылди, федта, тынг фәдистә кодта, фәфарста мә цәмәйдәрты, йе ‘ххуысгәнәг фыстытәй дыууә блокноты байдзаг кодта.

Цәуынвәнд куы кодтой, уәд Одинцовмә иуварсмә бадзырдтон, загъын, нә уазәгәй әфсәрмы кәнын, әххормагәй куыд хъуамә ацәуа, фермәйы абадын нә бакуымдта, фәлә дәлә нәхи хәдзары мә мад дәр цыдәртә сцәттә кодта уый номыл. Уый мыл йәхи сцагъта, нукуыдәм, дам, цәуинаг стәм, афонмә горәты цәттә сты нә фынгтә. Әз әй ахәм хуызәнәй нукуы федтон. Уымәй иу минут раздәр нә уәлхъус йә машинәйә рахызти мә дзәбәх сыхаг Елойты Валерик әмә, йәхи куыд уәзданәй равдыста, уымә ма кәс. Әвәццәгән нын нә быцәу Одинцовимә фехъуыста әмә уымә нә, фәлә комкоммә Лигачевмә бацыди, хатыр дзы ракуырда әмә йын загъта:

– Мән сымахмә хъәуәй рарвыста мәнә нә сәрдары мад, әртә чъирийы уә номыл скодта әмә, дам, әнәрбацәугә ма фәуәд, кәннод, дам, ууыл дәр, Хрущевыл цы ‘рцыд, уый куы ‘рцәуа, уымәй тәрсын.

– Әмә цы ‘рцыди Хрущевыл? – Ныддис кодта Лигачев.

Әмә уәд Цәгәраты Михал фәразәй әмә йын радзырдта Хрущев, дам, мәнә ам кәддәры нартхоры хуымтә уынәг куы ссыд, уәд ацы фәндагыл фәстәмә аздәхт. Әмә уәдәй фәстәмә ирон адәммә ныхасән баззад, уәд, дам, фынгәй сыстгәйә не ‘гъдаумә гәсгә Фәндагсар Уастырджийы сидт нуазын куы бакуымдтаид, уәд фәфәндараст уыдаид: Кремлы кугсгәйә баззадаид...

Лигачев бахудт әмә загъта:

– Цом, нә сәрдары мады фәнәм... Сылгоймаджы хуынд нымайын хъәуы!

Ам дәр бадын нә бакуымдта, әцәг ма мад Уәлыккәйи кѳухәй иу нуазән ракуырда, раарфә йын кодта. Нә сыхәгты ус, абон уәләуыл нал ис, рухсаг уәд, әвзәртә дзураг уыд, уый-иу уыцы бон арәх әрымысыд:

– Фаджыстә, зәронд усмә цыдысты әмә йын иу дзыппы дзаг кѳафеттә уәддәр әрбахастаиккой. Уыдон цавәр ләгтә сты, и? Әрмәст ләджы ном хәсс әмә сылгоймаджы дә быны скән, әндәр дзы ницы фәхъәуы?

Кәй зәгъын әй хъәуы, Лигачев ахәм уәздан әгъдауән ницы зыдта, фәлә йемә чи уыд, уыдон та? Мәнмә гәсгә, Одинцовәй тарстысты нәхи ирон әгъдау равдисын..

Уыцы бон та, партийы обкомы банкетон зал. Йә мысинәгтә дарддәр хәццә кәны Едзойты Хъазыбег:

– Зноны хуызән ныр дәр та Лигачев әмә йе ‘мбәлттә сихоры хәрдмә әрәджы кодтой, әмә уәд нә уәливыхтә әмә дзидзатә пецы сәр әмә духовкәйә нә райстам. Әз мәхинымәр хъуыды кодтон, зәгъын, кәд Хуымәлләджы сты, уәд сә Кәсәбитә афтә тагъд-тагъд нә рауадздысты. Уалынмә фәзындысты, фәлә дачәйи кәртәй мидәмә нал әмә нал цәуынц. Лигачев бәрз бәласы зәронд кѳодахыл йәхи әруагъта, цәуылдәр сын уым Челдыты Алыксандыримә ныхас бацайдагъ. Одинцов әрбауади мидәмә, хабәрттә куыд сты, зәгъгә, нә афарста, стәй сәм фәстәмә аздәхт. Лигачев уырдаг графины дон рахәссын кодта, йә кѳухтә ныхсадта, цәмәндәр әй хисәрфән нә бахъуыд, цъәх кәрдәгмә сә әрцагъта, доны әртәхтә-иу хурмә ферттывтой.

Мах знон Цәгәраты Михалән куыддәриддәр загътам, афтә бакодтам: сыгъдәг ирон фынг әрәвәрдтам. Әмә ныр мәнән дәр әмә Митинән дәр цымыдисаг уыд иу хъуыддаг: цы кәнид Лигачев, цы зәгъид? Әмбәрзәны фәстәйә хъахъхъәнәм. Мәнә әрбацыди, бәрзонд бәзәрхыг ләг, фынджы цур әрләууыд, иуцасдәр әм әнәдзургәйә уәле бынмә фәкаст, стәй, йә фәсте чи ләууыд, уыдонмә разылд:

– Әз, куыд әй зонут, афтәмәй бирә фәцардтән, бирә фәдтон, бирә кадджын фынгтыл дәр бадтән... Мәнә ма ацы сау еугәфәй, мәнә ацы әрттивәг кәсәгтәй, уәлдайдәр та уә физонджытәй дисы нә бафтаудзыстут... Мәнән ацы фынгыл әппәтәй зынаргъдәр сты мәнә уә ирон әртә чъирийы...

Уæд дын Митин Цæгæрайы-фырты хъусы бадзырдта, дæхæдæг, дам, ма хистæрæн сбад æмæ фынг ирон æгъдаумæ гæсгæ ахæсс. Уый бахудт æмæ Одинцовмæ сæрæй ацамыдта, кæд, дам, зæгъа, уæд. Нæ загъта. Йæхæдæг та хистæры хæстæ йæхимæ райста. Нæдæр Хуыцауы кой, нæдæр Уастырджийы... Æрмæст æртыккаг сидт Лигачевы царæнбоны тыххæй куы загъта æмæ сидты бар Челдыты Алыксандырмæ куы æрхæццæ, уæд уый уазæгæн ирон дзырдзаты рæсугъддæр арфæйы ныхæстæ ссардта, стæй йын Бынаты хицауы номæй нуазæн радта, афтæ, дам, æмбæлы Ирыстоны. Уый йæ райста, арфæ ракодта, схуыпп дзы кодта æмæ йæ фæстæмæ æрæвардта стъолыл. Цыдæр æнкъард нæм фæкасти нæ уазæг...

Раст зæгъын хъæуы, æртыккаг бон, йæ цæуæн боны фынгыл йæхæдæг фæстагмæ хрусталæй конд агуывзæ йæ тæккæ дзаг бакæнын кодта коньякæй, сыстад æмæ сидт загъта ирон адæмы царæнбоны тыххæй, раарфæ кодта æртæ боны йемæ фынгтыл чи фæбадт, уыдонæн, стæй æфсинтæн, ома, мæнæн æмæ Митинæн, загъта тынг, дам, мæ суазæг кодтат. Æмæ уыцы стыр агуывзæ йæ тæккæ бынæй банызта. Куы сыстадысты, уæд та сæрмагондæй бацагуырда хæринаггæнæг æфсинты, æмæ йæ мах уыдоны цурмæ куы бакодтам, уæд се ‘ппæты къухтæ дæр райста.

Æз ма мæ бынаты уый фæстæ дæр къорд азы бакуыстон, бирæ буцгæнинаг уазджытæ нæм фæцыди ЦК-йæ, нæ бæстæйы Министрты Советæй, фæлæ дзы-иу зыбыты иунæджы сæр никуы æрцахста, мæнæ нын фынджы уæлхъус чи фæлæггад кодта, уыдонæн дыууæ арфæйы ныхасы зæгъын. Æрмæст Лигачев сарæхст уымæ, æрмæст уый разынд æппæтæй уæздандæр æмæ æрхъуыдыджындæр.

Уыцы дыууæ «æгасцуайты» фæстиуджытæ. Хрущев нæм ссыди нæ республикæйы автономийы 40 азы юбилейы бонты. Уæд каджын æмбырды Хъæбæлоты Билар йæ раныхас райдыдта афтæ:

– Наш маленький, но древний народ за свою многовековую историю не испытывал еще столь радостных и значительных минут, как сейчас...

Чи зоны, чи зоны... Хъыгагæн, нæ бон базонын нал у, уыдон зæрдиагæй загъта, æви не ‘стыр уазæджы цæстмæ афтæ дзырдта, уый. Фæлæ æцæг уыд иннæ хъуыдаг: уæд æгас бæстæйы

дзыллæтæ нæ Ирыстоныл æрæвæрдтой сæ цæстытæ, кодтой нæм хæлæг, æрвыстой нæм зæрдæбын арфæйы телтæ. Уæлдай хæдхуыздæр цæмæй уа, ууыл бацархайдта партийы Кæсæг-Балхъары обкомы фыццаг секретарь Мальбахов. Уый мæнæ ахæм æхсызгон хъусынгæнинагæй фæцис йæ раныхас, йе ‘ргом Билармæ аздахгæйæ:

– Вы и мы в такие праздничные дни всегда обмениваемся подарками. На этот раз мы не привезли вам традиционного кабардинского скакуна. На таком скакуне, даже самом резвом, ни вы далеко не уедете, ни мы (*оживление в зале, смех*). Мы дарим вам бычка и телочку абердино-ангусской породы. Дарим без всякого намека. Дело вот в чем. Эти бычок и телочка являются прямыми и, главное, первыми потомками тех бычков и телочек, которые были в свое время вывезены Никитой Сергеевичем Хрущевым из далекой Англии...

Цыдæртæ бафтауинаг ма уыд йæ ныхæстыл Мальбахов, фæлæ йæ нал бауагътой, къухæмдзæгъды бын æй фæкодтой. Хрущев йæ бынаты фестад, йæ къухтæ хæрдмæ фæхъил кодта, иннæтæ дæр æй бафæзмьдтой.

Уыдон æхсызгон минуттæ уыдысты Биларæн дæр, фæлæ йæ йæхи уд йеддæмæ ничи зыдта, уымæй размæ йыл цы дыууæ тыхст боны акодта, уый. Мæнæ мын цы радзырдта Билар нæ фæстаг фембæлдтытæй иуы:

– 6-æм августы мæм изæрдалынгты телефонæй сдзырдта нæ бæстæйы Сæйраг Советы Президиумы сæрдар Подгорный. Хрущев, дам, уæм чысыл раздæр араст, фæлæ, дам, сымах уым цытæ кæнут?! Йæ хъæлæс – тызмæг. Зæгъын, цы у? Газет «Правда» сфæнд кодта нæ республикæйы тыххæй йæ бирæ кæсджытæн радзурын: цавæр у Ирыстон, цавæр адæм дзы цæры, куыд рæзы, цавæр сгуыхтдзинæдтæ йæм ис. Æрмæг сæм уыд, иунæг къам та сæм сæ архивы разынд: Ирыстоны Мидхæсты бæллæхы заман цы китаиæг бархионтæ уыди, уыдоны номыл цыртдзæвæн дзы. Куыд æй зонæм, афтæмæй Хрущевы дуджы нæ бæстæ æмæ Китайы æхсæн ахастдзинæдтæ хæлын райдыдтой.

– Фынай стут уым, æви цы? – сбустæ мыл кодта Подгорный. – Хрущев уыцы цыртдзæвæн куыддæр фена, афтæ дæ уайсахат дæ куыстæй фæтæрдзæнис! Уырыссагтæ уæм нæй? Гуырдзиагтæ дæр уæм хæцыдысты, уæдæ уæхи ирон фæсивæд дæр уæд сæ туг ныккалдтой, афтæмæй та уæм сæ номыл ницы ис. Ау, китаиæгтæ

уæд сæдæйы бæрц дæр куы нæ уыдысты, уæд йæ сæвæрыны размæ цавæр сæртæй хъуыды кодтат? Рæвдз исты æрхъуыды кæн уыцы цыртдзæвæнæн. Хуыцау бахизæд, æмæ йæ ахæм хуызæнæй сæййафа...

Уæдмæ æрæхсæв, мæн та дыккаг бонмæ – æмбырдмæ – раныхас фыссын хъуыд, фæлæ мын хуыздæр гæнæн нæ уыд æмæ уыцы афон адзырдтон бюройы уæнгтæм, нæ зындгонддæр нывгæнджытæй цалдæрмæ. Æрбамбырд сты уайтагъд, æмæ уæд æмгуыппæй ныццыдыстæм цыртдзæвæны цурмæ. Мæй æмæ цырæгъты рухсмæ æрттывдтытæ калдтой йæ уæлæ фыстытæ: «Китайским добровольцам, героически сражавшимся за Северный Кавказ». Зæгъын, цы кæнæм. Бирæ фæтæрхæттæ кодтам, стæй иумæйаг фæндмæ æрцыдыстæм: дзырд «Китайским» фехалæм, æмæ уæд афтæ уайдзæн, цыма цыртдзæвæн, урсытимæ чи хæцыд революцийы сæраппонд, уыдоны кадæн æвæрд у. Иу дæр нæ йæ бынатæй нæ фенкъуысыд, цалынмæ дуркъахæнтæй уыцы дзырд не скъахтой, уæдмæ. Дзырд «товарищам» та стыр дамгъæтæй скодтой.

Иу хъуыддагыл æрæджиау цин кодтам: ацы цыртдзæвæн сæвæрæм, зæгъгæ, кæддæр уынаффæ куы рахастам, уæд сарæзтам конкурс, рамбылдта йæ Дзанæгаты Чермен, уыдис ын композицийы хуызы: æртæ китаийаг лæппуйы фæрсæй-фæрстæм лæууынд, сæ къухты хæцæнгæрзтæ. Фæлæ нæ амондæн хъуыддаг афтæ æрзылдис, æмæ нæм уымæн æхцайы фæрæзтæ не сфаг æмæ йæ уæд скæнын кодтам æндæр хуызы, къаддæр хæрдзтæй. Зæгъæм, Дзанæджы-фырты композици куы сæвæрдтаиккам, уæд æй Хрущевы ссыдмæ хъуыдаид бындзарæй фехалын...

Æз уырдыгæй уыцы афон фæстæмæ мæ куыстмæ раздæхтæн, мæ доклад фыссыныл та сбæдтæн, боныцъæхтыл æй фæдæн.

Хрущевы цыртдзæвæны цурты куы сцæйластам, уæд æм кæсгæ дæр нæ бакодта, æз дæр ын ницы загътон, дысон нын цытæ бавзарын кодта, уый тыххæй.. Абон дæр ма уыцы фыст афтæмæй баззади...

Хуымæллæгмæ Æлбегаты Хæритоны нартхоры хуымтæ уынынмæ дæр æрцаудзæни, зæгъгæ, куы сбæрæг, уæд хъæуы хицауадмæ чидæр обкомæй æрдзырдта: Хрущевы ныццыдмæ уæ хъæуастæу Сталины цыртдзæвæн куыннæ уал уа, афтæ. Августы уыцы бонтæй иуы райкомы лæгтæ хъæуккагтæй кæмæдæрты бадзырдтой, Сталины цырт айсынмæ нæм фæкасут, зæгъгæ. Ничи

сын сразы, æмæ уæд дыууæ æцагæлон лæджы ссардтой, раздæр сын хорз баназын кодтой. Цыртæн йæ тæпп зæххыл куы фæцыд, уæд æхсæвы Сталины бюст культурайы хайады хицау Хъуысаты Берд сæхимæ аласта, абон дæр ма уым ис, бæлæсты бын, дидинджыты астæу. Йæ постамент кæм уыд, уымæй чысыл дæлдæр дзыхъхъ скъахтой æмæ йæ уым баныгæдтой. Абон ам сывæллæтты рæвдауæндон ис, сабитæн сæ фæсонæрхæджы дæр нæй, сæ къæхты бын кæй цыртдзæвæны æмбис æмбæхст и, уый...

Хрущев Ирыстонæй зæрдæрухсæй аздæхт. Йæ зæрдæмæ фæцыд нæ уазæгуарзондзинад, йæхи цæстытæй федта Хæритоны æмбисонды нартхоры хуымтæ æмæ йын фынгыл бадгæйæ Билар йæ хъусы куы бадзырдта, Хæритонæн дыккаг хатт Геройы ном раттæм, зæгъгæ, уæд хъуыды дæр нæ акодта, афтæмæй сразы ис. Сцæттæ кодтой, цыдæриддæр хъæуы, уыцы гæххæттытæ æмæ сæ Дыгуры Никъала Мæскуымæ аласта. Дзæгъæлы... Мæнæ мын цы дзырдта Хæритон:

– Иу бон Хуымæллæджы зианы фынгыл бадтæн. Рухсаджы рæгъ рауагътам, нæ, уый ныр нал хъуыды кæнын, фæлæ Дулаты Бутъус мæ уæлхъус алæууыд дæлæ, дам, дæм Никъала дзуры, дæумæ, дам, æрцыди горæтæй. Рацыдтæн æм æмæ дын хуыздæрæн афтæ куы зæгъид, уыцы дынджыр æфсарджын Брежнев, дам, нын нæ гæххæттытæ разыввытт кодта, мах, дам, колхозонæн дыууæ хатты Геройы ном нал дæттæм. Æвæццæгæн, Хрущевы фыддæрагæн...

Рох кæнын райдыдтой Хæритоны, никуыдæм уал æй хуыдтой уæдæй фæстæмæ. Республикæйæн Ленины орден куы лæвардта Хрущев, уæд обкомы арæзтой, уыцы каджын æмбырды каджын президиумы не стыр уазæджы фæйнæфарс чи баддзæни, уыцы номдзыд лæгты номхыгъд. Æппæты разæй ныффыстой Билары, йæ тæккæ бынмæ та Æлбегаты Хæритоны... Уый йын уыд йæ фæстаг ахæм æмбырд. Исчи-иу æй куы фарста, мæгуыр, куыд никæйуал хъæуыс, зæгъгæ, уæд-иу ныуулафыд къæхты бынæй æмæ-иу загъта:

– Микъит мын нал ис, Микъит, æндæр никæй хъуыдтæн...

Æз ын кæддæр йæ чызг Майæйы фарстон, зæгъын, уыцы рохуаты бонты йæхи куыд дардта дæ фыд. Мæнæ мын куыд радзырдта:

– Тынг хъыг ын уыдис, йæ хæлар Хрущевæн ын цытæ бакодтой, уый. Йæхи хуызæн дæр нал уыд, йæ зæрдæйы сæртыл

хаџгаѣ рацы-бацы кодта. Тæригъæд ын кодта йæхи удæй, йæ зæрды, дам, адæмы хорæй бафсадын уыдис æмæ йæ нæ бауагътой, сæ мард сын фена, уастæн. Раздæр дзурын бирæ уарзта мæ фыд, ныр йæхимæ хъусыныл фæци, сахуыр ис, махæй уæлдай кæй никæйыуал хъæуы, ууыл. Диссаг сты, æвæдза, ацы хиџæуттæ, æз дзы æвиппайды лæджы афтæ æрбайрохгæнгæ нæма фæдтон, мæнæ цыма махæй уыдоны 'хсæн зæхх аскъуыди. Уæд, хъаймæт у, искуы телефонæй уæддæр æрбадзур, кæннод æрбауай, арахъхъ дæр нал нуазынц, æвæццæгæн. Уæдæй фæстæмæ мæ цæсты хуынкъ суарийы аргъ дæр нал сты, уæртæ мæ фыдæн тæригъæд кæнын, хатгай сæ æрымысы...

Хæритон сæрыстыр кæмæй уыд, Хрущев-иу дзаджджын фынгыл сау фысы дзидза нурыдзæхдоны кæм атылдта, уыцы хъуыстгонд быдырон станæн дæр йæ кой нал ис, адæм æй дургай-зæгæлгай фæдавтой...

Лигачевы ссыды æмæ ацыды фæстиуджытæ зæрдæмæ-дзæугæдæр рауадысты. Уыцы уалдыгон бон йемæ чи сæмбæлд колхозы фермæйы, уыдон æй базыдтой уæздан, хуымæтæг æмæ дзуапджын адæймагæй, йæхи, дам, хицаухыз дæр нæ дардта.

Кæсæбиты Русланы мысинæгтæ дарддæр:

– Уымæн йе ссыды агъоммæ махмæ цы хабæрттæ 'рцыд, уыдон уал дын радзурон... Уыцы азты бирæ фос хастам, бирæ дзидза нæм уыд, æмæ иу бон, уæлдæр хицауадæй никæйы бафарстон, афтæмæй нæ хъæугæрон раздæр зауаты чи лæууыд, ахæм хæдзармæ базылдыстæм æмæ дзы къалбасгæнæн цех сарæзтам. Æз мæ магуыр зæрдæйæ æнхъæлдтон, арфæ дæр ма мын ракæндзысты, зæгъгæ. Уæд ныры хуызæн нæ уыд, нæ уагътой ахæм хъæппæрис æвдисын. Æрæджиау æй базыдтой. Министрты Советы сæрдар Цæгæраты Михал районмæ æрдзырдта уым, дам, уæ колхозы сæрдар æнæ искайы бафæрсгæйæ цытæ аразы, чи йын радта ахæм бар, зæгъгæ. Фæдзырдтой мæм райкомы бюромæ, уым мæм дзы æрлæвардтой, партион æфхæрд мыл ныххуырстой.

Ныр Лигачевимæ куы æрцыдис Михал, уæд уый дæр фермæйы буфеты уыцы къалбас фыццаг хатт йæхи цæстытæй фæдта. Не стыр уазæг къалбасмæ куы фæкомкоммæ æмæ йын куы загътой, нæхи цехы кæнæм ахæм тахынæг, зæгъгæ, уæд ныддис кодта, иу хай дзы систа æмæ йæ ахордта, раппæлыди дзы. Афтæ

зæгъты, ныр, дам, æз ацы кълбасæй нæхимæ куы аласин, уæд ме ‘фсины ницы хуызы бауырнид Ирыстоны йæ иу колхозы кæй кæнынц, уый. Хæдзармæ хæйттæ, дам, уæм дзы нæй? Иууылдæр худтысты. Йæ фæстаг ныхæстæ йын хъазæн ныхæстæ уыдысты æви æцæг уыдысты, уымæ йæ хъус ничи æрдардта.

Цæгæрайы-фырт мæм æрбакаст æмæ йæ федтон, йæ цæсгом куыд фæсырх ис, уый, стæй иннæрдæм азылд. Уый дæр æмæ Одинцов дæр фæйнæ кълбасы хайы систой, сæ дзыхты сæ баппæрстой æмæ æууылгæ-æууылгæйæ кæрæдзимæ сæ сæртæ тылдтой, разыйы тылд.

Куы мæ бафхæрдтой, уæд райкомы сæрмагонд уынаффæйы ныфффыстой, уыцы цех, дам, æнæмæнг халинаг у, æмгъуыд дæр ын скодтой. Уыцы пункт сын æнæххæстгондæй баззад, нал æй ской кодтой. Уæдæй фæстæмæ мæ нал бахъыгдæрдтой, куыд куыстам, афтæ куыстам. Нæ колхозонтæн дзы быдыртæм æмæ фермæтæм хæрынмæ ластам, хъæуы адæмæн дзы асламдæрæй уæй кодтам. Райкомы фыццаг секретарæн цыдæр юбилей уыдис, æмæ мын дзы уырдаæм дæр бацагуырджой. Фæлæ уыдæттæ мæ партион æфхæрд сисынæн ницы фæахъаз сты – баззадис мыл.

Гъе, ахæм æххуыс нын фæцис нæ паддзæхтæй иуы ссыд Мæскуыйæ. Фермæйы кæрты ма лæууыдыстæм, афтæ мæм Лигачев фæстæмæ раздæхтис æмæ мæ фæрсы, цы хъуаг, дам, дæ, цæмæй дын у мæ бон баххуыс кæнын. Æз æм бауæндыдтæн, зæгъын, бирæ цыдæртæ нæ саразын хъæуы, фæлæ нæм бульдозер æмæ экскаватор нæй, уыдоны аргъ нæм æхцайы фæрæзтæ нæма бамбырд.

Фæндараст ын куы загътам, ууыл къуыри дæр нæма рауад, афтæ нæм Мæскуыйæ сдзырдтой Лигачевы номæй, искæй, дам, æрæрвитут. Нæ бригадиртæй иу, Бызыккаты Феликс, дыккаг бон уым балæууыд. Егор Кузьмич æй йæ кабинетмæ бахуыдта, бацин ыл кодта, зæрдиагæй, дам, æрымысыд, ирон хъæуы йыл адæм æхсызгонæй куыд сæмбæлдысты, уый, абон дæр, дам, ма уыцы кълбасы ад мæ дзыхы ис. Йæ ныхас сæххæст кодта, мæйы бонмæ дыууæйы дæр райстам. Уыцы бонты нæм бæстæйы алы кæрæттæй цæуын райдыдтой, сæ фылдæр обкомты дыккаг секретарьтæ, хъæуон хæдзарады разамонджытæ, уæ фæлтæрддзинад, дам, нæ базонын фæнды. Семæ-иу уыдысты мыхуыры кусджытæ дæр.

Уый кæй хъæппæрис уыдаид, уый нын цы зонын хъуыди. Æз, иуæй, уымæй сæрыстыр уыдтæн, иннæмæй сæ тыхсгæ кодтон:

мах ирон адæм стæм, æмæ дæм искуыцæй уазæг куы сæмбæла, уæд æй афтæмæй, æнæ сбуц кæнгæ, куыд ауадздзынæ?! Æмæ-иу кæй нæхимæ ахуыдтон – уыцы бонты ма мад Уæлыккæ чъиритæ æмæ фыджынтæ йеддæмæ ницавæруал хæринаг кодта, уыдон-иу сæ зæрдæмæ тынг фæцыдысты. Мæхицæн мын обкомы уыцы бонты скодтой гæххæттатæ: Социалистон Фæллоый Хъæбатыры ном мын уыдысты раттинаг. Ницы дзы рауад. Хицауадæй мын æй кæйдæр цæст нæ бауарзта. Чи уыди, цæмæн мын афтæ бакодта, уый дæ ницæмæн хъæуы. Хуыцауы бар æй бакодтон...

О, мæнæ ма дын цæй тыххæй зæгъинаг уыдтæн... Мæхицæн дæр мын æй Мæскуыйы цæрæг ирон лæг дзырдта. Цæвиттон, нæ депутат Чехойты Анатолийæн, дам, юбилей уыдис æмæ нæ ресторанмæ бахуыдта. Æрдæгбадт дæр нæма уыдыстæм, афтæ, дам, уырдаæм æрбафтыд Лигачев. Фынджы хистæр Реуазты Сослан, ахæм уазæджы буцгæнгæйæ, куыннæ хъуамæ сыстадаид, йæхи цурмæ йæ æрбацæуын кодта æмæ йын афтæ зæгъы, æз, дам, æй зонын, ды ардæм æнæхонæгæй кæй не ‘рбацыдаис, уый, ай та ирон фынг у, махмæ та Ирыстоны ахæм æгъдау ис: хуынд уазæг куы байрæджы кæны, уæд æм ивары нуазæн аверынц. Лигачев йемæ сразы, йæ сæр батылдта, уыцы æнæдзургæйæ, дам, æй анызта, стæй йын комдзагæн чъирийы хай авардтой. Куы йæ аныхъуырда, уæд йæ цæстæнгас фынджы бадджытыл ахаста æмæ загъта:

– Æз къорд азы размæ уæ диссаджы Ирыстоны уыдтæн, æмæ уын хъыг ма уæд, фæлæ æз уæд уым цы чъиритæ бахордтон, уыдонмæ ацы чъиритæ тынг дард лæууынц, сæ уындæй дæр, сæ адæй дæр...

Ирæттæ йын нымдзæгъд кодтой...

Лигачев нæм куы ссыд, уæд, йе ссыды фыццаг бон обкомы дачæйы фынджы уæлхъус Одинцовæн загъта уайдзæфы ныхас. Уый Одинцовæй нæ ферох. Уазæг куы ацыд, уымæн йæ дыккаг бон Цæгæраты Михалмæ фæсидт æмæ йын æй бакъæрцц кодта:

– Ды æндæрабон нæ уазæджы цур æгæр лæмбынæг фæдзырдтай ирон æгъдауы тыххæй. Цæсты ма бафтыдтай...

Уымæй фæстæмæ дыууæ хицауы ахастдзинæдтæ зынгæ фæвзæрдæр сты.

Уалынджы Одинцовмæ Мæскуымæ фæдзырдтой. Фæстæмæ куы сыздæхт, уæд Митинмæ басидт. Уый йæ æнкъардæй баййæфта. Куыд ын радзырдта, афтæмæй йын Лигачев тынг уайдзæфы

ныхæстæ загъта, цы адæмы сæргъы лæууы, уыдоны рæсугъд æгъдæуттæ кæй нæ зоны, уый тыххæй. Æз, дам, уым фынджы уæлхъус дæ бæсты сырх кодтон...

1991 азы 24-æм мартыйы та нæм Ельцин ссид. Уый дæр нын нæ уазæгуарзондзинад банкъардта, уый дæр фæхъæстæ нæ диссагæн хаст ирон уæливыхтæй. Мæнæ йæ куыдæй мысы нæ республикæйы сæргълæууæджы уæды уынаффæгæнæг.

Бигъуылаты Константины (Къола) мысинагтæй:

– Йæ рæстæджы хæдбар журналисттæ арæх фыстой, нæ ног паддзах фынджы уæлхъус йæхи куыд дары, нуазын куыд уарзы, цы митæ фæкæны, уыдæтты тыххæй. Зæгъæм, кæмдæр, дачæйы уæвгæйæ, расыгæй хидæй донмæ ныххаудта, Исландийы аэропорты та хæдтæхæджы цалхыл бамызта.. Махмæ, Ирыстонмæ ссæуыны агъоммæ Мæскуыйы радио – мæхæдæг æм хъуыстон – йæ фарс рахæцыд, уыдон, дам, гæды ныхæстæ сты, æрымыстæ хабæрттæ.

Æз ыл, кæй зæгъын æй хъæуы, нæ баууæндыдтæн. Æмæ разындтæн раст. Нæ аэропорты йæ хæдтæхæг куы æрбадт, уæд кæсæм æмæ уæртæ цудгытæ-мудгытæгæнгæ асинтыл æрхызт. Дзæуджыхъæуы Сæрибары фæзы митинджы фæстæ мах йæ фæдыл ацыдыстæм Казбегимæ, уым ын фембæлд уыдис Гамсахурдиаимæ. Гуырдзы йын фынгæвæрд сарæзтой. Æз къæлидоры лæууыдтæн, мæ бæрнон хæс ахæм уыд. Кæсын, æмæ дын иу заман Ельцин банкетон залæй цудгытæгæнгæ рахызт, йæ къухæй къулыл æнцой кодта, кæдæм бацыдаид, уый нал ардта, æмæ-иу куы иу дуарыл бахæцыд, куы иннæ. Уалынмæ чидæр йæ фæдыл рауад æмæ йæ кæмдæр фæмидæг кодта.

Дыккаг бон ацыдыстæм Мæхъхъæлы арæнтæм, йæ размæ бирæ адæм æрлæууыд, сæ сæргъы молло. Се ‘гъдаумæ гæсгæ йын егъау хъулон-мулон тæбæгъы цыдæртæ рахастой, стыр сырх фæткъуытæ дзы æртæ уыдис, уый ма хъуыды кæнын. Иу дæргъæццон фыдуынд агуывзæ йын – ахæм агуывзæтæй расыггæнджытæ фæнуазынц – йæ тæккæ дзаг бакодтой коньякæй. Райста йæ Ельцин, арфæ дæр нæма ракодта, фæлæ дын моллойæн афтæ:

– Æз иунæгæй нæ баназдзынæн, цæй, æмæ иумæ демæ...

– Мæнæн нуазæн нæй, – загъта йын молло, – мæ дин нæ амоны. Мæнæ нæ райкомы фыццаг секретарь ам ис, уый мæ бæсты дæр стухæн кæндзæн.

Уый размæ рацыд, уымæн дæр ахæм агуывзæ коньякæй йæ тæккæ дзаг бакодтой, зæрдиагæй бакъуырджой, абон дæр ма уыцы зæлланг ма хъустыл уайы, æмæ сæ фæдæле кодтой къух-æмдзæгъды уынæрмæ. Чидæр сын уыцы сырх фæткъуытæй иу дыууæ дихы фæкодта. Ельцинаен нозты фæстæ ацы дыргъ йæ уарзон комдзаг кæй у, уый мæхъхъæлæттæ хорз зыдтой...

Æхсæвиуат кæнынмæ раздæхт нæхи обкомы дачæмæ. Уырдамын Галазты Æхсарбеджы кæстæр æфсымæр Юрий Хуымæллæгæй сласта æртæ лæпп-лæпгæнаг уæливыхы, нæ мад Улацкæ, дам, сæ скодта, семæ ма цыдæртæ. Уыдон мидæгæй минос кæнынц, мах кæрты бадæм, хъахъхъæнæм сæ. Æхсæвы æртæ сахаты сси, афтæ дын Ельцин уæртæ кæртмæ куы рацæуид, мах нæ уыны. Йæ къухтæ хæрдмæ систа æмæ хъæрæй куы зæгъид:

– Мæнæ куыд хорз у ам!

Мах хъусæй лæууæм, кæсæм, дарддæр цы кæнид, уымæ. Уый иу чысыл алаууыд, стæй йæм, æвæццæгæн, ахæм аламмæты æрдзы сабырдзинад диссаг фæкаст, йæ дзыппæй дамбаца систа æмæ гæрах-гæрах... Йæхимæ уыдис уыцы хæцæнгарз æви йæ йæ хъахъхъæнджытæй райста, уый нæ бамбæрстам. Мидæгæй чи уыд, уыдон иууылдæр æддæмæ фæдисы ракалдысты, æмæ-иу Ельцин хъæрæй куыд ныххудти, уый ма абон дæр ма цæстытыл уайы. Нозт афтæ кæны, паддзах дæр дзы фæрæдийы...

Дыккаг бон куы райхъал, уæд æй кæд исты хъæуы, зæгъгæ, йæм республикæйы базарады министр фæрсæг бацыдис. Уый йын афтæ зæгъы, дысоны чыритæй, дам, мын ахъарм кæнут, стæй, дам, уæ бæгæны дæр ма зæрдæмæ фæцыд. Уыдон ын куы бахастой, уæд, дам, афтæ:

– Нæхи водкæйы сæдæ граммы дæр ма ницы бахтыгдариккой...

Эпилоджы бæсты. Хрущев æмæ нæм Лигачев хорз хабæртты фæдыл сæмбæлдысты, æхсызгон хабæрттæ сластой семæ дæр. Цæдис куы фехæлд, айдагъ Уæрæсе куы систæм, уæд нæм йæ дыууæ фыццаг паддзахы Ельцин æмæ Путин та фæдисы стахтысты, уымæ сæ иу æхсæвыгон.

Куыд уæм кæсы, бонæй мын ирон адæм ма цæсгом ма фенон, ма цæстытæм мын ма бакæсой, зæгъгæ, истауыл æфсæрмы кодтаид?..

2010.02.11

АРВИСТОН

* * *

Ссæдзæм æнусæн йæ райдайæнæй йæ кæронмæ историйы гуылфæнты мах цæхгæрмæ ленк кодтам. Нæхи дзы баппæрстам 1881 азы, реформатор Александр II мард куы æрцыд, уæд. 1917 азы февралы нын чысыл фадат фæци нæхи æрæмбарынæн æмæ, гуылфæн чердæм цыд, уыцырдæм раздæхынæн. Фæлæ – æнахъ-инон диссаг! – Уæрæсейы адæмæн йæ фылдæр хай хъуыды кæнынмæ нæ арæхсы. Уыйхыгъд хъуыдытæ æмæ дзырдтæ иннæрдæм фæлдахынмæ æмæ сыл афтæмæй фидар хæцынмæ дæсны у. Æмæ æвдæсæм азы октябры цаутæ Стыр советон энциклопедийы фыццаг рауагъды хуындысты октябры фæфæлдæхт, чысыл фæстæдæр та Октябры Стыр революци фæстадысты. Сайдтой нæ фæтæгтæ æмæ алы къæпханы секретарьтæ, газеттæ, радио, литературæ, кинематограф. Кæддæр Горький загъта: «Сайын у цагъарты æмæ хицæутты дин». Æмæ уыцы диныл хæст стæм абон дæр. Чырыстон дин нæ, пысылмон дин нæ, буддизм дæр нæ, иудаизм дæр нæ! Æппæт динтæ дæр сайын нымайынц стыр тæригъæдыл. Кæддæр та Уæрæсæ рæстытæ дзурæг уыди. Мæ мад мын-иу афтæ, сайгæ кæй кæныс, уый, дам, дæ ныхыл фыст у. Мæн та мæ фыдуаг митæ бамбæхсын тынг фæндыди. Мæ хистæртæ мæ хорз хъомыл кодтой, тызмæг уыдысты сæ кæстæртæм. Абон та рæзгæ фæлтæры уаг æмæ æгъдаумæ хъус нал дарынц, æрмæст сæ ахуырмæ лæгдыхæй здахынц. Æмæ уый стыр æнтыстыл нымайынц... Нæ хæдзары хъуыддæгтæ сæмтæры сты, иу фидар фæтк дзы нал и. Фысым-уаты хуызæн ссис нæ бæстæ: чи дзы люксы цæры, чи цауддæр уаты, чидæртæ та цалдæрæй – уартæ тыргъы кæрон къахбынаты фарсмæ. Уыдæттæ ног капитализмы æууæлтæ не сты, фæлæ æнæгъдаудзинады нысæнттæ. Ахæм у, советон хицаудзинад ныл цы сырхзынг дамгъæ сæвæрдта, уый, æмæ дзы тагъд рæстæджыты нæ фæрвæздзыстæм. Чи зоны, æнус æмæ ныл æрдæджы бæрц бæрæг дара. Истори нын æрмæстдæр уæд ныббардзæн, йæ размæцыдæн ын цæлхдуртæ кæй æвæрдтам, уыдæттæ... Евæ Адаммæ

фæткъуы нæ балæвæрдта, фæлæ Хорз æмæ Фыды дыргъ. Йæ ад, йæ хуыз, йæ хæрздæф, йæ пайда, стæй, рæгъæд у æви нæу, уый сбæрæг кæны адæмæн æрмæст сæ чысыл хай – Уæрæсейы йæ хонынц интелигенци. Уый куы нæ уа, уæд исты хъылматæ аныхъуырæн дæр ис, æмæ уæд гуыбыннизы амæддаг фæуыдзынæ... (...)

Тæтæры æфсондзы тыххæй. Уырысы уæздæтты тæтæр нæ мардтой. Аргъуантæ æмæ моладзандæттæм не ‘внæлдтой. Хъалонтæ истой æмæ бæстæ фылдæр хатт гæныстон кодтой хи кънйæзтæ. Æмæ болгайраг ахуыргæндтæ скодтой ахæм хатдзæг: Уæрæсе тæтæры æфсондзы бын никуы уыд, æрмæст ссис Сызгъæрин Ордайы вассал. Уырыс фыста «дань», æмæ йын уый хыгъдмæ тæтæры æфсæдтæ йæ арæнтæ хъахъхъæдтой. Уый руаджы Уырысы паддзахады фондзыссæдз азæй фылдæр хæцын нæ бахъуыд. Æз разы дæн болгайраг ахуыргæндты хъуыдыимæ. Паддзахад сфидар æмæ йæ къахыл слæууыд.

Æвирхъау æндæр хабар у. Кæд нæ адæмыл исчи æфсондз сæвæрдта, уæд – большевичытæ. Уæздæттæ цагъд æрцыдысты. Аргъуантæ алы ран дæр æхгæдтой, йе та-иу сæ срæмыгътой, дины кусджыты мардтой кæнæ сæ æрвыстой концлагерьтæм. Уый уыди, уый, æцæг æфсондз! Хи адæмы басæтт – ахæм хабар адæмты историйы иунæг хатт æрцыди.

Ног уавæрты ног адæймаг саразыны охыл уæздæттимæ иумæ сæфтой, уæздан мыггагæй чи нæ уыд, уыцы интелигенцийы дæр... Мæ хъуыдыты хал иу ранмæ куы æрæмбырд кæнон, уæд дзы рауайдзæн ахæм хатдзæг: дæс æмæ æртиссæдз азы дæргъы Уæрæсейы хицауиуæг кодтой оккупанттæ.

Фæлæ уæддæр... Æз Уæрæсейы сомбоныл æууæндын. Уырны мæ: искæмæн йæ уды дуар бахойдзæн æфсарм, мæнæ мæ уды дуар куыд бахоста, афтæ. Уырны мæ: чи райхъал, уыцы иугæйттыл бафтдзæни дæсгæйттæ, дæсгæйттыл та – мингæйттæ, æмæ боныфæстагмæ бамбардзыстæм, Уæрæсе йæ атомон бомбæты руаджы намысджын кæй нæу, фæлæ йæ адæмы хъомысджын курдиаты, удварны руаджы. Æмæ раздæрау æмсæрæмбарæй æрлæудзыстæм, советон хицаудзинад нæ судзгæ-дудгæ рыстимæ тыхыскъуыд кæцæй ракодта, уым. Европæйы фарсмæ.

Борис Васильев

ЦИТАТÆТÆ

* * *

Чи байхъусдзæни маæ фæдзæхстмæ, маæ амындтытæм?

Волосты хицаумæ дæр, баймæ дæр маæ фæдзæхстытæ нæ бахъардзысты.

Уыдонмæ исты бамбарыны зонд куы уыдаид, уæд сæ нæ равзæрстайккой; æвзаргæ дæр сæ уый тыххæй ракæнынц, æмæ сæхи батæрынц – афтæ фенхъæлынц, æмæ се ‘ппæтæн дæр фæзми-наг суыдзысты. Сæхи алцæмæй æххæст хонынц.

Æмæ кæмæ хъуамæ хъусой? Æниу сын хъусынмæ рæстæг дæр нæй. Сæ сæры æндæр мæттæ ис: уæлдæр хицæутты зæрдæхудты куыд ницæмæй бацæуой, куыннæ фæаххосджын уой, хъæумæ алыхуызон змæнтджыты куыд нæ æрбауадзой. О, стыр хъуыддæгты лæуд сты.

Афтæ хъуыды кæнынц: амонды цъиу сæ сæрыл æрбаддзæн, æмæ дунейы æмбис сæхи бауыдзæни, сæ фосрæгъæуттæн ныккæнæн нал уыдзæни. Фосæй та алцы балхæнæн дæр ис. Гъемæ уыцы схъæлфындзæй цæуынц. Намыс, æфсарм, агад ми, зонд, наукæ – уыдон сæм ницы кæсынц фосы раз. Афтæ ‘нхъæлынц: искæмæн фослæвæрттæ куы ракæнай, уæд Хуыцауы зæрдæ дæр балхæндзынæ. Сæ дин – фос, адæм дæр – фос, чиныг дæр – фос, æфсарм дæр – фос.

Куыд хъуамæ æмбарой цард, куыд хъусой искæй уынаффæтæм, кæд сын исты бамбарынаг рæстæг нæй, уæд?

Байы сæры ис æрмæст иу хъуыды: алкæмæн дæр йæ гуыбын бафсад, нозт ын йæ хъуыры ауадз, йæ фос ын хъахъхъæнæнт, давджытæ йæм ма уадзæнт, бирæгътæ æмæ сæ узалæй хизæнт. Уыдæттæ бакæнынаг æй бирæ рæстæг хъæуы. Куы сæ бакæна, уæд та фыр хъалæй хъилдзæуæг фестдзæни, никауылуал æрвæсдзæн.

Хорз уынаффæмæ къæрных дæр, фыдгæнджытæ дæр, хинæйдзæгтæ дæр ницы хуызы байхъусдзысты. Хуымæтæджы адæм, йæ конд æмæ йæ зондæй фысвосмæ æввахсдæр чи у, уыдоны та маæ уынаффæтæ, фæдзæхстытæ уымæн нæ хъæуынц, æмæ сын бахæринаг ницы ис. Уыдон афтæ фæзæгъынц: «Махмæ цæмæн дзурыс? Фæлтау дзур, махæй уæлдæр чи лæууы æмæ дын дæ ныхæстæ чи бамбардзæн, уыдонмæ». Фæлæ уæллагтæн сæ фæсонæрхæджы дæр не сты мæт, катый, маст, хъызæмар...

Абай Кунанбаев

* * *

Ныртæккæ не ‘хсæнады нæ хъæуынц аивадон идейæтæ. Дегра-
дацийы æмвæзад нæм æгæр стыр у. Культурæйы рæстæмбис æмвæзад
мах бæстæйы батинкæйы уафсæй ныллæгдæрмæ æрхауд.

* * *

Адæмы хъæддаг суæвынæй культурæ йеддæмæ ничи бахиз-
дзæни. Дины бон уый нæу. Адæмы кæрæдзиуыл æнгом бæттынц,
кæрæдзи сын уарзын кæнынц æрмæстдæр культурæйы тæгтæ.

Александр Сокуров
(Новая газета, 2011, № 57)

«СЫГЪДÆГ РÆСУГЪДЪДИНАДЫ ГЕНИЙ»

Ацы базырджын ныхас фыццаджы-фыццаг загъта Васили Жу-
ковский, 1821 азы цы æмдзæвгæ ныффыста («Лалла Рук»), уым:

*Ах! не с нами обитает
Гений чистой красоты;
Лишь порой он навещает
Нас с небесной высоты;
Он поспешен, как мечтанье,
Как воздушный утра сон;
Но в святом воспоминанье
Неразлучен с сердцем он!*

Цыппар азы фæстæ Жуковскийы курдиатджындæр ахуыргæ-
нинаг Александр Пушкин ацы рæнхъæй спайда кодта йе ‘мдзæвгæ
«Я помню чудное мгновенье»-йы.

*Я помню чудное мгновенье:
Передо мной явилась ты,
Как мимолетное виденье,
Как гений чистой красоты.*

Пушкины æмдзæвгæ адæмы зæдæмæ тынг фæцыд, уæлдайдæр
ын композитор А. Алябьев музыка куй ныффыста æмæ романсы

хуызы куы апарахат, уæд. Алябьевæй уæлдай ма йын музыка ныффыста М. Глинкаæ дæр.

Ахæм хабæрттæ бирæ ис: иу авторы ныхæстæ историйы баз-зайынц æндæры номыл.

АНЕКДОТТÆ, ÆЦÆГ ЦАУТÆ

* * *

Герцог Бирон йæ быдзæу Кульковскийы бафарста, Уæрæсейы, дам, мæн тыххæй цы дзурынц.

– Дæ бæрзонддзинад, – дзуапп радта быдзæу, – иутæ дæ Хуыцау хонынц, иннæтæ та сайтан, фæлæ дæ адæймагыл ничи нымайы.

* * *

Австрийæн Уæрæсейы цы минæвар уыд, уый йæ фыдæлтæй тынг арæх æппæлыд.

Иуахæмы паддзахы дæлбар адæм æмбырдæй лæууыдысты, æмæ та минæвар йæ фыдæлты койтæ райдыдта. Быдзæу Педрилло йæм нал фæлæууыд:

– Айдагъ йæ фыдæлты чи стауы, уый картофы хæрз халдих у: хорзæй йæм цы ис, уыдон дæлсыджыт æмбæхст сты.

* * *

Быдзæу д’ Акостайæн йæ ус æмбисонды фыдсыл уыд. Æвзист чындзæхсæв бæрæг кæнынафон куы ‘рцыд, уæд д’ Акостайы йе ‘мбæлттæ баййардтой, ахон нæ, зæгъгæ. Уый сын афтæ:

– Фондз азы ма бафæразут, ме ‘фсымæртæ, æмæ уæд 30-азон хæсты тыххæй Хуыцаумæ скувдзыстæм.

* * *

Д’ Акоста чингуытæ кæсын бирæ уарзта. Йæ ус ын иу хатт афтæ:

– Ехх, нæ лæг, чиныг куы фестин, уый мæ афтæ тынг фæнды! Уæд мæн дæр бауарзис...

– Фæлтау, ме ‘фсин, къæлиндар куы фестис – алы аз дæр дæ ивæн куыд уа...

* * *

Д' Акоста аргъуанмæ бацыд æмæ дзы дыууæ сойын цырагъы сæвæрдта: иу – зæд Михайлы сурæты цур, иннæ та йын рæдыдæй æвæрд æрцыди, зæды къæхты бын цы дæлимоны ныв уыд, уый цур.

Сауджын æй бафиппайдта æмæ йæм дзуры:

– Цы ми кæныс, хорз лæг? Дыккаг сойын цырагъ дæлимоны цур сæвæрдтай!

– Дæ цæхдон кæм нæ уа, уым дæ къæбæр ма тул, – дзуапп ын радта д' Акоста. – Уадз æмæ мын дзæнæты дæр æмæ зындоны дæр хæлæрттæ уа. Чи нæ кæдæм бахаудзæн, уый бæрæг нæй.

* * *

Авдаздзыд Суворов скъолайы йæхи хорз кæй дардта, уый тыххæй йын ахуыргæнæг дыууæ фæткъуыйы радта. Францаг æвзаджы ахуыргæнæг уыцы рæстæг сæ цуры уыд æмæ лæппумæ дзуры:

– Сашенька, Хуыцау кæм ис, уый мын куы зæгъай, уæд ма дын æз дæр иу фæткъуы ратдзынæн.

Лæппу йын æвиппайды афтæ:

– Æз дын мæ дыууæ фæткъуыйы дæр ратдзынæн, Хуыцау кæм нæй, уый мын куы зæгъай, уæд.

* * *

Иу хатт Федор Ростопчинмæ уазæгуаты æрбацыд инæлар Платов. Фысым ын æрæвæрдта фынг, æмæ инæлар ромæй цалдæр рюмкæйы анозта. Уалынджы сæм фæзынди фыссæг Николай Карамзин – уæздан лæг, стæй стыр ахуыргонд. Кæрæдзи нæ зыдтой, æмæ Карамзинæн хæдзары хицау инæлары бацамыдта.

Платов чингуытæ нæ касти, фæлæ фехъуыста, Карамзин номдзыд фыссæг кæй у, уый. Сыстади, Карамзинмæ йæ къух радта æмæ загъта:

– Æхсызгон мын у нæ базынд. Рагæй фæстæмæ дæр фысджыты бирæ уарзын, расыггæнджытæ кæй сты, уый тыххæй.

* * *

Иу францаг лæг йæ усы æндæр нæлгоймагимæ баййæфта æмæ йæм дзуры:

– Кард мæм куы уайд, уæд дæ барæтъузин, дамбаца мæм

куы уайд, уæд дæ агæрах кæнин. Фæлæ мæм ахæмæй ницы ис.
Цы дын хъуамæ бакæнон?

– Дæ сыкъатæй мæ барæхой.

* * *

Колхозы иумæйаг æмбырд. Боны фæткы – дыууæ фарстайы:

1. Сара цалцæг кæнын.

2. Колхозы хæстæ коммунизм аразыны хъуыддаджы.

Сæрдар дзуры:

– Фæйнæджытæ нæм нæй. Уымæ гæстæ рахизæм дыккаг фарстамæ.

* * *

Иу нæлгоймаг амазонкæты сакъадахмæ бахауди... Сылгоймагтæ цинай амардысты, лæг нын фæзынди, зæгъгæ, æмæ дзы пайда кодтой. Бонифæстагмæ нæлгоймагмæ хъаруйы мыггагæй ницыуал баззад, æмæ йæ амазонкæтæ марывæнд скодтой.

Тæрхоны бон куы ‘рхæццæ, уæд сын нæлгоймаг афтæ:

– Курын уæ æмæ мæ уе ‘ппæты фыдынддæр амарæд...

Æмæ лæг удæгасæй баззæди.

* * *

Трибунæйæ иу лæг хъæр кæны:

– Æмбæлттæ, иннæ фондзаны мах цæрдзыстæм ноджы хуыздæр!

Залæй йæм дзырдæуы:

– Мах та?

* * *

Партийы обкомы хæрæндоньы дуарыл фыст:

«Махмæ чи нæ кусы, уый нæ хæры!»

* * *

ССР Цæдисы адæмон депутатты съезды иу лæг фæрсы, йæ фарсмæ чи бадт, уыцы чукчæйы:

– Трибунæмæ куы рацæуай, уæд кæй критикæ кæндзынæ?

– Уæрæсейы паддзахы хицауады!

– Уæд цæй тыххæй?

– Амырыкæн Чукоткæ нæ, фæлæ Аляскæ кæй ауæй кодта, уый тыххæй!

* * *

Лæг æмæ ус фæхыл сты. Ус хъæр кæны:

– Дæ хуызæн лæгмæ цæуыны бæсты, фæлтау хæрагæй мой куы скодтаин!

– Уымæн уæвæн нæ уыди, – дзуапп ын радта лæг. – Бынтон тугхæстæгæй мой кæныны бар нæй!

* * *

Цæмæй сылгоймаджы йæ сæрæй йæ къæхты онг дарæсæй бафсадай, уый тыххæй хъуамæ дæ къæхтæй дæ сæры онг хæсты аныгъуылай!

* * *

Одессæйы иу хæдзары дуар бахостæуыди. Лæг ракаст, æмæ йæ уазæг фæрсы:

– Æмбал Петров ды дæ?

– О.

– Знон мын мæ лæппуйы ды фервæзын кодтай, дон æй куы ласта, уæд?

– О.

– Æрвхуыз хæдон ыл уыди, нæ?

– О.

– Ноджы кедтæ...

– О, кедтæ дæр ыл уыди.

– Æмæ йын йæ худ цы фæкодтай?

Цъары фæрстыл:

2. Батырадзы хæст уæларвон тыхтимæ.
3. Едзиты Сослæнбеджы сурæт.
4. Сослан цæхæр уады хъисыл.

* * *

Корректор	Заира КАРАЦЕВА
Компьютерный набор	Марина КИРГУЕВА
Компьютерная верстка	Ирида КОДЗАТИ
Дизайн	Залина ГУРИЕВА

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы по надзору за соблюдением законодательства в сфере массовых коммуникаций и охране культурного наследия по Южному Федеральному Округу.

Свидетельство о регистрации ПИ № ТУ 15-00038 от 30 декабря 2010 г.

Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна, уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.

Журналмæ цы кæухфыстытæ цæуы, уыдон редакци рецензи нæ кæны, стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.

Учредители: Министерство культуры и массовых коммуникаций РСО-Алания, Государственное учреждение «Литературно-художественный и общественно-политический журнал «Мах дуг».

Подписано к печати 25.07.11. Формат издания 60х84 1/16. Бум. офсет. № 1. Гарнитура шрифта Музл. Печать офсетная. Усл. п. л. 8,37. Учетно-изд. л. 7,27. Тираж 1100 экз. Заказ № 316. Цена свободная.

*Адрес редакции: 362015, г. Владикавказ, пр. Коста 11.
E-mail редакции: tahdug@mail.ru. Тел. 25-09-64; 25-09-74; 25-22-47.*

*Отпечатано в ОАО «Осетия-Полиграфсервис»
РСО-Алания, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати.*

Индекс 73247